видавництво Генеза

ОЛЕКСАНДР ЗАБОЛОТНИЙ, ВІКТОР ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

5

АЛФАВІТ

Буква	Назва букви	Буква	Назва букви	Буква	Назва букви
А а	а	І і	і	Т т	те
Б б	бе	Ї ї	ї	У у	у
В в	ве	Й й	йот	Ф ф	еф
Г г	ге	К к	ка	Х х	ха
Ґ ґ	ґе	Л л	ел	Ц ц	це
Д д	де	М м	ем	Ч ч	че
Е е	е	Н н	ен	Ш ш	ша
Є є	є	О о	о	Щ щ	ща
Ж ж	же	П п	пе	Ь ь	знак м’якшення
З з	зе	Р р	ер	Ю ю	ю
И и	и	С с	ес	Я я	я

ЗВУКИ

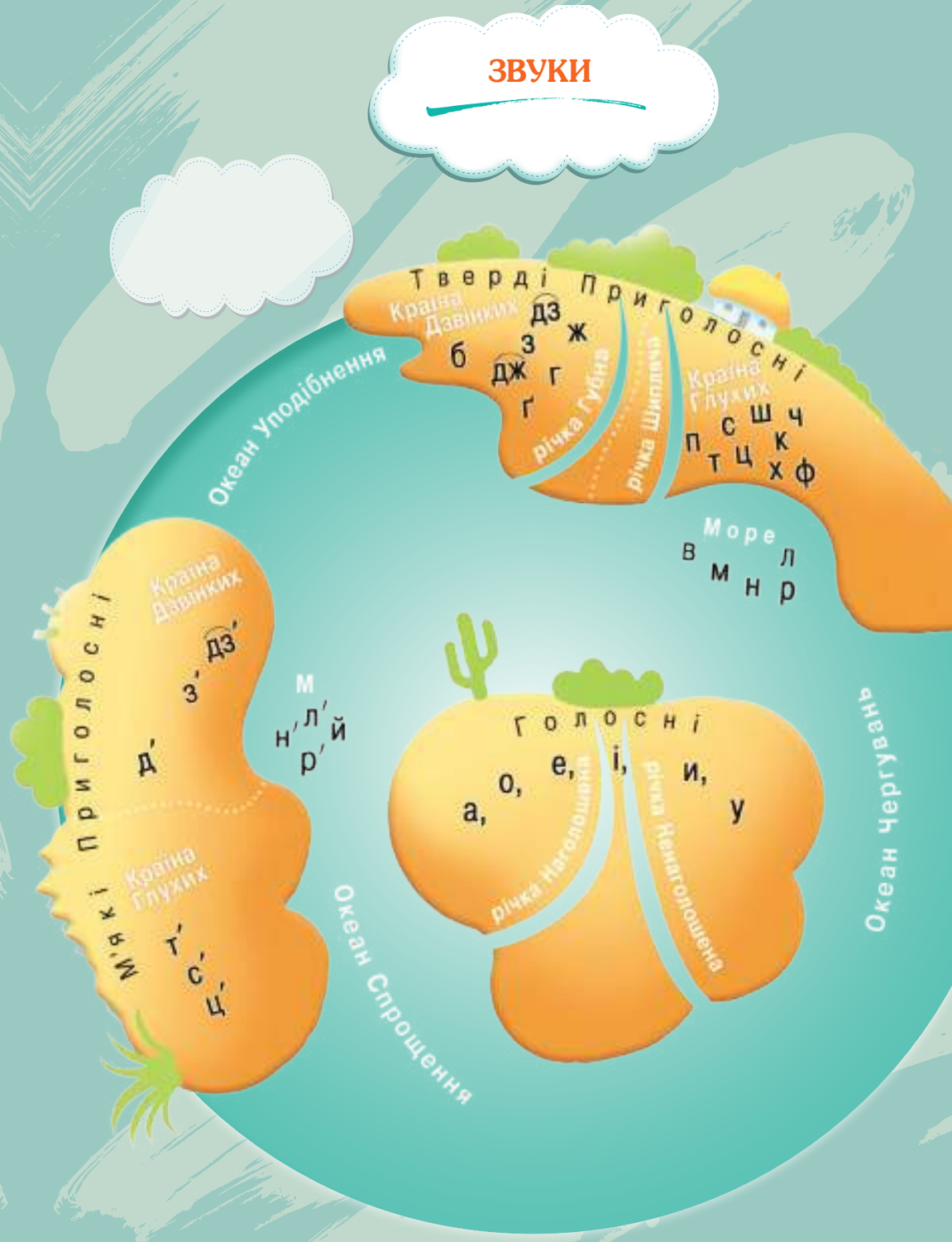

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запанує́м і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ОЛЕКСАНДР ЗАБОЛОТНИЙ, ВІКТОР ЗАБОЛОТНИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Генеза»
2022

УДК 811.161.2(075.3)
З-12

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 08.02.2022 № 140)

Відповідає модельній навчальній програмі «Українська мова. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти (автори: *Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.*)

Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

теоретичні відомості

завдання підвищеної складності

завдання з розвитку мовлення

завдання з елементами дослідження

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи з додатковими джерелами

Заболотний О. В.
З-12 Українська мова : підруч. для 5-го кл. закл. заг. серед. освіти / Олександр Заболотний, Віктор Заболотний. — Київ : Генеза, 2022. — 240 с. : іл.

УДК 811.161.2(075.3)

© Заболотний О. В.,
Заболотний В. В., 2022
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2022

Дорогі п’ятикласники та п’ятикласниці!

Запрошуємо в чарівний світ українського слова. А допоможе вам мандрувати мовними стежками надійний путівник – підручник. У ньому поєдналися традиції і сучасність, історія і сьогодення. Однак, подорожуючи, пам’ятайте, що ви ще й дослідники. Тому «підкорення» кожного параграфа бажано розпочинати зі вступної вправи, у якій потрібно дослідити певне мовне явище й самостійно зробити висновок, тобто невелике відкриття. Потім слід уважно прочитати правило, спробувати його осмислити, переказати. Після цього можна переходити до виконання тренувальних вправ, які не лише сприятимуть засвоєнню теми, а й розкажуть багато про людські стосунки, народні традиції, навколишній світ.

Вправи з позначками «Поспілкуйтеся», «Попрацюйте в парах», «Чому так?», а також проєкти, опорні малюнки, конкурси, веселі вікторини, різноманітні життєві ситуації зроблять подорож стежками української мови цікавою та захопливою.

Також радимо звертатися до спеціальних рубрик путівника – «Моя сторінка», «Культура мовлення», «І таке буває». Тут міститься корисна й цікава інформація про мову, ігри, скоромовки, жарти.

В електронному додатку ви знайдете матеріали, які розширюють межі паперового підручника, зокрема яскраві слайди до тем і завдання в онлайн-форматі.

Під час виконання багатьох вправ варто користуватися словниками. Скорочені версії деяких словників уміщено наприкінці підручника, а більш повні – в електронному додатку. Крім того, можна скористатися бібліотекою або інтернетом.

Отож вирушаймо в путь! Попереду – нові відкриття.

Хай вам щастить!

https://cutt.ly/UZPy66X

Вступ

Значення мови в житті людини та суспільства. Українська мова – державна мова України

Прийняла я дарунок від нені – то мова,
Тому скарбу ніколи не скласти ціни.

Л. Забашта

1. Прочитайте висловлення. Про що йдеться в кожному з них?

• Ми змалечку звикаємо до слів, як до повітря, як до хліба звикли… *(Є. Летюк)*.

• Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування *(Антуан де Сент-Екзюпері)*.

• Мова – це віконця, через які людина бачить світ *(В. Сухомлинський)*.

• Мова – єдине знаряддя для засвоєння спадщини минулого, найвищих здобутків людської культури *(І. Вихованець)*.

• Мова єднає між собою представників певного народу в часі та в просторі *(В. Русанівський)*.

2. Прочитайте висловлення та поміркуйте, яке значення має рідна мова в житті народу та кожної людини. Два висловлення, які вам сподобалися найбільше, запишіть на першій сторінці свого зошита.

• Мова – така сама жива істота, як і народ, що її витворив, і коли він кине свою мову, то вже буде смерть його душі, смерть усього того, чим він відрізняється від других людей *(Панас Мирний)*.

• Мова – то цілюще народне джерело, і хто не припадає до нього вустами, сам висихає від спраги *(В. Сухомлинський)*.

• Ти наше диво калинове, кохана материнська мово! *(Д. Білоус)*.

• О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби, холодна, і прозора, і проста, а без води я вже давно помер би... *(Ю. Бедрик)*.

• Я без тебе, мово, – без зерна полова, соняшник без сонця, без птахів діброва *(Ю. Рибчинський)*.

Значення мови

У світі існує близько п'яти тисяч мов. Кожна з них є **засобом спілкування** в більшому чи меншому людському колективі. Крім того, за допомогою мови люди **формують думки, пізнають світ, об'єднуються в одну спільноту, передають одне одному досвід.**

Без мови було б дуже важко обмінятися думками й найтоншими почуттями, досягти взаєморозуміння, налагодити виробництво матеріальних благ, створити духовні цінності, згуртуватися для подолання труднощів.

Рідна мова

Для кожного народу **рідна мова – найцінніший скарб.** Її не можна забувати. Втрачаючи з певних причин рідну мову, народ втрачає себе самого, свою духовну самобутність, стає іншим народом. Про бережне ставлення до рідної мови писав *Максим Рильський*:

Як паросць виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.

3. Поміркуйте над запитаннями.

1. Є різні засоби спілкування: мова, жести, погляд, звукові та світлові сигнали (наприклад, сигнали світлофора), релігійні символи, державна символіка, дорожні знаки тощо. Чому мову називають найважливішим із цих засобів?

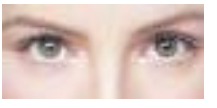

2. Як за допомогою мови від покоління до покоління передається людський досвід, знання?
3. Як за допомогою мови людина пізнає світ?
4. Чому суспільству було б важко без мови?
5. Чому потрібно берегти рідну мову?

4. І. Розгляньте малюнки. Визначте, на якому з них зображено: 1) спілкування; 2) формування думки; 3) об'єднання в одну спільноту.
ІІ. Поясніть значення мови за цими малюнками.

5. Перемалюйте на дошці ланцюжок і колективно запишіть (1–2 словами) у порожні кільця продовження поданого твердження.

Мова необхідна людям, щоб ...

Українська мова

Українська мова – одна з найдавніших, наймилозвучніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть.

Державна мова

Українська мова – державна мова України. Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Вона обов'язкова для закладів, що надають різні послуги населенню. Тому українську мову повинен знати кожен, хто постійно живе в Україні.

Державний статус української мови закріплено **статтею 10 Конституції України:** *«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».*

6. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому українською мовою варто пишатися?
2. Яка мова є державною в Україні? Що означає цей статус?

7. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. 1. Чи обов'язково, на вашу думку, знати мову того народу, серед якого живете? Чому?
2. Чи можна без мови побудувати собор, подолати стихійне лихо чи провести Олімпійські ігри?

Проєкт

Підготуйте **слайд-шоу «Мова»**

ЕТАПИ РОБОТИ НАД ПРОЄКТОМ

1. Оформити невеликі плакати з написами про значення мови в житті людини та про спілкування українською мовою. Бажано, щоб кожен учень і кожна учениця підготували свій плакат.

Можливі варіанти написів на плакатах:

Фото УНІАН

Мова – засіб спілкування
Мова – інструмент мислення
Мова допомагає дружити
Мова = спілкування з батьками
Мова будує міста
Унікальне явище – мова
Пізнаємо світ завдяки мові
Мова – серце народу
Правильне мовлення – це стильно
Нас єднає українська
Я спілкуюсь у вайбері українською
Я спілкуюся на перерві українською
Дивлюсь українськомовний ютуб
Мультфільми ♥ українською

2. Сфотографувати кожну роботу разом з її автором.
3. Сформувати з фотографій відеокліп.

моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

МОВИ СВІТУ

За приблизними підрахунками вчених-мовознавців, у сучасному світі є близько 5 тис. мов. Але лише 220 з них мають, крім усної форми, писемну. До таких мов належить й українська.

Не всі мови однаково поширені. Двомастами мовами спілкуються колективи, які становлять не менше як 1 млн носіїв, сімдесятьма – не менше 5 млн носіїв, тринадцятьма – колективи з 50 і більше млн носіїв. Рештою мов користуються колективи, які нараховують усього від кількасот до 1 млн носіїв.

КОРИСНО ЗНАТИ

ЇЖТЕ НА ЗДОРОВ'Я!

Вислів *«Куштуйте на здоров'я»* не завжди використовують доречно. Дієслово *куштувати*, коли його вживають стосовно їжі, означає «з'їдати або випивати трохи чогось для проби». Отже, наведений вислів означає, що когось запрошують лише зняти пробу з якоїсь страви, а не з'їсти її. Щоб запросити споживати страву, використовуйте вислів *«Їжте на здоров'я!» (З посібника)*.

УСМІХНІМОСЯ

* * *

– Комаренко, ти чому на уроці весь час розмовляєш?

– Чому все я та я? Я взагалі сиджу тихо та яблуко їм.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Які два брати у слові ніколи не можуть зустрітися?
2. Яку букву потрібно поставити між двома шостими буквами алфавіту, щоб утворити назву людини похилого віку?
3. Гора й долина. Що між ними?
4. Чого немає у воді, а є в морях, озерах, ріках?
5. Що посеред землі стоїть?
6. Чого немає у вола, а є в корови, кози, коня?

НА ДОЗВІЛЛІ

Хто любить, той легко вчить

Якщо з українською мовою
в тебе, друже, не все гаразд,
не вважай її примусовою,
полюби, як весною ряст.
Примусова тим, хто цурається,
а хто любить, той легко вчить:
все, як пишеться, в ній вимовляється, –
все, як пісня, у ній звучить.
І журлива вона, й піднесена,
тільки фальш для неї чужа.
В ній душа Шевченкова й Лесина,
і Франкова у ній душа.

Д. Білоус

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

1. ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

8. І. Прочитайте текст. Які ще, крім калини, рослини – символи України ви знаєте?

КАЛИНА

М. Фомін. Калина

То було дуже давно. В одному селі жила **красива** дівчина, яку звали Калина. Стрункa, з довгою косою. Мала блакитні, наче бездонні озерця, очі й чорні, наче шнурочки, брови. Люди любили її за добре серце.

Якось, ідучи **лісом**, Калина викопала тонке стебло й посадила його край дороги. Зі стебла виріс великий кущ, а потім **зацвів** білим цвітом. А коли осипався цвіт, заблищали на кущі, як намистинки, ягоди, а в кожній ягідці – зернятко, наче маленьке сердечко.

Прийшла одного разу Калина, а кущ і каже їй:

– На згадку про твоє добре серце, щоб тебе не забули люди, подаруй мені своє ім'я – Калина *(Легенда)*.

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему тексту (про що йдеться?). Запишіть колективно простий план тексту.
2. Знайдіть і зачитайте виразно вголос речення, у яких ідеться про те, як ріс кущ і на ньому з'являлися ягоди.
3. Поясніть лексичне значення виділених слів. Які це частини мови?*
4. Знайдіть прикметники, за допомогою яких змальовано дівчину та рослину. Яку роль відіграють прикметники в тексті?
5. Випишіть по два слова в такій послідовності: іменники, прикметники, займенники, дієслова.
6. Складіть і запишіть речення про красу природи України.

---

* Щоб пригадати частини мови, скористайтеся таблицею «Частини мови» на форзаці.

9. І. Відновіть з поданих речень текст і запишіть його. Якими є ці речення за метою висловлювання (розповідними, питальними чи спонукальними)?

ВОДА ДЛЯ СПРАГЛИХ

А	У маленькому містечку жив старий чоловік.
Б	Так чоловік робив декілька років, аж до своєї смерті.
В	Тепер вода із цієї криниці освіжає всіх **спраглих**.
Г	Коли помер, жителі міста поставили йому **пам'ятник** – викопали криницю.
Д	Вечорами він сідав біля міської брами й пропонував людям, які проходили повз нього, кухлик свіжої джерельної води.

З легенди

ІІ. Виконайте завдання до відновленого тексту.

1. Поміркуйте, чому мешканці міста поставили чоловікові пам'ятник.
2. Визначте основну думку тексту (чого він нас навчає?).
3. Доберіть свій варіант заголовка.
4. Поясніть, що означають виділені синім кольором слова.
5. Доберіть антоніми до підкреслених слів. Які це частини мови?
6. Підкресліть підмет і присудок у першому й останньому реченнях.
7. Випишіть 5 іменників (на вибір), зазначте в дужках їхній рід, число, відмінок.

ЗРАЗОК. *Містечку (с. р., одн., М. в.).*

10. СИТУАЦІЯ. І. Уявіть, що ви обмінюєтеся враженнями про те, як провели літні канікули. Для цього можуть знадобитися подані нижче сполучення слів. Прочитайте їх, розкриваючи дужки.

- ✓ купалися в (*річка*)
- ✓ плавали в (*човен*)
- ✓ навчилися кататися на (*ролики*)
- ✓ гралися (*м'яч*) та (*обруч*)
- ✓ годували (*курчата*)
- ✓ обмінювалися музичними (*файли*)
- ✓ побували в (*Карпати*)
- ✓ обмінювалися відео в (*тікток*)

ІІ. Складіть усно висловлення про відпочинок (3–5 речень), використавши щонайменше два з утворених сполучень.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
Зачиніть двері – **протяг!**	Закрийте двері – сквозняк!
У тебе **нежить!**	У тебе насморк!
Я буду о третій **годині.**	Я буду в три часа.
Увімкніть **світло.**	Увімкніть свєт.
Приберіть **сміття.**	Приберіть мусор.

11. Спишіть речення, замінюючи поданий у дужках іменник спільнокореневим прикметником.

1. Купили (школа) приладдя. 2. Поїхали до (Харків) області. 3. Підійшли до (пішохід) переходу. 4. Я відповів на (телефон) дзвінок. 5. Милувалися (ліс) квітами. 6. Останні (сонце) дні. 7. Уже час (обід) перерви.

12. Хто доберe п'ять прикметників до іменника *струмок* (або *дорога*)? А хто доберe ще більше таких прикметників?

13. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам вирішили купити велосипед (телефон, чобітки). Проте потрібно уточнити, який саме велосипед (телефон, чобітки) ви хочете. Доберіть і запишіть 3–4 словосполучення з прикметниками, за допомогою яких можна висловити свої побажання щодо предмета покупки.

14. I. **ВІКТОРИНА.** Дайте повні відповіді на запитання, використовуючи числівники.

1. Скільки днів у вересні?
2. Котрим/котрою за порядком ти записаний/записана в класному журналі?
3. Скільки днів залишилося до кінця цього місяця?
4. Скільки років тобі буде через два роки?
5. Скільки місяців триває осінь?
6. Скільки годин має доба?
7. О котрій годині розпочинається другий урок?
8. О котрій годині учень буде вдома, якщо вийде з вашої школи одразу після шостого уроку й буде йти 15 хвилин?

II. Складіть усно подібне запитання, у відповіді на яке потрібно вжити числівник. Поставте це запитання однокласникам і однокласницям.

15. I. Прочитайте текст і розгляньте малюнок до нього. Опишіть усно зображене. Чи вдалося, на вашу думку, художнику відобразити емоції дитини?

ЧУДАСІЯ

От чудасі́я: гарбуз на яблуні!

– Бач, примудрився! – каже Олег.

Гарбуз величезний, як баняк. Гілляка аж нагнулася під ним.

– Невже це він?

Я кусаю соковите яблуко й мовчу. Та Олег і не чекає відповіді від мене. Йому й так зрозуміло: гарбузиння сп'ялося на тин, потім дісталося нахиленої гілляки й повисло на ній. На гарбузинні зацвіла квітка, а потім зав'язався гарбуз.

Олег сміється:

– Хоч і виліз він на яблуню, та яблуком не став (За *Є. Шморгуном*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доберіть свій заголовок, який би виражав тему тексту.
2. Знайдіть речення, які треба читати з окличною та питальною інтонацією. Прочитайте їх уголос.
3. Знайдіть іменники, які вжито в називному відмінку. Це підмети чи присудки?
4. З'ясуйте, чи є в тексті іменники, ужиті в множині. А прикметники?
5. Випишіть словосполучення «іменник + прикметник» та «прикметник + іменник». Позначте закінчення в словах.
6. Випишіть особові займенники та з'ясуйте, замість яких іменників їх ужито.
7. Укажіть дієслова та визначте їхній час (теперішній, минулий, майбутній).
8. Складіть і запишіть мінітекст (2–4 речення) про несподіванки, цікаві явища, «дива», які можуть бути в саду або на горо́ді.

16. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що ви потрапили в майбутнє. Які корисні й безпечні винаходи вразили, здивували вас там?

17. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть підмети та присудки.

1. Я ж(е,и)ву у світі любові до людей, до з(е,и)млі, до квітів *(Г. Дудка)*. 2. Усе з рук валит(ь)ся, а він хвалит(ь)ся *(Нар. творчість)*. 3. Комп(')ютер т(е,и)хенько загув, завантажуючи свої електронні мізки *(С. Гридін)*. 4. Надворі травневе сонце сліпучо виблискувало в калюжах *(І. Цілик)*. 5. Шви(д,т)ко минав ка(з,с)ковий час зеленого дня *(О. Бурбело)*.

ІІ. Випишіть два іменники та два прикметники, позначте в них закінчення і надпишіть відмінок.

18. І. Прочитайте текст, замінюючи подані в дужках іменники займенниками. Поясніть, як така заміна сприяла вдосконаленню тексту.

ПЕЧИВО ІЗ ШОКОЛАДОМ

Займенники	
я	**ми**
ти	**ви**
він	**вона**
воно	**вони**

Печиво із шоколадними шматочками є одним із найпопулярніших у світі. **(Печиво)** винайшла в 1930-х роках Рут Вейкфілд – господиня невеликого готелю. Жінка вирішила спекти масляне печиво, але натирати шоколад на тертці полінувалася, тому просто розламала шоколадну плитку й перемішала шматочки з тістом. **(Жінка)** сподівалася, що шоколад розтане й надасть випічці коричневого кольору та приємного смаку. Однак **(жінку)** підвело незнання законів фізики – солодкі ламанці не розтанули в тісті. З духовки господиня дістала печиво зі шматочками шоколаду *(Із журналу)*.

ІІ. Доберіть спільнокореневі слова до іменника ***шоколад***.

ІІІ. Хто зможе знайти в тексті слово, у якому різна кількість звуків і букв?

19. Відгадайте ребуси. Доведіть, що слова-відгадки є прислівниками.

1.

2.

3.

4. 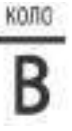

5.

6.

20. Накресліть поданий кросворд на дошці або в зошиті. Упишіть відповіді-прислівники.

1. Синонім до слова *навкруг*.
2. Синонім до слова *вгорі*.
3. Синонім до слова *радісно*.
4. Антонім до слова *взаду*.
5. Антонім до слова *тихо*.
6. Синонім до слова *легко*.

1		в				
2		е				
3		с				
4		е				
5		л				
6		о				

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я швидко збігаю додому ***за кошиком***, а потім підемо в ліс ***за грибами***, – звертається до своїх друзів Василь.

– Цікаво, хто швидше добіжить – ти чи кошик. А чи зможуть гриби дійти до лісу? – сміються хлопці й дівчата.

– Ви що, жартуєте?

– Але ж ти сам щойно сказав, що...

Продовжте репліку друзів Василя. Чого не знав хлопець? Як йому потрібно було б сказати? Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
іти **по хліб** побігти **по журнал** змагання **з футболу** контрольна **з історії**	іти за хлібом побігти за журналом змагання по футболу контрольна по історії

21. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібному відмінку.

1. Завдання записано на (дошка). 2. Завтра відбудуться змагання з (футбол). 3. Пливти за (течія). 4. Наїлися смачної (каша). 5. Зимою тротуар посипали (сіль). 6. Сидять за однією (парта). 7. Підкресли однією (лінія). 8. У класі троє (вікно). 9. Віднеси журнал (директор).

22. І. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник?

ІІ. Складіть і розіграйте за особами невеликий діалог (4 репліки), можливий між дітьми в одному з епізодів.

ІІІ. Складіть усно за коміксом невелику розповідь (5–7 речень), використовуючи прийменники та сполучники.

23. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на одну з тем: «Мій рідний край», «Космічний туризм», «Краса врятує світ», «Дива світу». Використайте окличне речення. Підкресліть у своєму тексті по одному іменнику, прикметнику, дієслову.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, які два займенники можуть псувати шляхи? Це – *ями*. А здогадуєтеся, чому несмачна *березова каша*? Багато цікавих і веселих історій про значення й походження слів, а також мовні загадки, шаради, акровірші ви можете знайти на сторінках збірок **Дмитра Білоуса «Диво калинове»** та **«Чари барвінкові»**.

моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

У КОГО НАЙМЕНШЕ ЗВУКІВ?

Найменше звуків у мовах корінних жителів Австралії і Полінезії. Зокрема, у мові австралійського племені аранта лише 3 голосних і 10 приголосних. У мові гавайців 5 голосних і 7 приголосних. А рекордсменом з найменшої кількості голосних, мабуть, буде мова убихів (Північний Кавказ). У ній 2 голосних і аж 82 приголосних звуки. Проте зараз убихи майже втратили свою мову (*З довідника*).

СИНОНІМИ-РЕКОРДСМЕНИ

Українська мова дуже багата на синоніми. Наприклад, іменник *горизонт* має 12 синонімів! Але абсолютний рекордсмен – дієслово *бити*. У «Короткому словнику синонімів української мови» їх аж 45!

І ТАКЕ БУВАЄ

Кожну літеру ціни,
бо немає їй ціни.
Ось відома в давнину
дудочка – *сопілка*:
виймеш літеру одну –
і вже буде *спілка*.
Сварка йде така, що ну! –
перепалка (бійка):
зміниш літеру одну –
мирна *перепілка*.
Зміниш літеру одну
у словечку *бійка* –
і вже – леле – на сосну
мчить звірятко *білка*!
Більше прикладів не дам,
поміркуй – придумай сам.

Д. Білоус

НА ДОЗВІЛЛІ

ЛАНЦЮЖОК

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією самою початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** *б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик*.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Чого багато має болото, менше – озеро, ще менше – море, а зовсім не має ріка?
2. Що має груша й слива, але не має клен?
3. Як перетворити омара (морський рак) на маленьку комаху?
4. Чого немає в дельфіна, але є в кита, акули, краба?
5. Як перетворити ворота на їхнього захисника?
6. У назвах яких дерев є звук [р]?

Лексикологія

Лексикологія (від грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

2. ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА. ОДНОЗНАЧНІ ТА БАГАТОЗНАЧНІ СЛОВА

Про те, що означають слова, скільки значень можуть мати, а також про вживання слів відповідно до їхнього значення

ПРИГАДАЙМО. Чим слово відрізняється від речення?

24. А. Порівняйте подані в рамці записи. У якій колонці маємо слова, а в якій – лише сполучення звуків?

сінет крицяни	теніс криниця

Б. Поясніть, що означають слова, на які ви вказали.

В. Зробіть висновок, за якої умови сполучення звуків може бути словом.

Лексичне значення слова

Сукупність усіх слів мови, її словниковий склад називають лексикою.

Усі слова, крім службових, мають лексичне значення.

Лексичне значення – це те, що слово означає. **НАПРИКЛАД**, іменник *пасажир* означає людину, яка здійснює поїздку різними видами транспорту.

Однозначні та багатозначні слова

Слова можуть бути однозначними та багатозначними.

Однозначними називають слова, які мають одне лексичне значення. **НАПРИКЛАД:** *автобус, скотч, борщ, достиглий.*

Багатозначними називають слова, які мають два й більше лексичних значень. Такі слова означають предмети, дії, явища, які в чомусь подібні між собою. **НАПРИКЛАД**, слово *ручка* має такі значення:

1) маленька рука	2) частина предмета, за яку його тримають	3) приладдя для письма

Словник

Лексичне значення слова пояснюють у **тлумачних словниках.** НАПРИКЛАД:

МАНГО. 1. Тропічне плодове дерево родини анакардієвих.
2. Жовто-зелений солодкий плід цього дерева.

ПОРІВНЯЙМО:

багатозначне	СЛОВО	однозначне
захисник		***героїзм***
1. Той, хто захищає, обороняє від нападу, замаху, удару 2. Той, хто відстоює у суді інтереси обвинуваченого 3. Один з гравців футбольної або хокейної команди		Найвище виявлення самовідданості й мужності

25. І. Прочитайте текст, обираючи для заповнення пропусків словосполучення з рамки. Що прийнято відносити до особистої інформації?

БЕЗПЕЧНИЙ ІНТЕРНЕТ

Дуже часто в інтернеті на користувачів чатує небезпека. Шахраї можуть виманювати **гроші**, стежити за вами, красти інформацію. Тому коли створюєте … , придумуйте … . Не можна надавати … (прізвища, імена, адреси, **паролі**, номери телефонів) поштою чи в чатах без гострої на те потреби. Повідомляйте про ситуації в інтернеті, які вас непокоять, зокрема про погрози, вимагання, **сумнівні** файли тощо.

обліковий запис
мій акаунт
надійний пароль
персональні дані
особиста інформація
електронна пошта

ІІ. З'ясуйте за тлумачним словником лексичне значення виділених слів. Визначте також їхнє граматичне значення (рід, число, відмінок).

ІІІ. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що хтось із ваших знайомих уперше створює електронну пошту чи реєструється в соціальній мережі. Складіть висловлення-пораду (3–5 речень) щодо безпечного користування інтернетом.

26. І. Поясніть лексичне значення виділеного слова в реченнях. Доведіть, що слово *крило* – багатозначне.

За хвилину Ліна почула, як над її головою засвистіли **крила** літака *(Д. Бузько)*.	Якби-то далися орлинії **крила**, за синім би морем милого знайшла *(Т. Шевченко)*.	У лівому **крилі** будівлі школи розмістили музей.

ІІ. Складіть два речення зі словом ***крило*** так, щоб воно було вжито в різних значеннях.

27. ЧОМУ ТАК? І. Поміркуйте, чому слово ***вишня*** має два лексичних значення, а ***яблуня*** – лише одне.

ІІ. Поміркуйте, чому ***носом*** назвали частину чайника, літака, пароплава. Як слова можуть набувати нових лексичних значень?

28. Розкрийте значення слів *голова, глибокий* і *летіти* в поданих словосполученнях. Доведіть, що ці слова багатозначні.

1. Голова людини, голова поїзда, голова зборів.
2. Глибоке провалля, глибока осінь, глибокі знання.
3. Летіти на літаку, летіти на велосипеді, летіти з дерева.

29. ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання та поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Який журавель не літає?
2. Яка стрілка не показує часу?
3. На якому полі нічого не росте?
4. Якою голкою не пошиєш сукні?
5. Для якого кореня не треба землі?

Помилка

Лексична помилка – це вживання слова в невластивому значенні, повтор слова в реченні або в сусідніх реченнях, перекручування та вживання зайвих слів тощо.

Отже, слова треба вживати у властивому їм значенні.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
прочитати **правильно**	прочитати вірно
увімкнути світло	включити світло
відчиняти ворота	відкривати ворота
розгорнути зошит	розкрити зошит
наступний урок	слідуючий урок

30. Запишіть речення, уставляючи на місці пропуску одне із запропонованих у рамці слів.

1. Оксано, … , будь ласка, лампу.
2. Текст записано … .
3. … книжки на сторінці 35.
4. Поверни ручку, щоб … двері.
5. А що там на … сторінці?
6. Ви будете … участь у змаганні?

уключи / увімкни
вірно / правильно
розкрийте / розгорніть
відкрити / відчинити
наступній / слідуючій
брати / приймати

31. І. Складіть з кожним іменником можливе словосполучення, дібравши дієслово з поданого нижче переліку. Ви можете скористатися кожним дієсловом лише один раз.

Піца, двері, докази, текст, участь, таксі, електрочайник, кошти.

наводити	відчиняти	замовляти
вмикати	викликати	брати
перекладати	переказувати	

ІІ. Складіть речення з одним утвореним словосполученням (на вибір).

32. І. Розподіліть слова на групи й запишіть: 1) однозначні; 2) багатозначні. Скористайтеся тлумачним словником.

Ручка, зірка, банкомат, медсестра, ноутбук, посіяти, журавель, крило, соловейко, теплий, перо, весна, помідор, ходити, корінь, підмет, Десна, корабель, холодний.

ІІ. Складіть два речення зі словом ***місяць*** так, щоб це слово було вжито в різних значеннях.

3. ПРЯМЕ І ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА

Про те, як назва одного предмета (ознаки, дії) переноситься на інший, а також про образність мовлення

ПРИГАДАЙМО. У яких стилях мовлення широко використовують слова в переносному значенні?

33. А. Прочитайте текст.

На селі в нас казали, що в Івашка Манжули золоті руки. Коли я вперше про те почув, то став приглядатися до Івашка: які вони, золоті руки?.. Зроблені із золота й блищать, як у моєї мами сережки?.. Аж ні!.. Звичайнісінькі, такі, як у всіх. Тоді тато пояснив: золотими їх тільки звуть, тому що вони дуже вмілі. І справді, Івашко – мастак!.. За що б не взявся – одразу зробить! (За *О. Пархоменком*).

Б. Визначте, у якому значенні (прямому чи переносному) вжито в тексті прикметник *золотий*.

В. Поміркуйте, як виникають переносні значення слів.

Багатозначні слова можемо вживати в прямому й переносному значеннях.

Пряме значення

Пряме значення – це властиве слову звичайне значення. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – хижий птах родини соколиних.

Переносне значення

Переносне значення – це значення образне, пов'язане за смислом із прямим. Таке значення виникло внаслідок перенесення назви одного предмета (ознаки, дії, явища) на інший на основі схожості форми, кольору, функції тощо. **НАПРИКЛАД:** *сокіл* – юнак або чоловік, який відзначається красою, сміливістю.

ПОРІВНЯЙМО:

Пряме значення	Переносне значення
гострий *меч*	***гостре*** *слово*
промінь *світла*	***промінь*** *надії*
схóдити *на зупинці*	***сходить*** *ранок*

Зверніть увагу!

У тлумачних словниках переносне значення слова подано з позначкою *перен.*

34. І. Випишіть з кожної пари одне сполучення, у якому слово вжито в переносному значенні.

Глибокі знання

1. Глибока криниця – глибокі знання. 2. Вершина знань – вершина гори. 3. Зерно пшениці – зерно істини. 4. Солодкий торт – солодкі слова. 5. Ллється музика – ллється вода. 6. Пливе думка – пливе корабель. 7. М'яка тканина – м'який характер. 8. Сяє обличчя – сяє сонце.

ІІ. Складіть речення з одним виписаним сполученням.

35. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що комусь із ваших рідних, друзів чи подруг вдалося дуже добре зробити якусь справу, допомогти іншим тощо. Складіть висловлення-похвалу (3–5 речень), можливе в цій ситуації, використавши слово *золото* чи *золотий* у переносному значенні. Ви можете скористатися наведеними сполученнями слів.

- ✓ наше золото
- ✓ ти – золото
- ✓ не хлопець, а золото
- ✓ золота голова
- ✓ золоте серце
- ✓ золоті руки

36. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Про кого в народі кажуть: *На язиці медок, а на думці льодок*? Як, на вашу думку, розпізнати справжню щирість?

37. Складіть якомога більше словосполучень із прикметником *залізний* у переносному значенні.

38. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть усно з кожним словом по два сполучення: хтось використовує подане слово в переносному значенні, а хтось – у прямому.

ЗРАЗОК. *Холодний – холодний дощ, холодний погляд.*

М'який, теплий, вершина, сі́яти.

39. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три речення з багатозначним словом ***зелений*** у таких значеннях: 1) один із семи кольорів веселки; 2) недостиглий, недозрілий; 3) недосвідчений через свою молодість. Яке із цих значень переносне?

Варіант Б. Складіть і запишіть мінітекст (3–4 речення) зі словом ***зелений***, яке було б ужито у двох-трьох різних значеннях.

40. ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА. Дайте відповіді на запитання та поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Що біжить без ніг?
2. Що летить без крил?
3. Що плаче без сліз?
4. Яким словом можна зігріти?

Зверніть увагу!

Слова з переносним значенням роблять мовлення виразним, образним, поетичним. Тому їх широко використовують у **художньому** стилі мовлення.

41. І. Спишіть речення. Підкресліть слова, ужиті в переносному значенні. Поясніть це значення в кожному реченні.

1. Гостре словечко коле сердечко. 2. І від солодких слів буває гірко *(Нар. творчість)*. 3. Аж ось веселка над селом у небі грає, розквітає, вона барвистим рукавом із річки воду набирає *(А. Качан)*. 4. Верби кидали на левади широкі тіні, біля потічка горобці пили воду *(Г. Тютюнник)*.

ІІ. Визначте частини мови в останньому реченні.

42. І. Оберіть пору року (осінь чи весну) та доберіть до поданих іменників прикметники або дієслова з **переносним** значенням для опису цієї пори року. Утворені сполучення запишіть.

ОСІНЬ	ВЕСНА
Осінь, поля, листя, річка, хмара, ліс, дощ.	Весна, земля, сонце, річка, хмара, ліс, дощ.

ІІ. Напишіть твір у художньому стилі на тему «Владарює осінь» або «Пробудження весни» (5–7 речень), використавши деякі з утворених сполучень слів. Якщо є бажання, зробіть малюнок до свого твору.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Арсене, чому ти після уроків не підійшов до мого **класу**, як ми домовлялися? – обурився Степан.

– Я підходив, постояв біля дверей, але нікого не було.

– Ні, були! Ми всім **класом** сиділи на стадіоні.

– Зрозумів! – засміявся Арсен. – Просто …

Продовжте репліку Арсена. Що стало причиною непорозуміння?

4. СИНОНІМИ

Про особливості слів-синонімів, їхню роль у мовленні та взагалі про красу й багатство української мови

43. **А.** Прочитайте речення та знайдіть слова-синоніми, які означають настання світанку, ранку.

1. Почало світати… Зорі меркли в синьому небі, само воно біліло *(Панас Мирний)*. 2. Розвиднялось. Світлішало небо, бліднули зорі *(О. Іваненко)*. 3. Іще надворі й не сіріє, а Клим уже до річки йде *(С. Воскрекасенко)*. 4. Гості роз'їхались уже, як дніло надворі *(І. Нечуй-Левицький)*.

Б. Які ще слова зі значенням «настання світанку, ранку» ви знаєте? За потреби скористайтеся поданою нижче довідкою.

В. Доведіть, що синоніми урізноманітнюють мовлення.

ДОВІДКА. Світати (*про настання світанку, ранку*), розвиднятися, сіріти, дніти, розсвітати, світліти, світлішати, ясніти, зоріти, мріти.

Ознаки синонімів

Синоніми – це слова, різні за звучанням, але однакові чи близькі за лексичним значенням. НАПРИКЛАД: 1) *красивий, гарний, привабливий, чарівний, чудовий*; 2) *горизонт, обрій, круговид, виднокрай, видноколо.*

Є спеціальні **словники синонімів.**

Синонімічний ряд

Синоніми утворюють **синонімічні ряди.** У синонімічному ряду є **опорне** (стрижневе) слово, яке виражає найзагальніше значення синонімів. У словнику синонімів його подають першим.

Роль у мовленні

Синоніми допомагають:

- точніше висловити думку
- уникнути повторів
- зв'язати речення в тексті
- зробити мовлення виразним, образним

Зверніть увагу!

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

44. І. Прочитайте речення. Укажіть синоніми та визначте, словами якої частини мови їх виражено. З якою метою автори скористалися синонімами?

1. Українська пісня! Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте, прозоре дитинство, свою горду юність? *(О. Довженко)*. 2. Величезні, гігантські кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах *(М. Коцюбинський)*. 4. Небо гуготіло, ревло, клекотало, біснувалося, сліпуче розверзало свої нетрі *(Є. Шморгун)*.

ІІ. Складіть і запишіть речення із синонімами про українську пісню.

45. І. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди й запишіть. Підкресліть опорне (стрижневе) слово кожного ряду.

Говорити, запашний, нещастя, гущавина, уздріти, балакати, гомоніти, зарості, угледіти, хащі, лихо, духмяний, пахучий, нетрі, побачити, біда, ароматний.

ІІ. Поясніть відмінність у відтінках лексичного значення синонімів одного з рядів.

46. **ЧОМУ ТАК?** Поміркуйте, чому в першій парі словосполучень виділені слова є синонімами, а в другій – ні.

1. **Глибока** яма – **бездонне** провалля. 2. **Глибокий** сон – **бездонне** провалля.

47. І. Об'єднайтесь у дві групи. Сформуйте для своєї групи синонімічний ряд зі словом *добрий*, скориставшись поданою нижче добіркою слів.

Група 1

Про ВРОЖАЙ:
добрий, …

Група 2

Про ЛЮДИНУ:
добрий, …

багатий / доброзичливий / щирий / високий
чуйний / співчутливий / щедрий / людяний / приязний
рясний / великий / прихильний

ІІ. Складіть усно речення із 2–3 синонімами своєї групи.

48. Доберіть якнайбільше синонімів до слів:

1) *іти* (роблячи кроки, пересуватися);
2) *говорити* (передавати щось словами);
3) *швидкий* (який швидко біжить, летить тощо).

49. І. Доберіть по 2–3 синоніми до кожного з поданих слів. Утворені синонімічні ряди запишіть. Визначте відмінність у відтінках лексичного значення (якщо вони є) синонімів одного з рядів.

Радісний, ввічливий, думати, завірюха, повільно.

ІІ. Із двома синонімами одного ряду (на вибір) складіть і запишіть речення.

50. І. Прочитайте текст. Чи не псує його повтор виділеного слова?

Цієї осені **працівники** фермерського господарства зібрали багатий урожай яблук. Плоди здали на місцевий переробний завод для виготовлення соку й пюре. За свої зусилля **працівники** отримали гідну винагороду. Наступного року **працівники** збільшать площу яблуневого саду, а також посадять черешні й вишні.

працівники
робітники
трудівники

ІІ. Прочитайте текст удруге, замінюючи виділене слово в третьому й четвертому реченнях синонімами. Чи допомогли синоніми уникнути небажаного повтору слова?

ІІІ. Зверніть увагу, що введені синоніми також допомогли зв'язати речення в тексті.

51. СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог із працівником чи працівницею музею, бібліотеки або спортивного закладу (5–7 реплік). Використайте кілька поданих нижче синонімічних етикетних формул вітання, прохання, вдячності.

Вітання
Добрий день!
Добридень!
Привіт!
Моє шанування!
Доброго здоров'я!

Прохання
Прошу вас (тебе)…
Чи можу я попрохати…
Я просив(-ла) би вас (тебе)…
Якщо вам (тобі) не важко…

Вдячність
Дякую!
Дуже вдячний(-а)!
Щиро дякую!

52. Знайдіть «зайве» слово в кожному стовпчику синонімів.

переганяти	тяжко	завірюха
мчати	сумно	віхола
гнатися	журно	сніговій
нестися	небезпечно	ожеледиця

53. І. Спишіть текст, замінюючи виділені слова синонімами.

Чудовий ліс у вересні! **Розфарбувала** його осінь жовтим, червоним, зеленим кольорами. Тиша. **Раптом** зовсім **близько** пролетіла сойка. Сіла на пеньок. У дзьобі вона **держала** жолудь. Я **тихенько** сховався за дерево. Що вона робитиме? Сойка **огляділась** і почала ховати жолудь під коріння. Та це ж вона на зиму запаси робить! Часто сойка їх так і не знаходить. А весною жолудь проросте. З нього маленький дубок буде *(З посібника)*.

ІІ. Виконайте завдання.

1. Підкресліть ключові слова. Розкажіть, яким ви уявляєте цей ліс у березні.
2. Випишіть по одному багатозначному й однозначному слову.
3. Складіть і запишіть одне речення із синонімами про ліс.

5. АНТОНІМИ

Про слова з протилежним лексичним значенням, їхню роль у тексті та взагалі про точність і виразність мовлення

54. **А.** Прочитайте речення. Знайдіть у них антоніми.

1. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя *(У. Самчук)*.

2. Щоб визначити правий і лівий береги річки, треба стати обличчям у напрямі течії *(З підручника)*.

Б. У якому реченні антоніми вжито лише для чіткого розрізнення понять, а в якому вони виступають ще й засобом створення образності?
В. На основі спостереження зробіть висновок про роль антонімів у мовленні.

Ознаки антонімів

Антоніми – це слова з протилежним лексичним значенням.

Антоніми завжди виступають **парами** і є словами тієї самої частини мови. НАПРИКЛАД: *чорний – білий, день – ніч, угорі – унизу, іти – стояти.*

Багатозначне слово може мати кілька антонімічних пар.

ПОРІВНЯЙМО:

- ✓ *тихий* (який здійснюється повільно) – *швидкий*;
- ✓ *тихий* (який звучить слабо) – *голосний*;
- ✓ *тихий* (без хвилювання) – *тривожний*.

Є спеціальні **словники антонімів.**

Роль у мовленні

Антоніми допомагають:

- чітко розрізнити поняття
- висловити протилежні думки
- яскраво й образно показати різні явища

Зверніть увагу!

Слова на зразок *старий – нестарий* не є антонімами, бо перше слово стверджує наявність ознаки, а друге – просто її заперечує. Але слова *воля – неволя*, *друг – не́друг* є антонімами, бо в цих випадках префікс ***не-*** формує слово з новим лексичним значенням.

55. І. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Поясніть значення двох з поданих прислів'їв.

1. Маленька праця краща за велике безділ(л)я. 2. Що ранком (не)зробиш, те вечором (не)доженеш. 3. М(')яко стеле але твердо спати. 4. Згода дім будує а незгода руйнує. 5. Учений іде а неук слідом спотикає(ь)ся.

ІІ. Підкресліть антоніми, поясніть їхню роль у прислів'ях.

56. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому слова в першій парі є антонімами, а в другій – ні.

1. Північ – південь.
2. Північ – схід.

57. І. Замініть прикметники у словосполученнях антонімами. Запишіть утворені словосполучення. Скористайтеся словником антонімів.

Старе дерево, старий велосипед, глибока річка, глибокі знання, тихе щебетання, тихий сон, свіжий хліб, свіжий огірок.

ІІ. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення.

58. Доберіть антоніми до обох слів у словосполученнях і запишіть утворені словосполучення.

ЗРАЗОК. *Веселий ранок – сумний вечір.*

Теплий день, минуле літо, добрий друг, гарний початок, перша перемога, корисний холод.

59. I. Прочитайте текст, визначте його тип мовлення. Що нового ви дізналися?

ПРО КОРИСТЬ ХОЛОДУ

Холод – це не завжди погано. Він має і корисні властивості. Саме морозна, холодна погода змушує організм посилювати свій **імунітет.** Холод пришвидшує **циркулювання** крові. Також за морозів кількість більш насиченого киснем повітря значно збільшується, що допомагає покращити активність мозку. А зимові прогулянки поліпшують тонус м'язів. Однак від холоду треба й захищатися: одягати шарф і шапку, коли виходите на мороз *(З інтернет-джерел)*.

II. Виконайте завдання.

1. Поясніть лексичне значення виділених слів. До якої частини мови вони належать?
2. Знайдіть у тексті 2–4 слова, до яких можна дібрати антоніми.
3. Висловте свої міркування: «*Що краще: спекотне літо чи студена зима?*». Скористайтеся ключовими словами-антонімами, наведеними нижче.

ХОЛОД – СПЕКА **СПЕКОТНИЙ – СТУДЕНИЙ**
КОРИСНИЙ – ШКІДЛИВИЙ **ЛІТО – ЗИМА**
КОРИСТЬ – ШКОДА

60. СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви з рідними плануєте поїздку на відпочинок. Складіть діалог (5–7 реплік) на тему «Погода», використавши щонайменше дві пари антонімів. Ви можете скористатися наведеними нижче прикладами.

- ✓ уранці – увечері
- ✓ сьогодні – завтра
- ✓ захід – схід
- ✓ північний – південний
- ✓ поганий – гарний
- ✓ те́пло – холодно
- ✓ спекотний – холоднуватий
- ✓ підвищуватися – знижуватися

61. **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Уявіть, що у вас з'явилася нагода звернутися одним чи двома реченнями до дорослих від імені всіх дітей планети. Що ви сказали б? Використайте антоніми.

62. Хто доберe більше антонімів, за допомогою яких можна порівняти два малюнки?

63. Прочитайте текст, замінюючи слова антонімами, де це можливо. Як така заміна вплинула на зміст тексту?

Справа була взимку. Нам було холодно, тому ми йшли все швидше й швидше. Повернули праворуч, а через квартал – ліворуч. Попереду – парк, а позаду – кав'ярня. Ось і будинок мого однокласника. Ми й не помітили, як опинились у квартирі, де на нас уже чекав гарячий напій.

64. I. Спишіть прислів'я, уставляючи на місці пропуску антонім до виділеного слова. Визначте частини мови антонімів.

1. Не несися **високо**, бо … сядеш. 2. Хоч **далеко**, та ходить легко, а хоч …, та ходить слизько. 3. Краще з **доброго** коня впасти, ніж на … їхати. 4. **Мудрого** шукай, а … обходь. 5. **Дешеву** юшку надвір виливають, а … поїдають. 6. **Праця** чоловіка годує, а … марнує.

II. Складіть і запишіть одне речення з антонімами на тему «Моє місто (селище, село)» або «Відпочинок».

6. ОМОНІМИ

Про слова, які звучать однаково, але мають різне значення, і чим такі слова відрізняються від багатозначних

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають багатозначними?

65. **А.** Прочитайте пари словосполучень, у яких виділені слова є омонімами.

маленький **ніс** – **ніс** книжку
водяна **пара** – **пара** коней
дерев'яна **лава** – вулканічна **лава**

Б. З'ясуйте, чи однаково вимовляємо й пишемо виділені в парах слова. А чи однакові вони за лексичним значенням?
В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості омонімів.

Ознаки омонімів

Слова, які однакові за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, називають омонімами. НАПРИКЛАД:

кран – кран

коса – коса

Словник

У тлумачному словнику омоніми подано як окремі (різні) слова. НАПРИКЛАД:

ВІВСЯ́НКА[1], *-и*. Крупа, виготовлена з вівса.
ВІВСЯ́НКА[2], *-и*. Маленький жовтогрудий птах.

66. І. Поясніть лексичні значення наведених омонімів. Виберіть з рамки лише ті слова, які допоможуть вам це зробити.

1. Півники – півники

2. Пара – пара

розквітлі / забіякуваті сенсорні / голосисті
лимонна / водяна / весела нова

ІІ. Доповніть усно наведені нижче речення так, щоб їхній зміст був зрозумілий.

1. Увечері півників не було видно. 2. В ютубі можна переглянути цікаве відео про пару.

67. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з омонімами своєї групи, уникаючи двозначності. Про результати виконання завдання розкажіть одне одному.

1
- бал (*шкільна оцінка*) – бал (*вечір відпочинку*)
- балка (*яр з пологими схилами*) – балка (*колода*)

2
- лютий (*назва місяця*) – лютий (*злий*)
- череда (*рослина*) – череда (*гурт свійських тварин*)

Омонімія і багатозначність

Омоніми потрібно відрізняти від багатозначних слів. **ПОРІВНЯЙМО:**

Багатозначне слово	Омоніми
✓ ***крило*** (*птаха, літака*) Лексичні значення цього слова пов'язані між собою, випливають одне з одного	✓ ***кран***^{1} (*умивальника*) ✓ ***кран***^{2} (*підйомний*) Ці слова не пов'язані між собою лексичним значенням

Зверніть увагу!

При омонімії маємо **різні слова**, а при багатозначності – **одне слово** з кількома значеннями.

68. Розподіліть подані парами словосполучення та доповніть ними таблицю.

Немає подібності між значеннями	**Є** подібність між значеннями
ОМОНІМИ	БАГАТОЗНАЧНЕ СЛОВО
довгий ***ніс*** – ***ніс*** *книжку*	***голка*** *їжака* – ***голка*** *для шиття*

1) теплий день – теплий погляд
2) склад меблів – склад слова
3) веселі діти – нікуди діти
4) чиста совість – чиста тарілка
5) перлова крупа – перлове намисто
6) вівсянка на молоці – співає вівсянка
7) ідуть діти – ідуть кораблі

Омоніми

Багатозначне слово

69. Складіть:

1) два речення з багатозначним словом ***ключ*** так, щоб це слово було вжито в різних значеннях;

2) два речення зі словом ***ключ*** так, щоб слова виступали омонімами.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Оленко, я назбирав повний кошик **лисичок**! – похвалився Андрій.

– А ці лисички не повтікали з кошика? – здивувалася дівчинка.

– Та ні.

– Значить, вони не вміють бігати.

Чому, на вашу думку, сталося непорозуміння між дітьми?

70. І. Прочитайте **каламбури**, побудовані на омонімії. Доведіть, що однозвучні в кожному з них слова – омоніми.

1. Хто це там навколо **хижі**
Протоптав глибокий слід?
Може, близько звірі **хижі**?
Обережним бути слід! *(В. Плахотников)*

2. «Нас з Китом у морі **кілька**!» – похвалилась Крабу **Кілька** *(Г. Гарченко)*.

ІІ. Спробуйте скласти подібний жартівливий вірш з омонімами. Ви можете скористатися наведеними нижче зразками або дібрати інші. Також можна провести в класі конкурс на кращий каламбур.

Лютий – лютий, роман – Роман, ніс – ніс, діти – діти, змила – з мила, сонце – сон це, пролісок – про лісок.

71. І. Спишіть речення, підкресліть омоніми, надпишіть над ними частину мови.

1. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле *(Нар. творчість)*. 2. Пам'ятаю, вишні доспівали, наливаючись

сонцем в саду *(В. Сосюра)*. 3. Друзі тихо доспівали свою пісню. 4. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, як ключ *(О. Різниченко)*.

II. Складіть і запишіть по одному реченню з такими словами: *пощастить, повезе, заважати, мішати*. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
будь-яка мелодія	люба мелодія
чекали дві **години**	чекали два часа
заважати працювати	мішати працювати
перекладати текст	переводити текст
йому **пощастить**	йому повезе
протягом дня	на протязі дня

7. ПАРОНІМИ

Про слова, близькі за звучанням, але різні за значенням

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

72. **А.** Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені пароніми. Чи близькі ці слова за звучанням?

1. Денис ішов **освітленою** вулицею.
2. Софія поважає **освічених** людей.

Б. З'ясуйте, чи однакові виділені пароніми за лексичним значенням і написанням.

В. Зробіть висновок про особливості паронімів.

Ознаки паронімів

Пароніми – це слова, близькі (не однакові) за звучанням, але різні за значенням і написанням. НАПРИКЛАД:

1) *вистава – виставка*
(спектакль) (показ картин, книжок, квітів тощо);

2) *тактовний – тактичний*
(який уміє правильно поводитися) (який стосується тактики, способів дій у спорті, політиці, на війні).

Розмежувати значення близьких за звучанням слів допомагають **словники паронімів.**

73. І. Розгляньте ілюстрації, прочитайте наведені біля них слова.

Освітлена вулиця //
Освічена дівчинка

Музична школа //
Музикальний слух

Сусідні будинки //
Сусідський собака

Парне молоко //
Парові котлети

ІІ. Обравши одну з ілюстрацій, поясніть лексичне значення наведених біля неї слів. Коли доречно вживати кожне із цих слів?

74. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні вжито слово *військовий*, а в другому – *воєнний*.

1. Збройні сили України мають на озброєнні сучасну **військову** техніку.

2. У музеї розгорнуто виставку **воєнної** тематики.

75. Спишіть речення, добираючи з дужок потрібне слово. За потреби скористайтеся словничком паронімів у додатках.

1. Ось коли б молочка (*парного, парового*), – молочка я б випив *(А. Шиян)*. 2. Захар потис довгі, трохи ніби пересохлі (*музичні, музикальні*) пальці піаніста *(І. Ле)*. 3. Частина кінокартин Олександра Довженка безповоротно загинула в часи (*військового, воєнного*) лихоліття *(М. Рильський)*. 4. (*Освітлена, освічена*) місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні *(М. Трублаїні)*.

76. З'ясуйте лексичні значення виділених слів, користуючись словничком паронімів у додатках. Чи доречно ці слова вжито в реченнях? Відредагуйте й запишіть речення.

1. Особливо **людяні** площі й вулиці міста у свята. 2. Найважче **лічити** душу людини. 3. Софія та Максим навчаються в **музикальній** школі. 4. У Маринки **музичний** слух.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Сергію, приходь до мене дивитися новий фільм. А ще я познайомлю тебе зі своєю бабусею.

– А вона не розпитуватиме про оцінки в школі? Ти ж знаєш, що в мене з математикою не все гаразд.

– Ні, моя бабуся дуже *тактична людина*.

– Невже вона володіє майстерністю ведення бою? – здивувався Сергій.

Поясніть, чому здивувався Сергій. Про яку рису характеру бабусі хотів сказати його друг?

77. Запишіть речення, уставляючи на місці пропуску одне з наведених у рамці слів. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Велике й … серце було в Жені.
2. Наша вулиця гарно … .
3. На паркані заспівав … півень.

людяне / людне
освічена / освітлена
сусідський / сусідній

78. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що після концерту чи вистави ви ділитеся враженнями. Складіть можливе в цій ситуації висловлення (3–4 речення). Використайте щонайменше два наведені слова (на вибір).

- ✓ ефектний
- ✓ ефективний
- ✓ музичний
- ✓ музикальний
- ✓ особистий
- ✓ особливий

79. Складіть з кожним прикметником можливе словосполучення, дібравши іменник з таблиці. Ви можете скористатись одним іменником кілька разів.

Ефектний, серцевий, економічний, економний, музикальний, туристичний, тактичний, військовий, особистий, сусідній.

танець	похід	слух	маневр	обігрівач
будинок	напад	спад	корабель	е-кабінет

80. Виберіть дві пари паронімів. Складіть по одному реченню з кожним паронімом (усього має бути 4 речення). Ви можете скористатися словничком паронімів.

Людяний // людний; музичний // музикальний; освічений // освітлений; тактовний // тактичний; лічити // лікувати; воєнний // військовий; економний // економічний.

81. Створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про поширені лексичні помилки. За можливості розмістіть його на своєму каналі, надішліть друзям.

Для вас, допитливі

Як правильно: *ефектні ліки* чи *ефективні*; *вмикати світло* чи *включати*; *думки збігаються* чи *співпадають*? Багато корисної інформації про вживання слів ви можете знайти на сторінках посібника **«Правильне мовлення» О. Заболотного, В. Заболотного**.

А за поданим QR-кодом чи посиланням ви можете переглянути наші відеоролики про правильне вживання слів. Ці відео розміщено на наших сторінках у соцмережах.

https://cutt.ly/NYyeRYO https://cutt.ly/mYyeU1V

8. ПРАВИЛЬНЕ ВЖИВАННЯ СЛІВ

Про те, як уживати слова відповідно до їхнього лексичного значення, обирати синоніми, та загалом про культуру мовлення

82. Відредагуйте речення та запишіть правильно. Поясніть лексичні помилки. Ви можете скористатися таблицями «Культура мовлення» на с. 20, 34, 40 та словничком паронімів.

1. Відкривши очі, він побачив, що світло в кімнаті вже виключено. 2. Через відкрите вікно залетіла бджола. 3. Вулиці нашого міста гарно освічені. 4. На протязі минулого тижня відпочивали біля річки. 5. Мої батьки – дуже тактичні люди. 6. Виходимо на слідуючій зупинці. 7. На це питання ти відповів невірно. 8. Допоможи мені перевести цей текст.

83. Складіть речення з поданими фрагментами, обравши потрібне слово.

1. … потрібно (*перекласти, перевести*) текст …
2. … світло вже (*вимкнено, виключено*) …
3. … для приготування (*блюда, страви*) …
4. … у (*слідуючому, наступному*) навчальному році …
5. … хоче (*прийняти, взяти*) участь у змаганнях …
6. … різні (*сердешні, серцеві*) захворювання …
7. … в умовах (*воєнного, військового*) часу …

Вибираючи **синонім**, ураховуємо відтінок у його значенні

***Бриз** дме на узбережжі морів, озер, річок*

- ✓ вітер
- ✓ легіт (*легкий вітерець*)
- ✓ бриз (*береговий вітер*)
- ✓ буревій (*сильний вітер*)
- ✓ суховій (*сухий гарячий вітер*)
- ✓ поземка (*низовий вітер узимку*)

84. Доберіть для заповнення пропуску точний за змістом синонім з наведених у рамці.

1. Минулої ночі в лісі розгулявся справжній … зі зливою.

2. У саду я побачив … горобців.

3. Багато народних … осені дають змогу дізнатися, якими будуть зима й весна.

бриз суховій буревій
зграя стадо череда
прикмета показник свідчення

85. Відредагуйте усно речення, замінивши одне зі спільнокореневих слів синонімом. Виправлені речення запишіть. Розкажіть про роль синонімів у мовленні.

1. Мама робила в лікарні й пишалася своєю роботою. 2. Сніжна заметіль замела все навколо. 3. Помітивши за вікном друга, хлопець непомітно вислизнув з хати. 4. У повідомленні повідомлялося про новий кінофільм. 5. Учителі та школярі провели флешмоб на шкільному подвір'ї.

86. Знайдіть для кожного слова місце в реченні й запишіть. Ви можете використати кожне слово лише один раз. Ви можете скористатися таблицею «Культура мовлення» на с. 40.

відкрити / відчинити / розплющити / розгорнути

1. Прошу … ваші зошити. 2. Уранці мені не хотілося навіть … очі. 3. Спеціальний ключ допоможе … банку. 4. Щоб провітрити кімнату, треба … вікна.

87. Виберіть із рамки біля речення слово, яке потрібно вставити на місці пропуску. Запишіть утворені речення.

1. Учора мені надзвичайно … .	повезло / пощастило
2. Тарас … слухати учителя.	заважає / мішає
3. Оля … у спортзалі.	перебуває / знаходиться
4. … питання конференції.	слідуюче / наступне
5. Треба … дня виконати.	на протязі / протягом
6. Нам підійде … матеріал.	будь-який / любий
7. Я … участь у фестивалі.	беру / приймаю

88. Знайдіть лексичні помилки в оголошеннях. Відредагуйте усно ці повідомлення.

Кіоск не працює. На больничному

У продажу є соняшникове масло

Увага! Поїзд прибуде із запізненням на два часа

Вчасно і якісно виконаємо любе ваше замовлення

Оголошуємо набір учнів до музикальної школи

89. Запишіть сполучення слів правильно. Ви можете скористатися таблицями «Культура мовлення» на с. 20, 34.

Повернуся через два часа, не мішайте слухати, заказати піцу, переведіть текст, сьогодні тобі повезе, найсмачніше блюдо, являється знавцем мови, приходити в любий день.

90. Прочитайте уривок з учнівського твору. Знайдіть лексичні помилки. Користуючись поданою нижче таблицею «Культура мовлення», відредагуйте (виправте) текст і запишіть правильно.

Ми із Сергієм завжди приймаємо активну участь у позакласних заходах. Проводимо конкурси, спортивні змагання, випускаємо стінну газету. Щоп'ятниці вирішуємо, що робитимемо слідуючого тижня. Більша половина однокласників з радістю відгукується на наші пропозиції. Улітку ми навіть усім класом їздили на рибалку.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь	приймати участь
наступний день	слідуючий день
ставлення до людей	відношення до людей
іти на **риболовлю**	іти на рибалку
відчинити двері	відкрити двері
розплющити очі	відкрити очі
розгорнути книжку	відкрити книжку
відімкнути замóк	відкрити замóк

Проєкт

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях **рекламний ролик** (сценку) на одну з поданих тем.

1. СЛОВА – СКАРБИ.

Ця реклама має спонукати правильно добирати слова у властивому для них значенні.

2. ПЕРЛИНИ СИНОНІМІЇ.

Ця реклама має переконати в тому, що синоніми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

9. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ»

91. І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Що символізують кольори українського прапора?

ПРАПОР УКРАЇНИ

Єдиного офіційного **прапора** в Київській Русі не було. Кожен із князів мав власний стяг. Спочатку на прапорах зображали фантастичних тварин і рослини, а після прийняття християнства – хрест і святих.

У Запорізькій Січі кожен полк, **сотня** мали свій стяг. Особливо популярними були **малинові** прапори, однак часто траплялися і синьо-жовті.

1918 року Центральна Рада визначила синьо-жовтий прапор **державним** символом Української Народної Республіки. Його кольори символізували чисте небо, що розкинулося над жовтим морем хлібного лану.

Нині синьо-жовтий прапор повернувся до нас як символ державності України. Гордо майорить він на нашій землі *(З довідника)*.

Олімпійська збірна України (Токіо, 2021)

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. Які із цих слів однозначні, а які – багатозначні? Який словник може знадобитися для виконання цього завдання?
2. Чи є в тексті слова, ужиті в переносному значенні? Складіть і запишіть речення зі словом *чисте*, ужитим у переносному значенні.
3. Виберіть з тексту два слова, до яких можна дібрати антоніми, та доберіть антоніми.
4. Який синонім до слова *прапор* ужито в тексті? З якою метою?

92. **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Що найперше постає у вашій уяві, коли вимовляєте словосполучення «рідний край»? Із чого, на вашу думку, починається Батьківщина?

93. Знайдіть лексичні помилки. Запишіть відредаговані речення.

1. Мандрівка тривала дві неділі. 2. По радіо звучала його любима пісня. 3. Наталка старанно відноситься до своїх обов'язків. 4. Сергійко вірно відповів на запитання вчительки. 5. Назар на уроках уважний, не мішає іншим. 6. Слідуюче заняття гуртка відбудеться через тиждень.

94. Проведіть спостереження за мовленням ваших однокласників й однокласниць. На основі зібраного матеріалу підготуйте таблицю «Говоримо правильно: дружні поради».

95. Підготуйте усне повідомлення на одну з мовознавчих тем: «Краса й багатство української синонімії», «Не такі страшні пароніми», «У пошуках слова», «Омоніми та багатозначні слова в мові».

96. Випишіть з текстів казок, народних пісень 4–5 речень із синонімами, антонімами чи словами, ужитими в переносному значенні. Яка роль цих засобів в усній народній творчості?

97. **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія» я навчився (навчилася) багато нового. **НАПРИКЛАД**...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. У переносному значенні вжито всі виділені слова в рядку
   - **А** **відкритий** характер, **грати** на скрипці, **глибока** печаль
   - **Б** **запашний** коровай, **ніс** людини, **теплий** погляд
   - **В** **холодний** погляд, **спадає** вечір, **рожеві** мрії
   - **Г** **висока** тополя, **телефонувати** другові, **гірка** правда

2. Немає лексичної помилки у сполученні слів
   - **А** музикальний слух
   - **Б** освічені вулиці
   - **В** парове молоко
   - **Г** спостережливий пункт

3. Синонімічний ряд утворюють слова
   - **А** золотий, золотим, золоті
   - **Б** заморозки, приморозки, сніжки
   - **В** гіллястий, крислатий, розкидистий
   - **Г** ледарювати, лінивий, байдикувати

4. Омоніми використано в рядку

А золота голова – золотий перстень
Б хитра лисичка – зібрати в кошик лисички
В людина стогне – земля стогне
Г гострий ніж – гострий на язик

5. Лексичну помилку допущено в рядку

А плутати слова
Б освітлена вулиця
В вимикати світло
Г мішати вчитися

6. Антоніми є в прислів'ї

А Два коти в одному мішку не помиряться.
Б Дерево міцне корінням, а людина – завзятістю.
В Робиш добро – не кайся, робиш зло – зла й сподівайся.
Г Не лише силою треба боротись, а й умінням.

7. Багатозначним є виділене слово в реченні

А Що вище дерево, то **корінь** глибше *(Нар. творчість)*.
Б І колишеться м'ята, і тремтить долина, і доріг тих багато, а **вітчизна** одна *(А. Малишко)*.
В Сипнули **сніги** – і забіліли поля, забілів світ *(Є. Гуцало)*.
Г Прийшла пора – і тільки **осінь** знає, яка за нею випаде зима *(В. Гужва)*.

8. Доберіть слово, яке можна вжити на місці пропуску в реченні.

1. Велике й ... серце було в Миколи.
2. На паркані заспівав ... півень.

А людний
Б людяний
В сусідський
Г сусідній

9. Доберіть синоніми й антонім до виділеного слова.

Цю сорочку мені вишила материнська **ласкава** рука *(В. Ярмуш)*.

10. Складіть два речення зі словом ***гарячий*** так, щоб у першому реченні це слово вживалося в прямому значенні, а в другому – у переносному.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає лексикологія?
2. Що називають лексичним значенням слова? Наведіть приклад однозначного й багатозначного слова.
3. Дайте визначення прямого й переносного значень слів. Як виникає переносне значення? Наведіть приклади.
4. Що таке синоніми? Розкрийте їхню роль у мовленні.
5. У чому особливість омонімів? Наведіть приклади.
6. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
7. Які слова називають антонімами? Поясніть їхню роль у мовленні. Наведіть приклади.
8. Розкажіть про пароніми.
9. З якою метою укладають словники? Які словники ви знаєте?

моя сторінка

ЯК ЦЕ БУЛО

БУТЕРБРОД ЧИ САНДВІЧ?

Слово *бутерброд* німецьке, воно складається з двох слів: *бутер* – «масло» і *брот* – «хліб». Проте у нас це слово набуло значно ширшого, ніж первісне, значення: це може бути хліб із сиром, ковбасою, повидлом, а масла може й не бути. Цікаво, що німці наші «бутерброди без масла» звуть тартинами. Про сандвіч розповідають таку історію: лорд Джон Сандвіч був пристрасним гравцем. Не бажаючи відриватися від карт, щоб повечеряти, він придумав зручний для нього вид бутерброда. Шматочок м'яса чи сиру він клав між двома скибками хліба, щоб не бруднити рук і ними карт. Власне кажучи, те, що ми беремо із собою до школи, у дорогу, – є не що інше, як сандвіч, хоча ми звемо його теж бутербродом (*А. Коваль*).

СЛОВО ПРО СЛОВО

- ✓ Слово *пломбір* походить від назви французького міста Пломб'є. Саме тут і придумали цей вид морозива.
- ✓ Слово *магнолія* (рослина) завдячує прізвищу французького ботаніка XVII століття Магнолю.
- ✓ Слова *футбол*, *баскетбол*, *волейбол* мають спільну батьківщину – Англію. Частина *бол* (ball) у цих словах – по-англійськи «м'яч». А перші частини різняться: *фут* – «нога», *баскет* – «кошик», *волей* – «політ».
- ✓ Є слова, які за життя «придбали» величезне багатство значень. Наприклад, дієслово *ставати* має більше 20 значень, *іти* – аж 30, а іменник *крило* – 10.

НА ДОЗВІЛЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання. Поміркуйте, що стало основою формулювання цих запитань.

1. Якої коси не розчешеш?
2. Яким ключем хати не замкнеш?
3. На якій лаві не всидиш?
4. Яка мушка не літає?
5. Яку череду не женуть на пасовище?

УСМІХНІМОСЯ

* * *

– Дівчинко, ти любиш солодкий стіл?
– Ні, я люблю солодкі десерти.

* * *

– У якому під'їзді ти живеш?
– Я живу в квартирі, а не в під'їзді, – обурився хлопець.

Будова слова. Орфографія

10. ОСНОВА СЛОВА ТА ЗАКІНЧЕННЯ. ЗМІННІ І НЕЗМІННІ СЛОВА

Про те, з яких частин складаються слова

ПРИГАДАЙМО. Чи змінюємо іменники та прикметники за відмінками й числами? Чи змінюємо прислівники?

98. А. Прочитайте форми іменника *валіза*, у яких позначено основу. Визначте закінчення.

Валіза, з валізою, у валізі, з валізами, у валізах.

Б. Визначте відмінок і число кожного іменника.
В. Зробіть висновок про те, яка частина слова допомагає визначити відмінок і число іменників.

Частини слова

Слово можна поділити на найменші **значу́щі частини**, які є будівельним матеріалом для нього. У словах розрізняємо **основу** й **закінчення**. Основа обов'язково має **корінь**, а також може мати **префікс** і **суфікс**.

Закінчення слова

Закінчення — це змінна частина слова.

Як визначити закінчення? → Змінюємо слово, наприклад, за відмінками, родами, числами тощо (якщо можливо)

соловейк**о**	радісн**ий**	пиш**у**	дв**а**
соловейк**у**	радісн**а**	пиш**уть**	дв**ох**
соловейк**ом**	радісн**і**	пиш**емо**	дв**oма**

Закінчення служить для зв'язку слів у словосполученні та реченні.

Закінчення може бути **звуковим** і **нульовим.**

Звукове закінчення	**Нульове закінчення**
виражено звуком і позначено на письмі буквою:	не виражено звуком і не позначено на письмі буквою:
*альбом***и** *яблун***ею** *дощ***у**	*альбом*□ *яблунь*□ *дощ*□

Закінчення виражає **граматичне значення** слова (указує на рід, число, відмінок, час тощо). НАПРИКЛАД:

1) в іменнику *вітер*□ нульове закінчення виражає таке граматичне значення: чоловічий рід, однина, називний відмінок;

2) в іменнику *вітр***и** закінчення *-и* виражає граматичне значення називного відмінка множини.

Основа слова

Основа — це частина слова без закінчення. НАПРИКЛАД: *дуб, дерев***а**, *блакитн***ий**, *прочитал***и**.

Основа виражає **лексичне значення** слова.

99. І. Спишіть слова. Позначте в кожному закінчення та основу. Доведіть, що виділені слова мають нульове закінчення.

Солодкий, сонячна, **самокат**, перерва, писала, **пароль**, розпитували, морозиво.

ІІ. Визначте рід і число перших двох слів. Яка значуща частина виражає їхні граматичні значення?

100. І. Відновіть прислів'я, знімаючи риски та змінюючи форму окремих слів. Запишіть відновлені прислів'я. Чи допомогли вам закінчення поєднати слова в реченні?

1. Для / людської / **думка** / немає / відстань. 2. Після / бійка / **кулаки** / не махають. 3. **Добрим** / слово / мур / проб'єш, / а лихий / і в двері / не ввійти. 4. Весна / гарна / **квіти**, / а людина — / характер.

ІІ. Позначте закінчення та основу виділених слів у відновлених прислів'ях.

101. Утворіть 6–8 слів, поєднуючи в довільному порядку подані значущі частини слова.

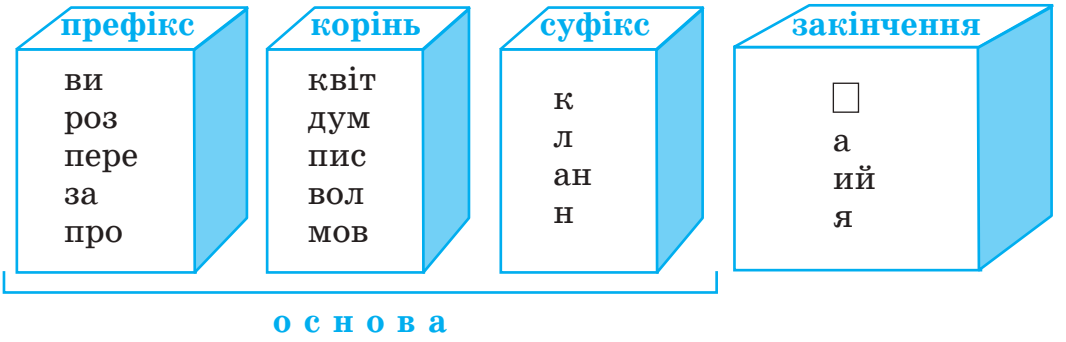

102. І. Запишіть слова у дві колонки: 1) зі звуковим закінченням; 2) з нульовим закінченням. Позначте закінчення та основи.

Кавун, кавуни, зеленого, зелень, **вулиці**, вулиць, перехід, перейду, береже, бережу, **вітрюган**, вітрисько, **Київ**, Києва.

ІІ. Визначте лексичні та граматичні значення першого й останнього слова.

ІІІ. Складіть і запишіть із трьома виділеними словами одне речення (закінчення у словах можна змінювати).

Незмінні слова

Закінчення мають лише **змінні** слова. **Незмінні слова** не мають закінчень (навіть нульових). Незмінні слова не можна змінити за родами, числами, відмінками, особами.

Незмінними є:

- ✓ прислівники (*зверху́, вночі́, високо́, холодно́*);
- ✓ неозначена форма дієслова (*ходи́ти, чита́ти*);
- ✓ дієслівні форми на *-но*, *-то* (*зачине́но, вимито́*);
- ✓ окремі іменники іншомовного походження (*кіно, поні, журі, ательє*).

Зверніть увагу!

Слова з нульовим закінченням потрібно відрізняти від слів, у яких немає закінчень. Так, слова *дуб*□, *будинок*□ мають нульове закінчення, яке стає звуковим («видимим») у разі зміни слова (*дуби, за будинком*). А слова *кіно, швидко, метро* закінчень не мають, бо це незмінні слова.

103. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Випишіть послідовно зі своєї групи лише незмінні слова. Перевірте одне в одного виконання.

Група 1. Узимку, веселка, журі, гортати, горобець, обідати, далекий, раненько, образно, написаний, далеко.

Група 2. Улітку, веснянка, жувати, солодкий, голосно, обгородити, вибігаю, радіти, опівночі, червоний, дивно.

КЛЮЧ. Підкресліть у кожному виписаному слові першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв можна прочитати назву міста, у якому розміщено зображений на фото за́мок.

104. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що після відвідин зоопарку вас попросили розповісти, що ви там бачили, яких тварин фотографували, біля яких затрималися найдовше. Складіть розповідь (4–6 речень), використавши 2–3 незмінні іменники – назви тварин.

- ✓ барвистий какаду
- ✓ кумедний шимпанзе
- ✓ швидкий кенгуру
- ✓ веселий поні
- ✓ рожевий фламінго
- ✓ лютий гризлі
- ✓ великий ему

105. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, чи можуть дитячі мрії вплинути на розвиток цивілізації. Для підтвердження міркувань використайте слова Річарда Бренсона (з тексту).

КОСМІЧНИЙ ТУРИЗМ

У 2021 році настала нова ера в освоєнні **космосу** – ера **туризму**. Приватні компанії вже отримали доступ до космічного простору, і між ними навіть виникла конкуренція.

«Колись я був дитиною, яка мріяла, дивлячись на зірки. Зараз я, дорослий, на космічному кораблі з іншими чудовими людьми, які дивляться на нашу прекрасну Землю. Якщо ми змогли зробити таке, то лише уявіть, що може

зробити наступне покоління мрійників», – сказав засновник корпорації «VirginGroup» Річард Бренсон 11 липня 2021 року під час польоту до межі космосу на ракетоплані.

Поки що орбітальні літаки розраховані лише на кілька осіб і доставити багато пасажирів у космос одним рейсом неможливо *(З інтернет-джерел)*.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть 6–8 слів, тематично пов'язаних з освоєнням космосу, і позначте в них закінчення та основи.
2. Доберіть до виділених слів форми з нульовим закінченням і запишіть. Позначте закінчення.
3. Використавши матеріали з інтернету, стисло розкажіть про внесок українців в освоєння космосу (1–2 факти).

106. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що вам пощастило стати космічним туристом. Про що найбільше ви хотіли б дізнатися під час подорожі? Від чого хотіли б застерегти землян?

107. I. Випишіть змінні слова та визначте в них закінчення.

Ютуб, какао, зверху, вікно, читати, влітку, приїхали, калина, вибігти, переходити, зелений, кіно, метро, вміло, автобус, чотири.

II. Складіть і запишіть речення з одним виписаним іменником (на вибір).

108. I. Розподіліть слова в три колонки й запишіть.

Зі звуковим закінченням	З нульовим закінченням	Без закінчення

Далеко, далекий, даль, високо, вись, високий, кенгуру, зоопарк, ящірка, восени, осінь, осінній, **шосе**, тротуар, естакада, пюре, борщ, сметана.

II. Доберіть чотири синоніми до виділеного слова та позначте в них закінчення. За потреби скористайтеся словником синонімів.

11. КОРІНЬ СЛОВА. СПІЛЬНОКОРЕНЕВІ СЛОВА ТА ФОРМИ СЛОВА

Про те, як визначити корінь у слові, про слова зі спільним коренем, а також про форми, які різняться лише закінченнями

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

109. А. Визначте, чи є щось спільне в лексичному значенні слів першої групи. Чому їх можна вважати спільнокореневими?

1. ***Горе*** – ***горювати***. 2. ***Горіти*** – ***горище*** – ***загорнути***.

Б. Чому слова другої групи не є спільнокореневими, хоч і мають спільну звукову частину?

В. Зробіть висновок, про особливості спільнокореневих слів.

Корінь слова

Корінь слова – це головна значуща частина слова, яка однакова для всіх спільнокореневих слів і виражає їхнє загальне лексичне значення. **НАПРИКЛАД,** слова *літо, літечко, по-літньому, влітку, літувати* зв'язані загальним лексичним значенням (віднесеність до пори року, що настає після весни) і мають спільну частину *-літ-*.

Як визначити корінь? → Добираємо спільнокореневі слова та шукаємо однакову частину

НАПРИКЛАД:

родина	**ро**довід	на**ро**д
	родичка	на**ро**дність

Спільнокореневі слова

Слова, які мають спільний корінь і близькі за значенням, називаємо спільнокореневими. **НАПРИКЛАД:** 1) *мороз, морозиво, заморозити*; 2) *перехід, вихід*; 3) *учениця, учити, учитель*.

Форми слова

Потрібно розрізняти спільнокореневі слова й форми слова. Спільнокореневі слова – це різні слова.

Форми слова мають ту саму основу, але різні закінчення. **ПОРІВНЯЙМО:**

Спільнокореневі слова *(різні слова)*	Форми слова *(одне слово з різними закінченнями)*
чай	чай
чайний	чаю
чаювати	чаєм
лимон	лимон
лимонний	лимона
лимонад	лимоном

Зверніть увагу!

У результаті чергування звуків корінь може видозмінюватися (мати різний звуковий склад). НАПРИКЛАД: 1) *друг – друзі – дружний*; 2) *рідня – родина*; 3) *вітер – вітру*.

110. І. Згрупуйте спільнокореневі слова й запишіть. Доберіть до кожної групи слів ще по одному спільнокореневому. Позначте в усіх словах корені, закінчення.

Морський, водяний, водити, теплий, заводити, моряк, примор'я, наводити, підводник, море, тепло, водянистий, потепліти.

ІІ. Визначте корені в словах *дорога*, *придорожній*. Чи є ці слова спільнокореневими?

111. І. **ТРЕТЄ ЗАЙВЕ.** Випишіть із кожної групи слів одне, яке не є спільнокореневим до інших. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Нагірний, горіти, гора.
2. Бережу, бережливий, прибережний.
3. Носилки, носик, носити.
4. Горенько, обгорілий, загорілий.

ІІ. Доберіть до виписаних слів спільнокореневі та позначте корені.

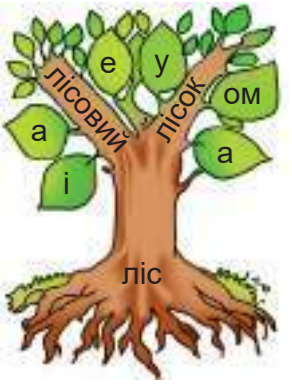

Спільнокореневі слова

112. І. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися?

ЕКСТРЕМАЛЬНИЙ СПОРТ

Почувши слово «екстрим», багато хто відразу думає про парашутний спорт. Перші стрибки з парашутом потрібно

робити з невеликої висоти разом з інструктором. Згодом вам дозволять відчути дух вільного падіння самостійно.

Більш небезпечний вид спорту – **сплав** гірськими річками. Пороги, несподівані течії підстерігають сміливців на їхньому шляху. Крім того, спортсмену потрібно мати якісне спорядження.

Не можна залишити без уваги **альпінізм**. Він небезпечний навіть зі страховкою – дуже часто альпіністи отримують важкі травми. Але після лікування сміливці знову йдуть у гори.

Головне – дотримуватися правил елементарної безпеки. Не прагніть спробувати все й відразу; починайте з азів, і тоді у вас буде можливість стати **професіоналом** *(З довідника)*.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть спільнокореневі слова.
2. Знайдіть форми слів *спорт* і *сміливець*.
3. З'ясуйте, які спільнокореневі слова допомагають зв'язати за змістом перше й друге речення.
4. З'ясуйте, які спільнокореневі слова допомагають зв'язати за змістом речення другого абзацу.
5. Поясніть лексичні значення виділених слів, скориставшись за потреби тлумачним словником. Доберіть до цих слів спільнокореневі.

113. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи хотіли б ви займатися екстремальним видом спорту? Якщо так, то яким саме? Що для цього потрібно?

114. Запишіть пари слів у колонки.

Спільнокореневі слова	Форми слова
літак – літати	*літак – літаки*

Книжка – книгарня; книжка – книжкою; акаунт – акаунти; зимовий – зимувати; зимовий – зима; третій –

потроїти; писатиму – писатиме; водичка – водяний; перепілка – перепілкою; рука – ручний.

115. Хто швидше знайде «приховані» на малюнках спільнокореневі слова до кожного з поданих іменників?

Година,
стюард, хмарний

Бджоляр, дзвінкий,
заморожений, поводир

Зверніть увагу!

Невиправдане накопичення спільнокореневих слів у реченні чи загалом у тексті є недоліком мовлення.

116. Прочитайте речення. Знайдіть у них помилки, пов'язані з невиправданим уживанням спільнокореневих слів. Запишіть речення, уникаючи помилок. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Річні оцінки за рік у мене найкращі. 2. Ми зробили з паперу паперових птахів. 3. Щоранку я роблю ранкову зарядку. 4. Бабуся назбирала малини і зварила малинове варення. 5. Нові робітники та робітниці швидко виконали роботу.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
проїзд пасажирським транспортом	проїзд пасажирів пасажирським транспортом
побудували будинок із цегли	побудували цегляний будинок із цегли
працівники взялися до роботи	робітники взялися до роботи

117. І. Доберіть до поданих слів спочатку три спільнокореневі слова, а потім – три форми слова.

БУДИНОК	
Спільнокореневі	Форми слова

САД	
Спільнокореневі	Форми слова

ІІ. Скориставшись лише 2 дібраними прикладами (на вибір), складіть і запишіть мінітекст «Мій будинок» або «Прогулянка в саду» (3–4 речення). **Увага!** Уникайте невиправданого вживання спільнокореневих слів чи повторення того самого слова.

118. Запишіть слова, позначте в них корені.

Громовиця, яблуня, довкола, прилади, порадник, надлишковий, крижаний, подяка.

119. І. Прочитайте текст (цифрами пронумеровано речення). З'ясуйте, які речення зв'язано за змістом спільнокореневими словами *йогурт* і *йогуртовий*.

(1) Я дуже люблю натуральні йогурти, які мій брат готує в домашніх умовах. **(2)** Він використовує лише молоко та спеціальну закваску, а також додає за смаком фрукти, мюслі, мед, варення, горіхи, ванілін. **(3)** У такому смаколику немає ні штучних барвників, ні консервантів, ні загущувачів. **(4)** А які смачні йогуртові торти готує наша мама!

ІІ. Складіть і запишіть текст із чотирьох речень так, щоб у першому реченні було слово *чай*, а в останньому – спільнокореневе до нього. У в а г а ! Не повторюйте в другому і третьому реченнях спільнокореневі до слова *чай*, щоб не зашкодити досконалості вашого тексту.

120. І. Запишіть слова та доберіть до них по 2–3 спільнокореневих. Позначте корені та закінчення.

Барабан, пролісок, зелений, шість, **книга**, перехід, **пташечка**, верховина, заморський, невеликий.

ІІ. Складіть і запишіть одне речення з двома виділеними словами. Ці слова можна замінювати спільнокореневими.

12. ПРЕФІКС

Про частину слова, яка служить для утворення нових слів, а також про те, як визначити цю частину

ПРИГАДАЙМО. 1. Які слова називають спільнокореневими? 2. Які префікси ви знаєте?

121. А. Визначте лексичне значення розміщеного в центрі схеми слова.

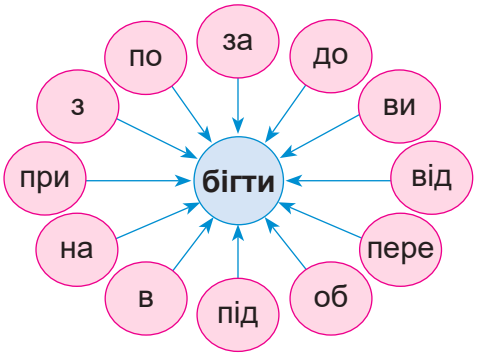

Б. Додайте почергово до дієслова *бігти* префікси. Які додаткові значення вносять вони в лексичне значення дієслова?
В. Поміркуйте, як префікси допомагають збагатити мову.

Поняття про префікс

Префікс (від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплений) – **це значуща частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів.** НАПРИКЛАД: *чудовий – **пре**чудовий, їхати – **ви**їхати, плата – **перед**плата, хмарний – **без**хмарний.*

Слово може мати переважно один префікс, але іноді – два або більше. НАПРИКЛАД: *до-по-мога, на-по-готові, на-в-з-до-гін.*

Емоційне забарвлення

Окремі префікси можуть надавати словам особливої експресії, відтінку урочистості.

Префікси	Відтінок	Приклади слів
по- + по-	експресія	***попо**їсти, **попо**лохати*
по- + інший префікс	експресія	***порозх**одитися*
па-, пра-, уз-	урочистість	***па**морозь, **па**гіння, **пра**давній, **пра**ліс, **уз**вишшя*

122. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому можна стверджувати, що лише в першому слові кожної пари слів є префікс.

Розкішний – ростовий; **су**цвіття – сухостій; **про**лісок – прогноз; **пере**ходити – перечити.

123. І. Спишіть слова, позначте в них корені й префікси.

Невеликий, предобрий, добудувати, перебудувати, передосінній, прочитати, безземельний.

ІІ. Складіть і запишіть речення з одним поданим словом (на вибір).

124. І. Знайдіть пари слів з однаковим префіксом і запишіть.

Надземний, наділ, перехоплювати, надіслати, передпліччя, надірвати, надзвуковий, передноворічний, надувний, переписати, супровід, суцвіття.

ІІ. До кожної пари слів доберіть по одному слову з тим самим префіксом. За потреби скористайтеся словником.

125. І. Прочитайте текст. Поміркуйте, навіщо складають карти автомобільних шляхів. Чи доводилося вам користуватися такими картами?

УВЕСЬ СВІТ НА КАРТІ

Корпорація «Google» створила безкоштовний картографічний вебсервіс, а також набір **застосунків**, побудованих на його основі. Їх можна використовувати на комп'ютері, смартфоні або планшеті, щоб шукати й досліджувати цікаві місця.

На картах Google прокладають маршрути поїздок на громадському транспорті, на власному автомобілі чи велосипеді або для прогулянок пішки. Найзручніший із них завжди виділяють на карті синім кольором, а решту – сірим.

Утім, будьте обережними, користуючись картографічними вебсервісами. Завжди стежте за тим, що відбувається довкола, дбайте про свою безпеку й безпеку інших. Якщо у вас виникають сумніви, звіряйте інформацію з дорожніми знаками *(З інтернет-джерел)*.

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Поясніть лексичні значення виділених слів. За потреби скористайтеся довідковими джерелами.
2. Випишіть 5 слів із префіксами (на вибір) і доберіть до кожного з них одне спільнокореневе.
3. Знайдіть у першому абзаці дієслово без префікса. Доберіть до цього слова два спільнокореневі з префіксами.

126. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як завдяки картографічним вебсервісам можна досліджувати цікаві місця, розповідати про життя свого міста чи села, а також допомагати іншим?

127. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно пояснити комусь, як дістатися до школи (поліції, лікарні, магазину, вокзалу тощо). Опишіть детально маршрут: якою вулицею іти, куди повернути, де перейти дорогу тощо. За потреби скористайтеся картографічними вебсервісами. Використайте 3–4 дієслова з префіксами.

- ✓ доїхати
- ✓ розвернутися
- ✓ пересікти
- ✓ оминути
- ✓ пройти
- ✓ повернути
- ✓ зупинитися
- ✓ перейти

128. I. Спишіть слова, позначте в них префікси.

Надлишковий, сказати, примазати, міжміський, прочитати, записати, співучасник, прабабуся, розв'язати, зачинити.

II. Доберіть до кожного зі слів інше з тим самим префіксом. Складіть і запишіть одне речення з дібраним словом (на вибір).

13. СУФІКС

Про частину слова, яка служить для утворення нових слів, про те, як визначити цю частину, а також про емоційно забарвлені слова

ПРИГАДАЙМО. Які суфікси ви знаєте?

129. А. Порівняйте лексичні значення слів у групах.

1. Вітер – вітер**ець**, вітр**исько**.
2. Ведмідь – ведмед**ик**, ведмед**ище**.

Б. Які зі слів мають відтінок пестливості, а які – згрубілості?
В. Зробіть висновок про те, яка значуща частина слова може надати словам різних відтінків у значенні.

Поняття про суфікс

Суфікс (від лат. *sufficus* – прикріплений) **– це значуща частина слова, яка стоїть після кореня та служить для утворення нових слів.** **НАПРИКЛАД:** *пал**ець**, бід**н**ий, доріж**к**а, зуб**чик**, суш**е**ний, сіль**ськ**ий, дівч**и**на.*

У слові може бути два й більше суфіксів: *вис**очи**на, запис**а**ли, напис**а**ний, сказ**ати**, достиг**аючи**, вимит**о**.*

Суфікси частин мови

Для утворення слів тієї чи тієї частини мови використовують певні суфікси. **НАПРИКЛАД:**

Іменникові суфікси	*-ок-, -ар(-яр), -иц, -ист, -іст, -тель, -к-*	*міст**ок**, бджол**яр**, учи**тель**, юр**ист**ка*
Прикметникові суфікси	*-н-, -ив-, -ськ-, -еньк-*	*осін**ній**, крас**ив**ий, мор**ськ**ий*
Дієслівні суфікси	*-и-, -а-, -ва-, -ува-, -ти-*	*пис**ати**, прос**ити**, зим**ува**ти*

Зверніть увагу!

Незмінні слова не мають закінчень, після коренів у них можуть бути лише суфікси. **НАПРИКЛАД:** *швид**ко**, ход**ити**.*

130. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в словах першої групи виділені частини – це закінчення, а в словах другої – суфікси.

1. Молок**о**, квіт**и**, вітр**у**.
2. Глибок**о**, щоранк**у**, чита**ти**.

131. I. Запишіть слова у три колонки: 1) іменники; 2) прикметники; 3) дієслова.

Матуся, садок, перечитати, відлітати, красивий, сільський, шахтар, мудрість, будувати, бетонний.

II. Виділіть суфікси й закінчення (де вони є).

132. I. Спишіть слова, позначте в них корені, суфікси, закінчення.

Весняний, зимовий, літній, осінній, плазмовий, читач, сніжок, одесит, херсонський, подорожній, комп'ютерний.

II. Складіть і запишіть речення з одним із поданих слів (на вибір).

Емоційно забарвлені слова

Окремі суфікси можуть надати словам **емоційного забарвлення.**

За допомогою суфіксів можна надати словам відтінків здрібнілості, пестливості, ніжності. НАПРИКЛАД:

-ен-, -атк-	*-ець-, -ц-*	*-ок-, -к-*
качéня, ведмежáтко	*комірéць, деревцé*	*синóк, рибкá, личкó*

-ик-, -инк-, -иц-	*-очок-, -ечок-, -ичк-, -ечк-, -оньк-, -еньк-, -есеньк-*
конúк, хатúнка, сестрúця	*гайóчок, сестрúчка, голівóнька, ручéнька, тонéсенький*

Суфікси *-ищ-*, *-иськ-*, *-юр-*, *-юг-* передають зневагу, збільшеність, згрубілість. НАПРИКЛАД: *вітрúще, котúще, хлопчúсько, собацюра, ледацюга.*

133. І. Спишіть слова, позначте в них суфікси. Якого відтінку в значенні надають словам ці суфікси?

Берізка, берізонька, ялинка, вишенька, кленочок, тополька, тополинка, ясенок, ясеночок.

ІІ. Доберіть до кількох слів відповідники з відтінком збільшеності. Складіть і запишіть речення з одним дібраним словом (на вибір).

134. І. Прочитайте текст. Обґрунтуйте написання виділених слів. Напишіть текст під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

СТЕЖИНА

Тетянка вийшла на ґанок, а стежинка неначе взяла її за руку й **повела** за собою.

Довкола картопелька цвіте біло-рожево, соняхи в золоті бубни вигупують. Зелений огірочок виповз із **грядки** на **стежку**. Квасоля-повитиця **пишається** на високих тичках, їй звідтіля все видно. А гарбуз та гарбузиха з гарбузенятами сховалися під лапатим листям, щоб сонце не напекло (За *В. Чухлібом*).

ІІ. Знайдіть іменники, яким суфікси надають зменшувально-пестливого відтінку. З якою метою ці слова використано в тексті?

III. Доберіть з тексту по одному слову до поданих схем.

1. 2. 3. 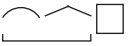

135. І. Доповніть кожний рядок слів своїм прикладом. Запишіть дібрані слова, позначте в них указані суфікси.

Суфікси	Приклади
-еньк-	молоденький, зеленький
-ськ-	київський, гірський
-ов-	медовий, казковий
-н-	сенсорний, хмарний
-к-	квітка, веселка
-ість-	вірність, ніжність
-ок-	дубок, листок

ІІ. Розберіть по одному слову кожного рядка (на вибір) за будовою.

136. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Запишіть щонайменше 8 слів – назв різних овочів і фруктів – із суфіксами, які надають позитивного емоційного забарвлення. Складіть і запишіть п'ять речень з дібраними словами.

Варіант Б. Запишіть щонайменше 8 слів – назв різних овочів і фруктів – із суфіксами, які надають позитивного емоційного забарвлення. Напишіть невеликий текст (5–7 речень) на тему «*Улітку на городі*», використавши деякі з дібраних слів.

14. ПРАВОПИС ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА (ПОВТОРЕННЯ). ОРФОГРАМА

Про правильне написання букв у префіксах, коренях, суфіксах і закінченнях

137. Наведіть приклади слів з поданими префіксами. Укажіть, які кінцеві приголосні в цих префіксах.

Зверніть увагу!

Префікси *перед-*, *над-*, *під-*, *від-* завжди пишемо з буквою ***д***. НАПРИКЛАД: *відпочити, підписати, надрізати.*

138. Доберіть до кожного з поданих слів префікс із довідки й запишіть утворені слова. Позначте префікси.

Бити, дати, з'єднати, земельний, дарувати, бігти, невільний, ділити, звучний.

ДОВІДКА. Без-, від-, об-, воз-, під-.

139. І. Напишіть слова під диктовку. Написане уважно звірте з надрукованим.

Палиця, гарнесенький, стрічечка, **ніженька**, промінчик, меншенький, корінчик, працівниця, печиво, рівнесенький, **ключик**, тонесенький, доріженька.

печиво
мереживо
книжечка
тонесенький
тополенька

II. Позначте суфікси й зверніть увагу на написання в них букв *е*, *и*.

III. Доберіть до виділених слів спільнокореневі й запишіть.

Орфограма

Правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обираємо з кількох можливих, називають **орфограмою**. НАПРИКЛАД, у словах *надписати, мереживо, розповідь* можна помилитися в написанні підкреслених букв. Це і є орфограми.

Орфограма в префіксі	Орфограма в корені	Орфограма в суфіксі	Орфограма в закінченні
розповісти	*кленовий*	*плетиво*	*дощем*
відпочити	*семирічний*	*тонесенький*	*лінією*

Щоб правильно писати слова, потрібно знати правила або скористатися відповідним словником.

Довідником правильного написання слів є **орфографічний словник**.

140. Запишіть слова в три колонки залежно від місця орфограми: 1) у префіксі; 2) у корені; 3) у суфіксі. Підкресліть орфограми.

Підписаний, березневий, надходити, матусенька, селяни, пшеничний, розповісти, серденько, морозиво.

141. І. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми. За потреби скористайтеся орфографічним словником.

Пі(д,т)садити, **(з,с)писаний**, (з,с)казати, бе(з,с)тактний, (з,с)давати, ві(д,т)ходити, пш(е,и)ниця, з(е,и)мельний, морс(ь)кий, під плащ(е,о)м, **аркуш(е,о)м**, на(д,т)пилювати, вікон(н)ий, херсонс(ь)кий.

ІІ. Виділені слова розберіть за будовою.
ІІІ. Складіть і запишіть речення з двома словами (на вибір).

142. І. **ТРЕТЄ ЗАЙВЕ.** Прочитайте слова, правопис яких ви вивчали в початкових класах. Знайдіть у кожній групі одне слово з орфографічною **помилкою** та запишіть його правильно.

1. Лелека, апильсин, горизонт.
2. Село, веселий, земовий.
3. Розповідати, безхмарний, росхитаний.
4. Сонечко, морозево, віконечко.
5. Грушою, землею, борщем.

ІІ. Виписані слова розберіть за будовою. Укажіть, де саме було допущено помилку: у корені, префіксі, суфіксі чи закінченні.

143. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть вивчені орфограми.

1. Дзвонить літо стиглою пш(е,и)ницею, ходить степом в жовтому брилі, в піднебесся **злітає** птиц(е,и)ю, соняшники хилить до з(е,и)млі *(Г. Донець)*. 2. Здаєт(ь)ся, ця історія ро(з,с)почалася ще тоді, коли в Тані з'явилася таємниця *(І. Цілик)*. 3. **Комп(')ютер** т(е,и)хенько загув, завантажуючи свої ел(е,и)ктронні мізки *(С. Гридін)*. 4. Не люблю спокійного моря. Що за море, (з,с)кажіть, у штиль? *(Г. Дудка)*.

ІІ. Розберіть за будовою виділені слова.

15. НАПИСАННЯ ПРЕФІКСІВ *ПРЕ-*, *ПРИ-*, *ПРІ-*

Про те, як утворити нові слова для вираження найвищого ступеня ознаки чи наближення, приєднання, результату дії

144. А. Прочитайте подані парами слова. Чи виразно в них звучать ненаголошені *е*, *и* в префіксах?

Предобрий – придобритися. Претихий – притихнути.

Б. У яких словах замість префікса можна використати слово *дуже*?
В. Зробіть висновок, як можна перевірити написання префіксів *пре-*, *при-*.

Префікс ***пре-***

Префікс *пре-* пишемо:	
✓ у прикметниках і прислівниках на позначення збільшеної ознаки (його можна замінити словом ***дуже***)	*премудрий* (дуже мудрий), *презавзятий*, *превисоко*, *препогано*
✓ у словах *презирство, презирливий, преосвященний, преподобний, престол*	

Префікс ***при-***

Префікс *при-* пишемо в словах, що означають:	
✓ наближення, приєднання, результат дії, частковість дії чи ознаки	***при**їхати*, ***при**бігти*, ***при**будувати*, ***при**сісти*, ***при**будований*, ***при**морожений*
✓ розміщення біля чогось	***при**кордонний*, ***при**бережний*, ***при**гірок* (при гірці)

Префікс ***прі-***

Префікс *прі-* пишемо лише в трьох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*

ОРФОГРАМА
Букви *е*, *и*, *і* в префіксах слів

145. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові кожної пари в префіксі пишемо букву *и*, а в другому – букву *е*.

1. Прикраса – прекрасний. 2. Присвята – пресвятий.

прЕкрасний торт

пре-

пресмачний
превесело

прИкрашений торт

при-

привітати
пригостити

146. І. Прочитайте виразно слова вголос. Обґрунтуйте написання правилом.

Пришити, прибудувати, презавзятий, придорожній, презлий, прибережний, привокзальний, премудрий, приковувати, преніжний.

ІІ. Запишіть слова в три колонки залежно від значення префікса.

Наближення, приєднання	Розміщення біля чогось	Найвищий ступінь вияву ознаки

147. І. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е*, *и* або *і*. Обґрунтуйте написання. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Пр..вітати, пр..щедрий, пр..звище, пр..лютий, пр..порошений, пр..солодкий, пр..сісти, пр..дорого, **пр..гальмувати**, пр..горіти, **пр..чудово**, пр..рва, пр..гі́рклий, пр..гірки́й, пр..перчити, пр..смачний.

ІІ. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним виділеним словом.

148. І. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам потрібно попросити дорослих про допомогу. Замініть подані сполучення слів словом-синонімом.

Просимо тата (маму)	*Просимо дідуся (бабусю)*
1) приєднати щось за допомогою гвинта;	1) приєднати щось за допомогою мотузки;
2) приєднати щось за допомогою молотка і цвяхів	2) приєднати щось за допомогою голки з нитками

ІІ. Складіть усно одне речення-прохання з дібраним словом (на вибір).

149. Доберіть до поданих слів спільнокореневі з префіксами *пре-*, *при-*. Запишіть дібрані слова, підкресліть та поясніть орфограму в префіксах.

Дніпро, поганий, солити, звати, колоти, доро́га, солодкий, копати, святий, чудовий, чіпляти, зачиняти, згадати, заховати, мудрий.

150. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке відрізняється від інших двох відтінком у значенні, якого надає йому префікс *при-*.

1. Присолити, пригасити, приклеїти.
2. Прикордонний, припечений, пришкільний.
3. Приїхати, приперчити, прибігти.
4. Прибережний, приміський, приклеєний.

151. Складіть 2–3 речення-компліменти (для привітання з днем народження, святом), використавши слова з префіксом *пре-*.

152. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант 1. Користуючись відповідними технічними засобами, створіть аудіо-, фото- чи відеорекомендації (постер, слайди, відеоролик тощо) для соцмереж про правила написання префіксів *пре-, при-, прі-*. За можливості розмістіть його на своєму каналі, поширте серед друзів.

Варіант 2. Намалюйте «хмару» з 10–12 слів, які мають префікси *пре-*, *при-*, *прі-* («хмара» може нагадувати якийсь предмет, тварину тощо).

153. І. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е*, *и* або *і*.

Пр..чудовий, пр..хворіти, пр..завзято, **пр..ваблювати**, пр..міський, пр..звище, пр..чорнілий, пр..дніпровський, Пр..карпаття, пр..зирство, пр..гірок, пр..освящений, пр..красний, пр..крашений.

прекрасний
прикрасити
Прикарпаття
прізвище

ІІ. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

154. Хто за 1 хвилину зможе дібрати й записати якнайбільше слів із префіксами *пре-*, *при-* за поданими світлинами?

155. І. Спишіть речення, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Пр..дорожні берези струшували **холодну** росу *(М. Стельмах)*. 2. Ліс пр..брався в іній та ожеледь *(Г. Тю-*

тюнник). 3. Сплять у листі **пр..мудрі** сови, озиваються бджоли хором *(Г. Дудка)*. 4. Стоять дерева, мов зелені коні, що в літо пр..скакали із весни *(В. Малишко)*. 5. Тихо сіяв на пр..в'яле листя, на **пр..смажені** трави і хліба дрібний, як роса, холодний дощ *(С. Васильченко)*.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

Проєкт

Об'єднайтеся в групи. Оберіть одне із завдань і після виконання презентуйте однокласникам та однокласницям.

1. Випишіть із текстів казок 40–50 слів із префіксами. Об'єднайте ці слова в групи за належністю до тієї чи тієї частини мови. Зробіть висновок про те, слова якої частини мови найчастіше «користуються» префіксами.

2. Складіть перелік українськомовних пісень зі словами, яким суфікси надають позитивного емоційного забарвлення (10–15 пісень). Зазначте біля кожної з них ці слова. Складіть невелику пісню або вірш, використавши подібні слова.

16. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ»

156. I. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Визначте за фото породу собаки або з'ясуйте це з інтернету.

ПОМІЧНИК САПЕРІВ

Пес Патрон із Чернігова став улюбленим супергероєм для дорослих і дітей. Він допомагає саперам знаходити міни та рятувати **людей**. Це добра, спритна й розумна тварина.

Пес Патрон
Фото: instagram.com/patron_dsns

Патрон зовсім не службовий собака. Господарі готували його для виставок і змагань. Проте з першого дня російсько-української війни **песик** став рятівником. Як справжній нишпорка, **маленький** помічник обнюхує кожен клаптик землі та працює навколо розбитої техніки, щоб відшукати вибуховий пристрій.

Патрон – талісман українських розмінувальників (*З інтернет-джерел*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова й запишіть. Позначте корені.
2. Випишіть по два слова зі звуковим і нульовим закінченням. Які граматичні значення виражають ці закінчення?
3. Випишіть 3–4 слова з префіксами. Позначте префікси.
4. Розберіть за будовою виділені слова.
5. Доберіть за фото для опису Патрона 2–3 слова з відтінком пестливості, здрібнілості. Які суфікси мають дібрані слова?

157. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть кожен / кожна словниковий диктант (по 8 слів) на правопис префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*, *над-*, *під-*. Продиктуйте одне одному дібрані слова та перевірте правильність написання.

158. Виконайте завдання.

1. Напишіть назви трьох частин мови, які мають спільний корінь.
2. Напишіть назви трьох частин мови, які мають однаковий префікс.
3. Поміркуйте, чи є спільнокореневими слова *підводити* і *підводник*, *перенісся* (іменник) і *перенісся* (дієслово).
4. Позначте префікси в словах *склад*, *скоса*, *скувати*.
5. Наведіть приклади 2–3 дієслів із суфіксами пестливості.
6. Доберіть чотири прикметники з префіксом *пре-*, які вказують на позитивні внутрішні якості людини.

159. Хто найшвидше добере слова до поданих схем?

1. ⌒⌒⌒□. **2.** ⌒⌒□. **3.** ⌒⌒□.

4. ⌒□. **5.** ⌒⌒.

160. Порівняйте за таблицею будову поданих слів. Назвіть спільні та відмінні ознаки.

Слово	Основа			Закінчення
	префікс	корінь	суфікс	
зірковий	–	зір	к, ов	ий
прибій	при	бій	–	*нульове*
розквітлий	роз	квіт	л	ий

II. Підготуйте на основі таблиці невелику усну розповідь (4–5 речень) на тему «Будова слова».

161. І. Запишіть слова у дві колонки: 1) з префіксами; 2) без префіксів. Поясніть лексичні значення слів другої колонки.

Презентація, привілей, предківський, прекрасно, пріоритет, престиж, прем'єра, презлющий, прибережжя, президент, престрашенний, преамбула, предвічний.

II. Випишіть із тлумачного словника або словника іншомовних слів п'ять слів з початковою частиною *пре*, яка входить до складу кореня.

162. І. Запишіть слова у дві колонки залежно від загального лексичного значення кореня: 1) відчувати радість від чогось; 2) давати пораду, пропозицію.

Радість, порадник, радіти, радити, зраділий, радник, порадувати, радісний, розрадити, **радий**, **порада**.

II. Розберіть за будовою виділені слова.

163. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Від чого ви відчуваєте найбільшу радість?

164. САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Будова слова. Орфографія» я дізнався / дізналася багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив / оцінила на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. Нульове закінчення мають усі слова в рядку
   - **А** вітер, кінь, плач
   - **Б** весна, прохолода, віхола
   - **В** ідуть, ідеш, ідемо
   - **Г** повільно, далеко, взимку

2. Формами одного слова є всі слова в рядку
   - **А** ніч, нічний, нічник
   - **Б** день, днями, днем
   - **В** рука, нарукавник, рукавиця
   - **Г** днювати, денний, удень

3. Спільнокореневими є всі слова в рядку
   - **А** читати, читання, чистити
   - **Б** читав, читали, читала
   - **В** переходити, ходулі, вихід
   - **Г** будувати, будильник, збудити

4. З-поміж слів *висота*, *високо*, *поні*, *вечір* незмінними є
А перше й друге
Б друге й третє
В третє й четверте
Г усі слова

5. Префікс *при-* є в слові
А пр..хороший
Б пр..кумедний
В пр..зидент
Г пр..азовський

6. Букву *е* треба писати на місці пропуску в кожному слові рядка
А пр..їхати, пр..бігти, пр..нести
Б пр..красний, пр..хороший, пр..тихий
В пр..чудовий, пр..великий, пр..міський
Г пр..гасити, пр..милий, пр..чистий

7. Спільнокореневими є слова в усіх рядках, ОКРІМ
А трава, трав'яний, різнотрав'я
Б буква, буквений, буквоїд
В навесні, весняний, веснянка
Г вечір, вечором, вечорами

8. Префікси є в обох словах кожного рядка, ОКРІМ
А відбігти, зійти
Б зібратися, схибити
В ростити, вичитати
Г відрізати, обкопати

9. Орфографічну помилку допущено в слові
А морозиво
Б стежечка
В печево
Г криниченька

10. Суфікси є в обох словах рядка
А чужина, береза
Б гарбузик, книжка
В монітор, книга
Г пташеня, листопад

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є значущі частини слова? Яка з них виражає граматичне значення?
2. Що таке закінчення? Як його визначити в слові? Наведіть приклади слів з нульовим закінченням.
3. Поясніть відмінність між змінними й незмінними словами. Чи однакові за змістом твердження «Слово має нульове закінчення» і «Слово не має закінчення»?
4. Які слова називають спільнокореневими? Чи однаковими є поняття *спільнокореневі слова* й *форми слова*?
5. Поясніть роль суфіксів і префіксів. Що спільного між префіксом і суфіксом, а що – відмінного?

моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

ГО́РОД

В Україні налічується понад 50 назв населених пунктів із коренем *го́род* (*Самгородок*, *Вишгород*, *Звенигородка*). У період Київської Русі це слово означало огороджене поселення, укріплене товстими стінами та вежами.

НА ДОЗВІЛЛІ

СКОРОМОВКИ

Ой збирала Маргарита маргаритки на горі,
Розгубила Маргарита маргаритки на дворі.

У горішнику горішина горішками обвішана.
Тимошко й Оришка струшують горішки.

І ТАКЕ БУВАЄ

І. Прочитайте текст. Простежте, як слова із суфіксами здрібнілості, пестливості надають об'єктові зображення гумористичних відтінків.

ПЕТРУСИК

Лист синові

«Дорогий синочку Петрусику! Уже сьома днинка, як ти від нас ту-ту в табір відпочинку. Ми так хвилюємося, бо ж ти вперше без матусеньки й татусенька. Будь цяця, мий рученятка. А головне, не дружи з поганими, невихованими дітками – вони навчать тебе всяких дурниць. Будь здоровенький».

Лист батькам Петруся

«Шановні Петрусикові матусенько й татусеньку! Поспішаю потішити, що ваш синочок поки що живенький та здоровенький. Дуже жвавенький хлопчинка. У перший же вечір він закоротив двигунчика, і ми досі сидимо без світла. Ремонтик обійдеться нам в одну тисячку. Має дуже великий потяг до природоньки – у лісочку розпалив багаттячко, від якого згоріло 2,5 га сосничка, у результаті чого нам подано рахуночок на три тисячки. Уранці намагався провести з Петрусиком виховну бесіду... Після цієї розмовоньки я написав заявочку про звільнення за власним бажаннячком.

Вашого посланнячка Петрусикові ще не віддав – він туп-туп з динамітиком на ставочок глушити рибоньку.

З табірним привітиком директор Давидюк-Вовченко».

ІІ. Прочитайте текст, замінюючи емоційно забарвлені слова синонімами з нейтральним значенням. Що, на вашу думку, втратить текст?

Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія

Фонетика (від грец. *phonetikos* – звуковий) – це розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови.

Графіка (від грец. *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає систему умовних знаків для передачі звуків на письмі.

Орфоепія (від грец. *orthos* – правильний, *epos* – мова, мовлення) – це розділ мовознавства, що вивчає правила літературної вимови.

Орфографія (від грец. *orthos* – правильний, *grapho* – пишу) – це розділ мовознавства, що вивчає правила написання слів.

17. ЗВУКИ МОВИ І ЗВУКИ МОВЛЕННЯ. ЗВУКИ ГОЛОСНІ І ПРИГОЛОСНІ

Про те, чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови, чим голосні відрізняються від приголосних, а також про фонетичну транскрипцію

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке мова й мовлення? 2. Із чого складаються слова?

165. А. Прочитайте вголос слова, чітко й виразно вимовляючи кожен звук.

1. Гора – пора – нора – кора.
2. Небо – неба – небу.

Б. З'ясуйте, якими звуками різняться слова першої групи, а якими – форми слова другої групи?

В. Зробіть висновок про значення звуків мови.

166. І. Прочитайте текст. Доповніть його стисло інформацією про звуки природи, мову тварин чи мовні органи людини.

ЗВУКИ НАВКОЛО НАС

У світі існує необмежена кількість різних звуків. Вітер шелестить листям, грає скрипка, працює мотор, тьохкає соловей... Серед усіх звуків, які нас оточують, невелику

групу становлять **звуки людської мови.** Утім, не всі звуки, які ми утворюємо своїм голосовим апаратом, є звуками мови. Людина може свистіти, кашляти, сопіти тощо. А звуками мови є лише ті, які служать для утворення слів і форм слів.

Узяті окремо, звуки мови не називають ні предметів, ні ознак, ні явищ, ні дій. Тільки в певному поєднанні звуки творять слова, які можуть мати лексичне значення, тобто бути назвами предметів, ознак тощо. Отже, зі звуків складаються слова. Наприклад, у слові *небо* є голосні [е], [о] та приголосні [н], [б].

Коли ми говоримо, то з'являється велика кількість видозмін голосних і приголосних звуків. Наприклад, у слові *село* звук [е] звучить з наближенням до [и], а у слові *гілка* звук [г] дещо пом'якшується. Отже, звуків мовлення більше, ніж звуків мови.

II. Поміркуйте над запитаннями.

1. Чим звуки людської мови відрізняються від звуків природи?
2. Чи будь-який звук, який людина утворює голосовим апаратом, є звуком мови?
3. Чи називає щось узятий окремо звук мови?
4. Чи всяке поєднання звуків є словом?
5. Для чого ми використовуємо звуки мови?
6. Чому звуків мовлення більше, ніж звуків мови?

Поняття про звук

Звук – це найменша одиниця мови та мовлення.

За допомогою звуків мови розрізняють слова та форми слів. НАПРИКЛАД: ***шити – жити; тістечко – тістечка.***

Голосні і приголосні

Звуки поділено на голосні і приголосні.

Голосними називають звуки, в основі яких лежить голос.

Голосні бувають **наголошені** (якщо на них падає наголос) і **ненаголошені** (якщо на них не падає наголос).

Приголосними називають звуки, в основі яких лежить лише шум або шум із голосом. НАПРИКЛАД: [б], [ч], [н′].

38 звуків в українській мові

6 голосних

32 приголосні (див. мапу на форзаці)

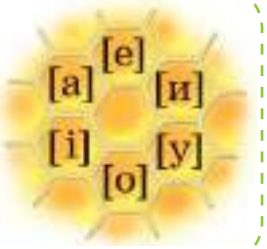

167. І. Від поданих слів утворіть якомога більше нових, змінюючи лише один звук.

Бій, мак, мир, маса, каша, ноша.

ІІ. Утворіть з букв слова *перевесло* якомога більше нових слів.

168. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи може один неправильно вимовлений звук змінити, «перекрутити» слово й призвести до спотворення інформації? Можливо, ви потрапляли в такі ситуації або помічали їх? Розкажіть про одну з них.

169. Хто побудує більше слів з поданих цеглинок-звуків?

170. І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку. Сформулюйте одне запитання за змістом прочитаного.

МОРСЬКА ТРАВА

Морська трава – дуже корисний **продукт** харчування, бо містить багато вітамінів. Із неї можна готувати салати, варити суп. Люди, що живуть на узбережжях і їдять дуже багато страв із цієї рослини, мають і міцне здоров'я.

Крім того, зі стебел морської трави навчилися виготовляти нитки та робити тканину, як із **льону** й бавовни.

Корисної трави в морі дуже багато. Росте вона швидко, і протягом року можна збирати десять **урожаїв** *(З посібника)*.

ІІ. Знайдіть у тексті приклади слів, які складаються з одного, двох і трьох звуків. Зі скількох звуків складаються підкреслені слова?

ІІІ. Запишіть окремо голосні та приголосні звуки, з яких складаються виділені синім кольором слова. Вимовте ці звуки. Скористайтеся мапою звуків, уміщеною на форзаці.

ЗРАЗОК. *Трава: гол.* – [а]; *пригол.* – [т], [р], [в].

Фонетична транскрипція

Щоб передати на письмі звучання слова, користуються звуковим записом – **фонетичною транскрипцією.** НАПРИКЛАД: *яблуко* [йáблуко], *воля* [вóл′а].

У транскрипції:	Приклади
запис беремо у квадратні дужки	[калúна]
кожен звук позначаємо окремою буквою; при цьому НЕ використовуємо букви **я**, **ю**, **є**, **ї**, **ь**, **щ** та великі букви	*яма* [**й**á**м**а] *Тарас* [**т**а**р**á**с**]
якщо у слові два й більше складів, позначаємо місце наголосу	[п**о**́дорож]
м'якість приголосного позначаємо скісною рисочкою вгорі [′]	*день* [де**н′**]
напівпом'якшеність позначаємо знаком у вигляді коми вгорі [’]	*білка* [**б’**і́лка]
довгі звуки позначаємо двокрапкою	*знання* [зна**н′:**á]
звук, до якого наближається вимова основного звука, позначаємо маленькою буквою вгорі	*село* [с**е^{и}**ло́]

171. Запишіть слово, а поруч – його фонетичну транскрипцію (доберіть з таблиці). Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків голосні, а які – приголосні?

Стань, стан, суддя, сюди, суди.

[стан]	[суди́]	[стан′]	[с′уди́]	[суд′:á]

172. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. У яких словах звуків більше, ніж букв?

Організація, європейський, запорізький, цілющий, поява, життя.

173. Просканувавши QR-коди або перейшовши за посиланням, послухайте спів птахів і дзюрчання струмка. Опишіть свої почуття. Чи зарядилися ви позитивною енергією? Як звучить довкілля? А як говорять люди? Визначте спільне й відмінне у звуках мови та звуках природи.

ttps://cutt.ly/XIiZRU9 https://cutt.ly/5IiZv66

Ранковий спів птахів *Дзюрчання струмка*

174. І. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Біля кожного слова зазначте кількість букв і звуків у ньому. Назвіть букви, вимовте звуки.

ЗРАЗОК. *Дідусь* [д′ідýс′] – *6 б., 5 зв.*

Пароль, допомога, Херсон, Луцьк, українець, урожай.

ІІ. Із двома поданими словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

18. ПРИГОЛОСНІ ТВЕРДІ ТА М'ЯКІ

Про те, які є м'які приголосні, які тверді приголосні не мають співвідносних м'яких, про губні й шиплячі приголосні та про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Для чого на письмі використовують м'який знак?

175. А. Вимовте виразно слова парами. Якими звуками відрізняються слова в кожній парі?

1. Камінь – камін. 2. Рис – рись. 3. Сад – сядь.

Б. Схарактеризуйте особливості вимови твердих і м'яких приголосних.
В. Зробіть висновок про те, чи вплинула заміна звуків на лексичне значення слів.

Тверді приголосні	М'які приголосні
[д], [д͡з], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [р]	[д′], [д͡з′], [т′], [з′], [с′], [ц′], [л′], [н′], [р′]
–	[й]
Губні: [б], [п], [в], [м], [ф]	–
Шиплячі: [ж], [ш], [ч], [д͡ж]	–
[г], [к], [х], [ґ]	–

Деякі тверді та м'які приголосні утворюють співвідносні пари. **НАПРИКЛАД:** [с] і [с′]; [д] і [д′].

Напівпом'якшені приголосні

Не мають парних м'яких:

- ✓ губні приголосні;
- ✓ шиплячі приголосні;
- ✓ звуки [г], [к], [х], [ґ].

Ці звуки можемо лише **напівпом'якшувати.** НАПРИКЛАД: *гілка* [г'і́лка], *пюре* [п'уре́].

Транскрипція

У транскрипції м'які приголосні позначаємо скісною рисочкою вгорі [′], а напівпом'якшеність твердих – знаком [’].

Приголосні [д͡ж], [д͡з], [д͡з′] у транскрипції позначаємо двома буквами з дужкою над ними: [д͡зи́ґа].

Зверніть увагу!

1. Приголосний **[й]** – **м'який.** Він не має парного твердого.
2. Перед **[і]** приголосні м'які або напівпом'якшені.

176. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі знайдіть одне слово, у якому виділена буква позначає м'який звук.

1. Онлайн, літопис, флешка.
2. Озимина, Запоріжжя, зяблик.
3. Клавіатура, Житомир, працюють.

М'які звуки

Зверніть увагу!

Тверді та м'які приголосні – це різні звуки. Тому не можна, наприклад, казати, що слова ***син*** і ***сіль*** починаються однаковим звуком, адже в першому слові маємо звук [с], а в другому – [с′].

177. Прочитайте подані у звуковому записі слова та запишіть їх як звичайно (буквами). Підкресліть букви на позначення м'яких приголосних.

[л′в'ів]	[ф'ін′іш]	[з′і́рон′ка]	[пол′ови́й]	[ц'іл′у́шчий]
[д͡зв'ін]	[бд͡жола́]	[р′іде́н′ко]	[повс′у́ди]	[к'іноф'і́л′м]

178. Запишіть слово, а поруч – його фонетичну транскрипцію (доберіть із таблиці). Вимовте звуки, з яких складаються слова. Які із цих звуків м'які?

Люк, льон, лінь, лан, лань.

[л′он]	[л′ін’]	[лан′]	[лан]	[л′ук]

179. Випишіть **послідовно** слова з м'яким приголосним.

Сівалка, місто, архітектура, ансамбль, трамвай, робітник, Умань, рання, схожі, Ніна.

КЛЮЧ. Підкресліть у виписаних словах перші букви. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв складете назву планети.

180. СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви вдома пригощаєте своїх рідних чи друзів. Складіть і розіграйте діалог, можливий у цій ситуації. Використайте 3–4 наведені сполучення слів.

Увага! Вимовляйте твердо звуки, позначені виділеними буквами.

- ✓ пригощайся, будь ласка
- ✓ апельсиновий кекс
- ✓ желейний торт
- ✓ гарячий капучино
- ✓ чай з лимоном
- ✓ черешня з Мелітополя
- ✓ суфле із зефіром
- ✓ банановий чизкейк

181. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в українській мові немає жодного слова з м'яким знаком після *ж*, *ч*, *ш*. А ще після яких букв ніколи не пишемо м'який знак?

182. Випишіть з кожного слова окремо: 1) м'які приголосні; 2) тверді приголосні.

Бульйон, десять, дідусь, няня, Ніна.

183. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Що нового ви довідалися?

КАЗКА ВІД ШЕНБОРНА

У розкішному парку селища Чинадійово, що на Закарпатті, ховається справжнє казкове диво – замок Шенборнів. Спочатку з-за крон дерев з'являється висока вежа, прикра-

Замок Шенборнів

шена годинником і родинними гербами, а потім – нижчі башти, чудово оздоблені вікна та входи.

А починалося все з дерев'яного мисливського будиночка в **мальовничому** урочищі, куди графи Шенборни приїжджали на полювання. У 1840 році на місці цієї хатинки вони звели мурований замок у романтичному стилі.

Ця споруда нагадує календар, адже в ній 365 вікон (кількість днів у році), 52 кімнати (кількість тижнів) і 12 входів (кількість **місяців**) *(З довідника)*.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по три слова: а) у яких є м'які приголосні; б) у яких немає м'яких приголосних. Підкресліть букви на позначення м'яких приголосних.
2. Випишіть по два слова: а) з губним приголосним; б) із шиплячим приголосним. Підкресліть букви на позначення цих звуків.
3. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

184. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи любите ви подорожувати, ходити на екскурсії? Поділіться враженнями від замку (собору, річки, парку, міста, країни тощо), де довелося побувати останнім часом.

185. І. Прочитайте чітко слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Підкресліть і вимовте м'які приголосні.

Тернопіль, телефон, лялька, їхати, Калинівка, лізь, шкільний, **журавель.**

II. Виділене слово розберіть за будовою.

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
[ч]исто	[ч’]исто
[ч]ипси	[ч’]ипси
[ч]ашка	[ч’]ашка
[шч]астя	[шч’]астя

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
[х]ерсон	[х’]ерсон
[с]ектор	[с′]ектор
[т]еатр	[т′]еатр
е[л]ектрика	е[л′]ектрика
же[л]е	же[л′]е

19. ПРИГОЛОСНІ ДЗВІНКІ ТА ГЛУХІ

Про те, які приголосні утворюємо з голосу та шуму, а які – лише із шуму, та про правильну вимову

186. А. Прочитайте виразно слова парами. Чи однакові слова в парах за лексичним значенням?

1. Хід – хіт. 2. Везти – вести. 3. Борт – порт.

Б. Вимовте звуки, якими відрізняються слова в кожній парі. Які із цих звуків дзвінкі, а які – глухі?

В. Поміркуйте про те, які звуки (дзвінкі чи глухі) утворені тільки із шуму (без голосу).

Дзвінкі та глухі приголосні

Дзвінкі приголосні – це звуки, утворені з голосу й шуму (з перевагою шуму).

Глухі приголосні – це звуки, утворені тільки із шуму.

Дзвінкі та глухі приголосні, крім [ф], утворюють **пари.**

Дзвінкі	**б**	**д**	**д′**	**з**	**з′**	**дз͡**	**дз͡′**	**ж**	**дж͡**	**ґ**	**г**	**–**
Глухі	**п**	**т**	**т′**	**с**	**с′**	**ц**	**ц′**	**ш**	**ч**	**к**	**х**	**ф**

За межами глухих і дзвінких

Звуки **[в], [м], [н], [л], [р], [й],** а також відповідні їм м’які [н′], [л′], [р′] не належать ні до дзвінких, ні до глухих. У цих звуках голос переважає над шумом.

187. І. Прочитайте вголос слова. Знайдіть пару слів, які різняться лише одним звуком.

Гриб, грип, флешка, жолудь, дзеркало, **плоди, джаз, ґава.**

ІІ. У виділених словах замініть дзвінкі приголосні на парні їм глухі. Які слова утворилися?

III. Випишіть із перших чотирьох слів та вимовте спочатку дзвінкі приголосні, а потім – глухі.

ЗРАЗОК. *Зошит: дзв.* – [з]; *гл.* – [ш], [т].

Зверніть увагу!

В українській мові розрізняємо **звуки [ґ] і [г]**, які позначаємо відповідно буквами *ґ* і *г*. НАПРИКЛАД: ***ґрунт***, ***ґудзик***, ***гай***, ***горіх***. Звук [ґ] вимовляємо в невеликій групі слів.

188. Спишіть слова. Зверніть увагу на їхню вимову та написання. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів.

Грати, ґрати, аґрус, ґніт, ґуля, дзиґа, ґанок, ґава, ґречний*, ґрунт, ґвалт, ґедзь, ґудзик.

---

* *Ґре́чний* – ввічливий, чемний.

189. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою пари слів. Вимовте й схарактеризуйте усно звуки, якими різняться ваші слова. Скористайтеся мапою звуків, поданою на форзаці.

ЗРАЗОК. *Діло – тіло.*

[д′] – *приголосний, дзвінкий, м'який;*
[т′] – *приголосний, глухий, м'який.*

1. Голод – холод. 2. Проріз – проріс.

190. І. Прочитайте текст, визначте його тип мовлення. Обґрунтуйте поділ на абзаци.

ЗИМОВЕ СВЯТО

Зима. Навколо біліють сніги. Мороз ніби пензлем розмалював вікна. Дерева **обсипані** інеєм і обліплені снігом.

Ранок. Над кожною хатою стовпом в'ється дим. Тихо. Здається, що село ще спить: на вулицях нема нікóго. Але в кожній хаті давно кипить робота: сім'я готується до Святвéчора. Господиня заходилася готувати дванадцять пісних страв: наставила узвар, варить горох, квасолю, смажить капусту, рибу, **ліпить** вареники, готує бараболю, гриби, кашу гречану з молоком, голубці з пшоном, коржі з маком та кутю з товченої пшениці. Господар напоїв худобу, підстелив свіжої соломи, потім поодкидав сніг від хати й уважно оглянув господарство. У всьому їм допомагають діти (За *О. Воропаєм*).

Ольга Смольницька. Святвечір – що то за предиво…

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть три слова, які мають два й більше дзвінких приголосних.
2. Випишіть зі слів першого абзацу: 1) глухі приголосні; 2) приголосні, які не належать ні до глухих, ні до дзвінких.
3. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які приголосні.
4. Розгляньте ілюстрацію до тексту. Доберіть і запишіть 3–5 слів із дзвінкими приголосними, щоб цими словами можна було передати красу зимової пори. Опишіть усно зображене на картині (2–4 речення), використовуючи дібрані слова.

191. Відновіть і вимовте слова. Для цього оберіть з рамки поруч **дзвінкий приголосний** і вставте його на місці пропуску.

за..ивати	[ж] [ш]	мимохі..ь	[т′] [д′]
ка..ка	[с] [з]	..ольовий	[б] [п]
..одити	[х] [г]	..олодний	[х] [г]
досві..	[д] [т]	по..увати	[з] [с]

192. І. Розгляньте фото. З якими звуками асоціюється у вас кожне з них?

II. Придумайте до кожного фото підпис із 1–3 слів, у яких має бути щонайменше по одному дзвінкому приголосному. Підкресліть букви на позначення цих звуків.

193. І. **ТРЕТЄ ЗАЙВЕ.** Випишіть з кожної групи одне слово, у якому всі приголосні – дзвінкі.

1. Хата, **форма, багаж.**
2. Дзиґа, коса, чашка.
3. Шафа, доба, тісто.
4. Чашка, коса, забіг.

ІІ. Випишіть зі слів: 1) губні приголосні; 2) шиплячі приголосні. Вимовте ці звуки.
ІІІ. Виділені слова розберіть за будовою.

Культура мовлення

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Буквосполучення ***дж, дз*** вимовляйте як один звук [дж͡], [дз͡] у словах:

ходжу, саджу, саджанці, джерело, бджола, джміль, піджак, джаз, дзвоник, продзвеніти, дзвінкий, дзенькати, дзеркало, дзеркальний, ґудзик, кукурудза, дзиґа.

2. Звук [**р**] у поданих словах вимовляйте твердо, не допускаючи його пом'якшення:

Харків, Ігор, лікар, буквар, пустир, тепер, звір, повір, редька, крем, ребус, снігур.

3. Звуки [**ч**], [**ш**] вимовляйте твердо, не допускаючи їх пом'якшення:

читати, чипси, чизбургер, часто, ключ, ключик, м'яч, м'ячик, чашка, чай, чисто, калач, чемодан, береш, сидиш, малюєш, мишка, фініш, щука, гуща, плющ.

20. ПОЗНАЧЕННЯ ЗВУКІВ НА ПИСЬМІ. АЛФАВІТ

Про те, якими буквами позначаємо на письмі звуки, чому в деяких словах кількість звуків і букв різна, а також про звукове значення букв ***я, ю, є, ї, щ***

ПРИГАДАЙМО. Якими буквами можемо позначати два звуки?

194. А. Визначте, чи однакова кількість **букв** у поданих словах.

Ящірка [йа́шч'ірка] – джміль [дж͡м'іл′].

Б. Визначте, чи однакова кількість **звуків** у цих словах.
В. Чому в одному з поданих слів звуків аж на чотири більше, ніж в іншому, хоча кількість букв однакова?

Алфавіт

На письмі звуки позначаємо буквами.

Сукупність букв, розташованих у встановленому для певної мови порядку, називають **алфавітом (азбукою, абеткою)**. В українському алфавіті 33 букви.

За алфавітом розміщують слова у словниках, складають списки, каталоги, довідники тощо.

Зверніть увагу!

Звуки ми чуємо й вимовляємо, а букви бачимо й пишемо.

195. І. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що в бібліотеці треба розмістити в алфавітному порядку книжки вказаних авторів й авторок. Запишіть, у якій послідовності ви розмістили б книжки. Скористайтеся алфавітом, уміщеним на форзаці.

Шевченко Тарас, Нестайко Всеволод, Павленко Марина, Стельмах **Ярослав**, Франко Іван, Костенко Ліна, Симоненко Василь, Гуцало **Євген**, Вінграновський Микола, Воронина Леся.

ІІ. Визначте, з яких звуків складаються виділені імена, та назвіть букви, якими позначено на письмі ці звуки.

196. І. Поміркуйте: 1) для чого потрібно знати алфавіт; 2) чи є, на вашу думку, в алфавіті букви, без яких можна обійтися?

ІІ. Пригадайте 5–8 імен героїв улюблених мультфільмів. Запишіть ці імена за алфавітом.

197. **СИТУАЦІЯ.** Уявіть свій візит до лікаря-окуліста, щоб перевірити зір. Для визначення гостроти зору використовують спеціальні таблиці, на яких зображено букви різного розміру. Лікар пропонує вам сісти на певній відстані від таблиці й назвати букви, які ви бачите. Назвіть ці букви.

Букви та звуки

В українській мові здебільшого *одній букві* відповідає *один звук*. НАПРИКЛАД: *будинок* [буди́нок].

Але є букви, які можуть позначати по два звуки. Або ж дві букви позначають один звук.

Букви	щ	ї	дж	дз
Звуки	[шч]	[йі]	[д͡ж]	[д͡з]

Букви *я*, *ю*, *є* можуть позначати два звуки або один:

Букви	я		ю		є	
Звуки	[йа]	[а]	[йу]	[у]	[йе]	[е]

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗВУКІВ І БУКВ	
Букви	**Що позначають**
щ	Два звуки [шч] : ***щука*** [**шч**у́ка]
ї	Два звуки [йі] : ***їсти*** [**йі**́сти]
я, ю, є	**1.** ОДИН звук [а], [у], [е] та м'якість (напівпом'якшеність) приголосного, ЯКЩО стоять після букви на позначення приголосного: *маля* [мал′а́]. **2.** ДВА звуки [йа], [йу], [йе], ЯКЩО стоять на початку слова, а також після букви на позначення голосного, апострофа чи м'якого знака: ***я**ма* [**йа́**ма], *мо**є*** [мо**йе́**], *м'**я**ч* [м**йа**ч], *міль**я**рд* [м'іл′**йа́**рд]
дж **дз**	**1.** Злиті звуки [д͡ж], [д͡з]: *хо**дж**у* [хо**д͡ж**у́], ***дз**иґа* [**д͡з**и́ґа]. **2.** Окремі звуки [д] і [ж], [д] і [з], якщо [д] належить до префікса, а [ж], [з] – до кореня: *пі**дз**емний* [п'і**дз**е́мний]
ь	М'якість приголосного: *день* [ден′]

198. Прочитайте подані у звуковому записі слова й запишіть їх як звичайно (буквами). Підкресліть букви на позначення губних приголосних.

[йі́ж͡джу], [йа́блун′а], [гушча́в’ін′], [д͡з′об], [йа́шчи^{е}к], [бйе], [т′уле́н′], [вйун], [л′ашч], [йу́л′а], [рад′і́йу], [йід′а́т′], [йе^{и}вропе́йс′кий].

199. Випишіть спочатку слова, у яких букви *я, ю, є* позначають два звуки, а потім – слова, у яких ці букви позначають один звук.

Рілля, м’ята, ясен, єдність, дбаєш, мільярд, об’єкт, історія, цілющий, синє, комп’ютер.

200. І. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Визначте кількість звуків і букв.

ЗРАЗОК. *Дзюрчати* – [д͡з′урча́ти]; *8 б., 7 зв.*

Дзюдоїст, слов’янський, радощі, сяє, мультфільм, ясно, воїн, джерело, віджати.

ІІ. Вимовте перші звуки та назвіть перші букви в словах.

201. Запишіть слова в колонки залежно від співвідношення кількості букв і звуків.

звуки > букви	звуки < букви	звуки = букви

Столиця, Київ, Маріуполь, держава, джем, мрія, тюлень, ячмінь, щастя.

202. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Ньютон, обсаджувати, ґедзь, підзорний, бояться, об’єднання, щільненько, ін’єкція.

203. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Визначте, який звук є спільним для кожної групи слів. Зіставте свої відповіді. Обґрунтуйте свою думку.

1. Лякати, мильний, любити, перелік.
2. Батько, сіяти, яблуко, кістка.
3. Чашка, пищати, шостий, щілина.
4. Лісовик, уїдливий, їхати, пісня.

204. Хто зможе правильно визначити, скільки разів у поданій групі слів ужито звук [д]?

Досвід, дядько, дешевий, джерело, діжка, дивосвіт, дитинство, відзимувати, сперечердя, гандбол, бджола.

205. І. Запишіть в алфавітному порядку назви країн, де розміщено зображені на фото пам'ятки. За потреби скористайтеся інтернетом.

Біг Бен

Замок Осака

Ейфелева вежа

Собор Святого Юра

Великий Сфінкс

Бухта Халонг

ІІ. Запишіть назви трьох визначених країн (на вибір) фонетичною транскрипцією.
ІІІ. Складіть і запишіть одне речення, використавши 3–4 визначені назви країн. Назви наведіть як перелік в алфавітному порядку.

206. І. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зазначте кількість звуків і букв. Підкресліть і вимовте дзвінкі приголосні.

ЗРАЗОК. *Дощ* – [дошч], *3 б., 4 зв.*

Дзеркало, джем, їжак, щенятко, яблучко, Євгенія, людина, **підземний.**

ІІ. Виділене слово запишіть і розберіть за будовою.

21. СКЛАД. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛОВА З РЯДКА В РЯДОК

Про те, із чого утворюються склади, які з них відкриті, а які закриті, а також про те, чому деякі слова не можна переносити

ПРИГАДАЙМО. Чим префікс слова відрізняється від кореня?

207. А. Прочитайте слова, які поділено на склади.

Мо-ре-пла-вець, твор-чий, о-вес, фа-у-на.

Б. Простежте, чи збігається у словах кількість голосних із кількістю складів. Чи є склади без голосного? А без приголосного?
В. Зробіть висновок, із чого складаються склади та від чого залежить їхня кількість у слові.

Поняття про склад

Склад – це частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. НАПРИКЛАД: *о-лі-вець, книж-ка.*

Склад утворюємо або тільки з одного голосного звука, або поєднанням одного голосного з одним чи кількома приголосними.

Види складів

Відкриті	**Закриті**
Закінчуються голосним звуком: *мо-ре*	Закінчуються приголосним звуком: *дав-ній*

Зверніть увагу!

У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків. НАПРИКЛАД: у слові *Юлія* 3 голосних: [у], [і], [а]. Отже, у цьому слові 3 склади: *Ю-лі-я.*

208. Спишіть, поділяючи слова на склади (де можливо). Підкресліть відкриті склади. Позначте наголос. Які з поданих слів односкладові, а які – двоскладові?

Світязь, тікток, вікіпедія, ожеледь, сільський, тінь, фізіологія, арія, віхола, день, Одеса.

209. Хто зможе дібрати слово, у складах якого «заховалося» щонайменше **дві ноти**? А хто добере три таких слова? А п'ять?

ЗРАЗОК. *По-мі-до-ри, пе-ре-до-вий.*

Перенос слова

Частини слів з рядка в рядок **переносимо за складами.** НАПРИКЛАД: *ком-байн*, *са-мо-кат*, *Хар-ків*. При цьому потрібно дотримуватися певних правил.

Правила переносу	Приклади
Одну букву не залишаємо в попередньому рядку й не переносимо в наступний	*оло-во*, а не ~~*о-лово*~~
Не можна розривати буквосполучення ***дж***, ***дз***, якщо вони позначають один звук – [д͡ж], [д͡з], [д͡з′]	*ґу-**дзик***, а не ~~*ґуд-зик*~~
Не можна розривати буквосполучення ***йо***, ***ьо***	*ра-**йо**н;* *давн**ьо**-го*
М'який знак, апостроф, букву ***й*** залишаємо біля попередньої букви (але не розриваємо буквосполучення ***йо***)	*шість**ь**-ма;* *роз'-яснити;* *бай-ка*
Не можна відривати від кореня початкову букву на позначення приголосного	*до-**з**рівати*, а не ~~*доз-рівати*~~
Не розриваємо односкладові префікси перед приголосними	*над-звичайний*, а не ~~*на-дзвичайний*~~
Під час переносу складних слів (*мають два корені*) не можна залишати в попередньому рядку букви другої частини слова, якщо вони не становлять складу	*овоче-**с**ховище*, а не ~~*овочес-ховище*~~
У разі збігу однакових приголосних одну букву залишаємо, а другу переносимо	*закон-ний*, *розріс-ся*

У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами:

роз-орати, розо-рати і ро-зорати; Дні-про і Дніп-ро; пере-працювати і пе-ре-працювати; зем-ля і зе-мля; Оле-ксандра і Олек-сандра; суспіль-ство і суспільст-во.

ДО-СПІВАТИ

↑

не відриваємо від кореня

НАД-ЗВИЧАЙНИЙ

↑

не відриваємо від префікса

ОРФОГРАМА
Перенос слів з рядка в рядок

210. Визначте, за яким правилом у кожній групі поділено слова на частини для переносу. Доберіть до кожної групи один аналогічний приклад і запишіть.

1. Си-джу, ґу-дзик. 2. Буль-йон, братньо-го. 3. Даль-ній, від'-ємний. 4. Ви-правдання, до-скакати. 5. Най-більший, під-забути. 6. Мово-знавство, старо-слов'янський. 7. Віконний, осін-ній.

211. ЧОМУ ТАК? 1. Поміркуйте, чому слово *олія* містить аж три склади, але перенести з рядка в рядок його не можна.
2. Поміркуйте, чому не можна перенести з рядка в рядок слова *утиск*, *ящик*.

Не потрібно плутати правила поділу слова на склади з правилами переносу. **ПОРІВНЯЙМО:**

Поділ на склади	Частини для переносу
о – зе – ро	озе – ро

212. І. Поділіть слова на можливі частини для переносу й запишіть. Яке слово й чому не можна перенести?

ЗРАЗОК. *Ін-тер-нет.*

Раджусь, віджити, підземний, ґудзик, зав'язувати, чайка, витвір, землетрус, витрачати, бур'ян, далекосхідний, Десна, район, український, п'ятигранний, визнати, сонний, вздовж.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Укажіть кількість звуків і букв у кожному з них.

213. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, яке неправильно поділено для переносу. Запишіть його правильно.

1. Восьмиг-ранний, най-довший, ша-хтар.
2. Дорож-ній, доб-рати, вогне-тривкий.
3. Ко-смос, об-кладений, на-дмірний.
4. Від-звучати, ви-правданий, сад-жанці.
5. Від'-єднати, екранн-ий, паризь-кий.

214. Запишіть слово для переносу стільки разів, скільки є можливих варіантів.

Безуважний, переобладнати, Дністер, розім'яти.

215. I. Знайдіть і випишіть правильні варіанти переносу слів. Обґрунтуйте свій вибір.

1. На-крити – нак-рити. 2. Від-зеленіти – ві-дзеленіти. 3. Надход-ження – надхо-дження. 4. Пос-прияти – по-сприяти. 5. Розіб-рати – ро-зібрати. 6. Швидкос-тиглий – швидко-стиглий. 7. Майо-ріти – май-оріти.

II. У перших чотирьох виписаних словах позначте корені й префікси.

Для вас, допитливі

Удосконалити знання української мови допоможуть веселі картинки освітнього проєкту **«Мова – ДНК нації»**. Його започаткували Павло Мельник-Крисаченко, Наталія Клименко й Олександр Клименко. Скориставшись посиланням *https://ukr-mova.in.ua/library/nagolos/*, ви можете ознайомитись із цим проєктом, зокрема переглянути меми щодо наголошування слів. Чи допомогли ілюстрації запам'ятати правильне наголошування?

22. НАГОЛОС

Про те, для чого потрібен наголос, про наголошені склади, а також про слова, у наголошуванні яких трапляються помилки

216. А. Прочитайте пари слів. Простежте, як зі зміною наголосу змінюється лексичне значення слова.

До́рога – дорога́, за́мок – замо́к, бі́гом – бігом́, со́рок – сороќ.

Б. З кожним словом однієї з пар (на вибір) складіть усно речення.
В. Розкажіть про роль наголосу в мові.

Наголос

Вимову одного зі складів з більшою силою голосу називають наголосом.

Склад, на який падає наголос, називають **наголошеним**, а решту складів у слові – **ненаголошеними**. НАПРИКЛАД, у слові *ве́-чір* перший склад – наголошений, а другий – ненаголошений.

Деякі слова можуть мати **подвійний** наголос. НАПРИКЛАД: *по́милка* і *поми́лка*; *за́вжди* і *завжди́*; *алфа́віт* і *алфаві́т*.

Словник

Довідником правильного наголошування слів служить **словник наголосів.** Крім того, наголос позначають і в інших словниках, зокрема в орфографічному, тлумачному.

217. Розгляньте опорні малюнки й запам'ятайте наголошування слів.

ра́зом

зру́чний

ко́сий

обру́ч

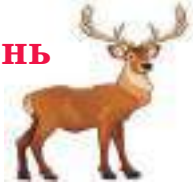

о́лень

ко́лесо

нови́й

чергови́й

218. I. Прочитайте слова в таблиці, правильно наголошуючи їх.

Іменники	Прикметники		Дієслова
	наголос на *-ий*	наголос у корені або суфіксі	
спи́на	нови́й	зру́чний	нести́
обру́ч	легки́й	ко́сий	везти́
сере́дина	тонки́й	одна́ковий	мести́
мере́жа	товсти́й	одноразо́вий	відвезти́
русло́	тверди́й	порядко́вий	занести́
судно́	вузьки́й	визво́льний	несете́
ко́лія	черстви́й	опто́вий	везете́
жалюзі́	чергови́й	книжко́вий	ідете́
дові́дник	чарівни́й	шовко́вий	несемо́
кіломе́тр	пільгови́й	клено́вий	веземо́
чорно́зем	ґрунтови́й	гетьма́нський	ідемо́

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Випишіть кожен (кожна) з таблиці п'ять слів (на вибір) і запропонуйте одне одному поставити наголоси в них. Перевірте, чи правильно виконано завдання.

219. Прочитайте вголос слова, чітко вимовляючи голосні та приголосні звуки. Зверніть увагу на місце наголосу.

Ви́гадка, ви́падок, листопа́д, ста́туя, живо́пис, за́гадка, ціннúк, сантиме́тр, обру́ч (*іменник*), дочка́, спи́на, вимо́ва, за́кладка (*для книжки*), запита́ння, завда́ння, навча́ння, чита́ння, з ді́тьми, легки́й, нови́й, черго́ви́й, чарівни́й.

220. I. Спишіть слова, позначте місце наголосу. За потреби скористайтеся словничком наголосів, поданим у додатках.

Новий, гетьманський, колесо, черговий, зручний, виразний, олень, завдання, **український**, русло, запитання, одинадцять, кидати, разом, діалог, кілометр, легкий, чотирнадцять, корисний, столяр.

украї́нський
одина́дцять
чотирна́дцять
ра́зом

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також поділіть на склади. Який із цих складів наголошений?

221. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому наголошений другий склад. За потреби скористайтеся словничком наголосів, поданим у додатках.

1. Легкий, кілометр, одинадцять.
2. Пільговий, визвольний, льодовий.
3. Середина, дихання, випадок.
4. Відвести, горошина, нести.

222. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити канцтовари. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, правильно наголошуючи слова.

Потрібно купити:
1) 11 олівців;
2) маркер (тонкий);
3) вузький скотч;
4) блокнот із твердою обкладинкою;
5) лінійку (20 сантиметрів);
6) закладки для книжок;
7) клейку стрічку

223. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на шкільну тематику з використанням слів, у наголошуванні яких часто трапляються помилки (наприклад: *черго́ви́й*, *нови́й*, *ра́зом*, *ви́падок*, *запита́ння*, *завда́ння*, *навча́ння*).

224. Перегляньте слайди «Наголос» за наведеним QR-кодом або посиланням. Не дивлячись на екран, запишіть ті слова, які запам'ятали, поставте в них наголоси. Перегляньте слайди ще раз і так само запишіть слова, які пропустили.

https://cutt.ly/gTGXFAM

225. За тлумачним словником і словником наголосів проаналізуйте наведені парами слова. Що спільного та що відмінного ви помітили?

1. Госпо́дарський // господа́рський.
2. Закла́дка // за́кладка.

226. I. Спишіть речення, позначте наголоси у виділених словах. За потреби скористайтеся словником.

1. **Відгомін** перелітних **птахів,** глибокі **колії** на розмитому дощами **чорноземі,** перший **приморозок,** багряне листя, струшене **листопадом,** – усе це **ознаки чарівної** осені. 2. **Донька** моєї **подруги** пообіцяла **принести** цікавий журнал. 3. **Черговий** ніяк не міг підняти **нові жалюзі,** тому **злегка** відхилив їх.

II. Складіть усно одне речення з 2–4 словами, у наголошуванні яких трапляються помилки.

227. Виконайте завдання одного з варіантів. Завдання можна виконувати колективно (2–5 учнів, учениць).

Варіант А. Укладіть перелік часто вживаних слів, у наголошуванні яких трапляються помилки. Художньо оформте цей перелік і розмістіть у соціальних мережах, на сайті або на стенді вашого навчального закладу.

Варіант Б. Запишіть аудіоповідомлення для соцмереж про поширені помилки в наголошуванні слів.

Варіант В. Створіть навчальний малюнок, колаж, мем або комікс з прикладами слів, у наголошуванні яких часто трапляються помилки.

Логічний наголос

У межах речення можемо виділяти голосом одне або кілька слів. Таке виділення слова називають **логічним наголосом.**

НАПРИКЛАД: 1. **На сьогодні** обіцяють сніг. 2. На сьогодні обіцяють **сніг.**

228. І. Прочитайте речення кілька разів, почергово виділяючи голосом різні слова. Як змінюється при цьому зміст речення?

1. Він розповідає про цікаву пригоду. 2. Завтра відбудеться перша зустріч. 3. Я читав цей вірш. 4. Ти поведеш мене до лікаря?

ІІ. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте одне одному по два різних запитання за змістом першого речення. Дайте відповіді на запитання однокласника/однокласниці, виділяючи голосом потрібне слово.

229. І. Прочитайте текст перший раз мовчки. Визначте усно місця пауз, логічно наголошені слова, оберіть потрібний темп мовлення. Прочитайте текст другий раз уголос із правильною інтонацією.

ДАВНІЙ НАШ ЗВИЧАЙ

Рушник на стіні. Давній наш звичай. Не було, здається, жодної в **Україні** оселі, якої не прикрашали б рушниками. Вони навчали любити рідну землю і не забувати батьківської домівки. Хата без рушників, казали в народі, що родина без дітей.

Рушник. Він пройшов крізь віки, він і нині усимволізовує чистоту почуттів, глибину безмежної **любові** до своїх дітей, до всіх, хто не че́рстві́є **душею** (За *В. Скуратівським*).

ІІ. 1. Хто знайде в тексті слово з найбільшою кількістю складів?
2. Хто знайде односкладове слово з п'яти букв?
ІІІ. Виконайте усно фонетичний розбір виділених слів за поданим зразком. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

Фонетичний розбір слова

Послідовність розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією (під час письмового розбору).
2. Визначити, скільки у слові складів і які з них відкриті, а які закриті.
3. Указати голосні звуки, дати їм характеристику (наголошені чи ненаголошені) та пояснити позначення на письмі.
4. Указати приголосні звуки, дати їм характеристику (тверді чи м'які; дзвінкі чи глухі; губні; шиплячі) та пояснити позначення на письмі.
5. Визначити кількість букв і звуків у слові.

Зразок письмового розбору

Дідусь – [д′іду́с′]; ді-дусь: 2 склади; І – відкр., ІІ – закр.
[і] – гол., ненагол., буква *і*;
[у] – гол., нагол., буква *у*;
[д′] – пригол., дзв., м'як., буква *д*;
[д] – пригол., дзв., тв., буква *д*;
[с′] – пригол., глух., м'як., букви *с* і *ь*.
6 б., 5 зв.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. Виділена буква позначає твердий звук у кожному слові рядка
А **щ**ирий, емб**л**ема
Б морськ**ий**, приро**д**а
В **л**юбити, **г**учний
Г **т**еніс, кор**ін**ь

2. Усі приголосні дзвінкі в обох словах рядка
А файл, зуб
Б дуб, ґедзь
В база, скайп
Г дощ, джаз

3. Однакова кількість звуків і букв у кожному слові рядка
А онлайновий, тьмяний
Б дзюдоїст, родючий
В кав'ярня, щирість
Г яблунька, джазовий

4. На другий склад падає наголос у кожному слові рядка
А новий, листопад
Б чотирнадцять, нести
В русло, дочка
Г спина, середина

5. Правильно поділено для переносу кожне слово в рядку
А знайом-ство, вит-вір, природо-знавство
Б Вінни-ця, про-цвітання, вод-жу
В водос-пад, ден-ний, дер-жава
Г ви-знати, баталь-йон, Дні-про

6. Звук [т] треба вимовляти в обох словах рядка
А телефон, фестиваль
Б тюлень, театр
В тьмяний, Тарас
Г Тернопіль, потяг

7. Виділена буква позначає один звук у слові
А по**щ**астити
Б **ї**стівний
В в'**є**ться
Г лю**д**ний

8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова

А полум'я [по́лум'а] **В** п'ять [пйат′]

Б поля [пола́] **Г** боягуз [боагу́з]

9. Доберіть слово зі звуком [дз͡] і складіть із цим словом речення.

10. Виконайте фонетичний розбір слова *тюльпан*.

Проєкт

ЧЕЛЕНДЖ

Запрошуємо вас стати учасниками челенджу **«У світі звуків і букв»**. Це – чотири тижні імпровізації, креативу, творчості, цікавої інформації.

Як відбувається челендж? Ви отримуєте завдання, виконуєте його впродовж тижня та ділитеся своїми успіхами в спільних групах. Учитель може оцінити вашу діяльність.

Якщо бажаєте, викладайте матеріали в соціальну мережу з хештегом **#звукибукви**. Допоможіть іншим опанувати мову!

Чотири тижні – чотири завдання. Одне завдання на тиждень.

Наші завдання

- ***Перший тиждень***. Скласти або знайти (на вибір) вірш, пісню, казку, «веселі» запитання, загадки про звуки та букви.
- ***Другий тиждень***. Підготувати (на вибір) малюнок, комікс, постер, фотоколаж, мапу, плакат тощо про звуки та букви української мови (про якусь групу звуків чи букв, один звук чи букву тощо).
- ***Третій тиждень***. Скласти невелику таблицю чи схему «Правильно // неправильно» про наголошування слів.
- ***Четвертий тиждень***. Підготувати (на вибір) коротке відео, фото, слайд-шоу про звуки природи чи техніки; фрагмент відео, у якому ви або хтось із рідних виконує пісні. Скласти підпис до цієї роботи (2–5 речень).

23. ВИМОВА ГОЛОСНИХ. ПОЗНАЧЕННЯ НА ПИСЬМІ НЕНАГОЛОШЕНИХ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ

Про чітку вимову наголошених голосних, особливості вимови ненаголошених звуків [е], [и], [о], а також про те, коли в корені потрібно писати букву ***е****, а коли –* ***и***

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова? Що таке корінь слова?

230. А. Вимовте вголос слова, звертаючи увагу на місце наголосу.

зима́	зи́монька
височи́нь	ви́соко
о́зеро	озе́р

Б. Простежте, чи чітко й виразно звучать голосні [е], [и] у словах першої колонки. А другої?

В. Зробіть висновок про особливості вимови звуків [е], [и] в наголошених і ненаголошених складах.

Чітка вимова

Усі **наголошені** голосні вимовляємо **чітко й виразно.**

Голосні [а], [у], [і] вимовляємо чітко й у ненаголошених складах. НАПРИКЛАД: **[мал′у́нок], [о́с′ін′], [ме́ду].**

Наближення до іншого звука

Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [у] вимовляємо з наближенням до [у]. НАПРИКЛАД: **[зо^{у}зу́л′а], [мо^{у}ту́зка].**

Ненаголошений [е] вимовляємо з наближенням до [и]. НАПРИКЛАД: **[зе^{и}рно́].**

Ненаголошений [и] вимовляємо з наближенням до [е]. НАПРИКЛАД: **[зи^{е}ма́].**

Проте в закінченнях слів ненаголошені **[е], [и]** звучать виразно: **[мо́ре], [ма́ми].**

Довідником правильної вимови є **орфоепічний словник.**

231. Прочитайте вголос речення, правильно вимовляючи голосні звуки. Запишіть фонетичною транскрипцією виділені слова. Поясніть вимову наголошених і ненаголошених голосних у них.

1. Тобі, **голубко,** хоч води напиться *(Л. Костенко).*
2. **Кришталевії джерела** до **весни** укрила крига *(С. Фоменко).*
3. Слухайтесь **мене,** то вас лихо не **мине** *(Нар. творчість).*

Букви е, и

Написання букв ***е, и*** в КОРЕНЯХ слів можна перевірити **наголосом.** Для цього потрібно **змінити слово** або **дібрати до нього спільнокореневе** так, щоб ненаголошений [е] або [и] став наголошеним. НАПРИКЛАД: *великий*, бо *ве́лич.*

Якщо написання сумнівного голосного не можна перевірити наголосом, то користуємося такими правилами:

У коренях слів пишемо	
букву **Е**:	букву **И**:
✓ у групах *-ЕРЕ-*, *-ЕЛЕ-* : *очерет*, *лелека*, *шелест*	✓ у групах *-РИ-*, *-ЛИ-* у відкритих складах: *гриміти*, *глитати*
✓ якщо в разі зміни слова сумнівний звук випадає: *вітер*, бо *вітру*	✓ у деяких дієсловах перед *р*, *л*, якщо далі є наголошений суфікс *-а-* (усупереч перевірному слову): *стирáти*, хоч *стéрти*; *застилáти*, хоч *стéлиш*
✓ якщо в разі зміни слова сумнівний звук чергуємо з [і]: *осені*, бо *осінь*; *чекати*, бо *очікувати*	

Запам'ятовуємо

Правопис ненаголошених [е], [и] не завжди можна пояснити правилом. У такому разі написання слова перевіряємо за словником і запам'ятовуємо. Треба запам'ятати написання слів:

Е	*апельсин, бензин, ведмідь, велосипед, галерея, держава, експеримент, календар, колектив, левада, легенда, мелодія, металевий, метро, меценат, плекати, президент, прем'єра, пшениця, секунда, територія, чемпіонат, чепурний* та ін.
И	*абрикоса, вулиця, директор, кишеня, коридор, лимон, минулий, мистецтво, пиріг* та ін.

ОРФОГРАМА

Букви ***е, и*** на позначення ненаголошених голосних у коренях слів

232. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Поряд напишіть перевірні слова з наголошеними [е], [и], позначте наголос. Як вимовляємо ненаголошені [е], [и]?

ЗРАЗОК. *Медóвий – мéд.*

Безз..мельний, с..лянин, зуп..нитися, пор..нати, в..сло, х..литися, л..пневий, в..чірній, в..шневий, т..плиця, ст..бло, ш..рокий, з..мувати, ст..лити.

233. І. Доберіть до слів таку форму, щоб ненаголошений звук [е] випав. Запишіть слова парами, позначте орфограму.

ЗРАЗОК. *Чóвен – у човні́.*

Півень, вітер, терен, рівень, травень, гривень, кашель.

ІІ. Поясніть написання букви *е* в ненаголошених складах поданих слів.

234. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Змініть свої слова або доберіть до них спільнокореневі так, щоб ненаголошений звук [е] чергувався з [і]. Перевірте одне в одного виконання завдання.

ЗРАЗОК. *Летіти – літати.*

1. Сплести, променистий, пекти. 2. Затекти, дзвеніти, мести.

235. Складіть і запишіть речення про героїчне минуле українського народу, використовуючи одне із запропонованих слів: *легендарний*, *величний*, *минулий*, *героїчний*.

236. І. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*. Позначте орфограму.

Ст..повий, майст..р, л..лека, приб..режний, зв..селити, тр..вога, поч..кати, м..лодія, вос..ни, дзв..нить, ч..решня, гр..міти, з..рновий, вел..тень, кол..сати, **тижд..нь**, дал..чінь, пром..ніє, **вит..раю**, пш..ниця.

минулий
пшениця
мелодія
чекати

ІІ. Виділені слова розберіть за будовою.

237. І. Запишіть слова групами залежно від правила написання букв *е*, *и* в корені: 1) [е] чергуємо з [і]; 2) [е] випадає; 3) сполуки *-ере-*, *-еле-*; 4) у корені перед наголошеним суфіксом *-а-*; 5) не можна пояснити правилом. Уставте пропущені букви.

Оч..рет, ч..мпіон, каш..ль, бер..гиня, дол..тіти, відд..рати, л..вада, шел..стіти, пал..ць, ч..кати, завм..рати, к..шеня, ч..ревики, в..лосипед, запл..сти.

ІІ. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

238. Доберіть до поданих слів спільнокореневі з ненаголошеними [е], [и]. Складіть за кожним фото одне речення, використавши дібрані слова.

Вечір, теплий

Зупинка, очікувати

239. I. Об'єднайтеся в групи за рядами. Кожна група має записати подані слова на дошці, уставляючи на місці пропуску букву *е* або *и*. Учасники групи підходять до дошки по черзі. Визначте, яка група виконала завдання найкраще.

В..лосипед, скр..піти, вит..рати, ш..рокий, зам..рзати, кр..шити, зуп..няти, сп..котний, з..рнина, оч..ретяний, вел..тень, кр..жина, кр..ниця, п..ріг, р..клама.

II. З одним поданим словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

240. I. Спишіть, ставлячи на місці пропуску букву *е* або *и*. Правильність написання слів, щодо яких маєте сумнів, перевірте за словником.

Гл..бинний, в..селковий, ст..хати, б..нзин, серп..нь, пал..ць, ш..рокий, віт..р, **з..л..ніють**, пол..чу, зам..рзати, виб..рати, гр..міти, **пш..ничний**, к..шеня, ап..льсин.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть букви, що позначають глухі приголосні.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Ми посадили біля школи гарний *клинок**, – розповідає мамі Світлана.

– І ти думаєш, що з нього щось виросте? Напевно, ти хотіла сказати *кленок*?

– Ні, ось навіть в орфографічному словнику написано – *клинок*.

Поясніть, чому сталося непорозуміння. Чого не знала Світлана?

**Клино́к* – знаряддя, яким ріжуть, колють або рубають.

24. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ. УПОДІБНЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як один звук впливає на інший, як правильно написати слово з приголосним, який звучить невиразно, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. Чим дзвінкі приголосні відрізняються від глухих?

241. А. Прочитайте чітко слова вголос, звертаючи увагу на **глухі** приголосні, позначені виділеними буквами.

просьба [про́з′ба]	просити [проси́ти]
боротьба [бород′ба́]	боротися [боро́тис′а]

Б. У яких словах ці звуки звучать чітко, виразно? А в яких – як парні їм дзвінкі приголосні?

В. Зробіть висновок про особливості вимови **глухих** приголосних перед голосними та перед дзвінкими приголосними.

Уподібнення

Приголосні звуки, що стоять поруч, можуть впливати один на одного.

Наближення у звучанні одного приголосного звука до іншого називають уподібненням. **НАПРИКЛАД:** пишемо *футбол*, а вимовляємо [фудбо́л], бо глухий [т] перед дзвінким [б] уподібнився до нього за дзвінкістю.

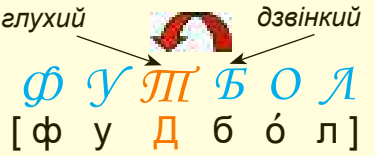

Уподібнення приголосних звуків	
Глухі перед дзвінкими уподібнюємо до парних **дзвінких**	*боротьба* [бород′ба́]
У словах *нігті*, *кігті*, *легко*, *вогко*, *дьогтю* дзвінкий **[г]** перед глухими **оглушуємо**; його вимовляємо як **[х]**	*легко* [ле́хко]
Префікс ***з-*** перед **[с]** вимовляємо як **[с]**	*зсунути* [с:у́нути]

Кінцевий приголосний у префіксах ***роз-***, ***без-*** перед глухим вимовляємо **дзвінко** (у повільному темпі мовлення) або **глухо** (у швидкому темпі)	*розписав* [розпи^{е}са́в] і [роспи^{е}са́в]
Тверді приголосні перед м'якими уподібнюємо до парних **м'яких**	*пісня* [п'і́с'н'а]
Звуки **[з]**, **[ц]**, **[с]** перед шиплячими **[ж]**, **[ч]**, **[ш]** змінюємо на шиплячі	***зж****ати* [**ж:**а́ти] ***зш****ити* [**ш:**и́ти] *зані****сш****и* [зані**ш':**и]
Шиплячі **[ж]**, **[ч]**, **[ш]** перед **[з']**, **[ц']**, **[с']** змінюємо відповідно на **[з']**, **[ц']**, **[с']**	*книжці* [кни́**з'**ц'і] *білочці* [б'і́ло**ц':**і]
Сполучення ***-ться*** вимовляємо як **[ц':а]**, а ***-шся*** вимовляємо як **[с':а]**	*пишу****ть****ся* [пи́шу**ц':**а] *дивишся* [ди́ви^{е}**с':**а]

Зверніть увагу!

Дзвінкі переважно **не оглушуємо.** НАПРИКЛАД: *казка* [ка́зка], *гриб* [гриб], *важко* [ва́жко]. Дзвінкі оглушуємо лише в наведених вище випадках.

242. Прочитайте правильно слова, користуючись транскрипцією. Поясніть вимову звуків, позначених виділеними буквами.

Ви**ш**город [ви́**ж**город]
баске**т**бол [баске^{и}дбо́л]
во**к**зал [воґза́л]
бері**з**ка [бе^{и}р'і**з**ка]
ле**г**кий [ле^{и}хки́й]
на фле**ш**ці [фле́**с'**ц'і]
на доріжці [дор'і**з'**ц'і]
на квіто**ч**ці [кв'іто**ц':**і]
зсадити [**с:**ади́ти]
зжитися [**ж:**и́тис'а]
раді**с**ть [ра́д'і**с'**т']

243. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Зверніть увагу, що уподібнюємо лише звуки, позначені виділеними буквами.

Мотузка, рю**к**зак, швидкий, боротьба, саджа**н**ці, ле**г**ко, про**с**ьба, **з**шити, важко, Марі**ч**ці, здає**ть**ся, умива**є**ш**с**я.

244. Випишіть слова, під час вимови яких відбувається уподібнення приголосних. Вимовте ці слова відповідно до норм орфоепії та запишіть фонетичною транскрипцією. Скористайтеся орфоепічним словником.

ЗРАЗОК. *Слід* [с′л′ід].

1. У лузі пахне вогкою травою *(О. Гончар)*. 2. З туману тихо, мов русалки, ідуть берізки до води *(Д. Іванов)*. 3. Чого б ти не навчався, ти навчаєшся для себе *(Петроній)*. 4. А небо засніжене ніжно так ніжиться *(О. Лященко)*. 5. Солодкий мед духмяно пахне в ніч *(Г. Овсієнко)*. 6. Життя, кажуть, зжити – не поле перейти *(Панас Мирний)*. 7. Ген-ген поміж кущів малини переповз по стежці вуж *(Є. Гуцало)*. 8. Тепле слово і кішці приємне *(Нар. творчість)*.

Пишемо	Вимовляємо
-ться	[ц′:а]
-шся	[с′:а]
-жці	[з′ц′і]
-чці	[ц′:і]
-шці	[с′ц′і]

245. **ЧОМУ ТАК?** Поміркуйте, чому в усному мовленні можна сплутати подані нижче слова.

1. Мишці – (у) мисці. 2. Казці – (у) касці.

246. Прочитайте речення спершу так, щоб кінцевий звук у префіксах виділених слів вимовлявся як [с], а потім – як [з]. Від чого це залежить?

ЗРАЗОК. *Безпечний* – [бе^{и}зпе́чний] *і* [бе^{и}спе́чний].

1. Та раптом пісня з закутків нічних **розсипалась,** як бісер, край дороги *(Ю. Вавринюк)*. 2. Вербова гілка на столі у мене **розцвіла**... *(М. Рильський)*. 3. **Безтурботний** і від води товстіє *(Нар. творчість)*.

247. Прочитайте речення, дотримуючись правил орфоепії. Визначте, у якому з виділених слів префікс *з* вимовляємо як [ж], у якому – як [с], а в якому – як [з]. Від чого це залежить?

1. Зерно до зерна треба **зжати** сповна. 2. Із чужого воза і посеред дороги **зсадять**. 3. Хто знання має, той мур **зламає** *(Нар. творчість)*.

248. Знайдіть **помилки** у фонетичному записі та запишіть правильно.

Боротьба́ [борот′ба́], ходьба [ход′ба́], вокза́л [вокза́л], ле́гко [ле́гко], грядка [гр′а́тка], баскетбол [баске^{и}тбо́л], ду́жка [ду́шка], швидки́й [шви^{е}тки́й], бли́зько [бли́с′ко], зшива́ти [зши^{е}ва́ти], відхилити [в’ітхи^{е}ли́ти].

249. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вчитель фізкультури попросив вас повідомити (усно) про проведення шкільних олімпійських ігор. Прочитайте вголос оголошення, правильно вимовляючи назви видів спорту. У яких назвах уподібнюємо приголосні?

У наступну суботу на стадіоні відбудеться відкриття шкільних олімпійських ігор.

До програми змагань включено такі види спорту:

легка атлетика,
важка атлетика,
вільна боротьба,
стрибки на батуті,
футбол,
гандбол.

250. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Швидко, отже, молотьба, баскетбол, кігтик, злегка, сережка, сніданок, книжці, донечці, зсунути, дивуєшся, віднімається.

Сумнівний приголосний

Щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним, потрібно так змінити слово чи дібрати до нього спільнокореневе, щоб після цього приголосного був голосний. НАПРИКЛАД: *кігті*, бо *кіготь*; *ложка*, бо *ложечка*.

Написання деяких слів не можна перевірити за допомогою правила. НАПРИКЛАД: *вокзал*, *футбол* та ін.

ОРФОГРАМА

Буква, що позначає сумнівний приголосний звук

251. І. Прочитайте слова, вимовляючи дзвінко звуки, які позначено виділеними буквами. Поясніть написання цих слів. Для цього усно змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб після сумнівного приголосного був голосний звук.

ЗРАЗОК. *Вудка – вудочка.*

Грядка, солодкий, редька, берег, гребти, рибка, близько, везти, гризти, мотузка, ніжка, дужка, мажте.

II. Запишіть фонетичною транскрипцією два слова (на вибір).

252. I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поряд запишіть перевірне слово (де це можливо). Написання слів, до яких не можна дібрати перевірне слово, перевірте за словником.

Лю(д,т)ський, фу(д,т)больний, боро(д,т)ьба, перемо(г,х)ти, ски(б,п)ка, ва(ж,ш)ко, ни(з,с)ько, **ні(г,х)тик**, бри(з,с)ки, кі(х,г)ті, при(з,с)ьба, моло(д,т)ьба, сте(ж,ш)ка, у ді(ж,з)ці, дьо(г,х)тьовий, во(ґ,к)зал, у ло(ж,з)ці, ган(д,т)бол.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

253. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Продиктуйте одне одному слова, дотримуючись норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Перевірте написане.

1. Легкий, просьба, дочці, розвідка, підказка, довідка, ходьба, ліжко.

2. Вогкий, кігті, боротьба, подружці, солодкий, смужка, рідко, берізка.

254. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

У боро(д,т)ьбі, сте(ж,ш)ка, фу(д,т)боліст, розві(д,т)ка, поле(г,х)кість, ни(з,с)ько, підка(з,с)ка, ві(д,т)сипати, біг(г,х)ти, кі(г,х)тистий, хо(д,т)ьба, поле(г,х)шення, мере(г,х)тіти, о(д,т)же, мабу(д,т)ь.

255. Використовуючи технічні засоби, запишіть аудіопривітання. Послухайте свій запис і перевірте, чи дотримано правил орфоепії.

Культура мовлення

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданої інструкції.

Звуки [**б**], [**д**], [**з**], [**ж**] вимовляйте дзвінко, не допускаючи їх оглушення.

Дуб, горб, лісоруб, будка, обпікся, обсипати, швидко, кладка, хід, розвідка, прудко, відпочити, берізка, чорногуз, гарбуз, верболіз, казка, боягуз, в'язка, стежка, доріжка.

25. ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ
З- (С-, ЗІ-), РОЗ- (РОЗІ-), БЕЗ-

Про те, перед якими буквами пишемо префікс ***з-****, а перед якими позначаємо його буквою* ***с****, а також про префікси, які завжди пишемо з буквою* ***з*** *наприкінці*

ПРИГАДАЙМО. 1. Як вимовляємо префікс ***з-*** перед дзвінкими приголосними? 2. Як вимовляємо кінцевий приголосний префіксів ***роз-***, ***без-*** перед глухими приголосними?

256. А. Визначте префікс у поданих словах.

Скопіювати, списати, стоптати, сфотографувати, схитрувати.

Б. Назвіть у наведених словах букви, перед якими вжито префікс.
В. Зробіть висновок про те, перед якими буквами пишемо в префіксі букву ***с***.

Префікс з- (с-)

На письмі перед буквами ***к***, ***п***, ***т***, ***ф***, ***х*** префікс ***з-*** передаємо відповідно до вимови буквою ***с***. Перед усіма іншими приголосними префікс ***з-*** передаємо на письмі буквою ***з***.

ПОРІВНЯЙМО:

сказати	*зшити*
сфотографувати	*зносити*

С перед ⇨ **К, П, Т, Ф, Х**

Префікси роз-, без-

Префікси *роз-*, *без-* завжди пишемо з буквою ***з***. **НАПРИКЛАД:** ***розказати***, ***безпечний***.

Префіксів *рос-* і *бес-* в українській мові **немає**.

Зверніть увагу!

Якщо корінь слова починається кількома приголосними, то для милозвучності вживаємо префікси ***зі-***, ***розі-***. **НАПРИКЛАД:** ***зіграти***, ***зіставити***, ***розіграти***.

ОРФОГРАМИ

- Букви *з* – *с* у префіксі *з-* (*с-*)
- Буква *з* у префіксах *роз-*, *без-*

257. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому слові в префіксі пишемо букву ***з***, а в другому – ***с***, хоча в обох випадках префікс стоїть перед ***х***.

Розхвилювався, схвилювався.

258. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву ***з*** або ***с***.

..куштувати, ..плутати, ро..стелити, ..терпіти, бе..характерний, ..долати, ..бентежитися, по..кладати, ..цідити, ..чорнілий, бе..жальний, ..чеплення, ..питати.

259. І. Прочитайте виразно текст уголос. Визначте його тему й основну думку.

У РОДИНІ ВСІ РІВНІ

Потрібно вчитися розв'язувати конфлікти, домовлятися. А також пам'ятати, що в родині всі рівні у правах.

Розгляньмо ситуацію. У двох братів спільний скейтборд. Вони сваряться, бо хочуть одночасно кататися. Як бути? Хлопчикам варто домовитися і кататися по черзі. Наприклад, кожен по годині. А щоб вирішити, хто починає, можна підкинути монетку.

Ще одна ситуація. Дві сестри сваряться, бо старша не дозволяє меншій брати свої речі. Менша дівчинка має зрозуміти, що її сестра діє так, як для неї прийнятно. Отже, потрібно домовлятися. Менша сестра може запропонувати щось своє чи пообіцяти не псувати чужих речей. Або старша може дозволяти, але лише раз на місяць, якщо така умова її влаштовує *(З інтернет-джерел)*.

ІІ. Перекажіть усно другий або третій абзац тексту. Доповніть переказ висновком (2–3 речення) про те, як діяти загалом у конфліктних ситуаціях. Використайте щонайменше 2 з наведених нижче словосполучень.

- ✓ спочатку вислухати
- ✓ зрозуміти одне одного
- ✓ скористатися порадою
- ✓ сприймати думку інших
- ✓ стримувати емоції
- ✓ спробувати домовитися

260. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас родичі (бабуся, дідусь, брат, сестра ін.), які мешкають окремо від вас? Чи часто ви спілкуєтеся з ними? Чи любите приїжджати до них у гості?

261. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. Не (з,с)тримати хвилю Черемошу, коли він занурту́є, (з,с)кидаючи із себе зимову одіж *(І. Пільгук)*. 2. Недалеко від печери крикнула (з,с)полохано сова, ударила крильми, (з,с)колихнувши тишу *(І. Пільгук)*. 3. Люблю, коли в вікно ро(з,с)крите шумлять **бе(з,с)журно** дерева *(В. Сосюра)*. 4. Задивилася хмарка на сонце і вся (з,с)червоніла *(М. Вороний)*. 5. Гарне **(з,с)творити** ва(ж,ш)ко, а зіпсувати ле(г,х)ко *(Нар. творчість)*.

ІІ. Знайдіть в останньому реченні: 1) слово з префіксом *зі-*; 2) слово, у якому приголосний уподібнюємо.

ІІІ. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

262. Уставте на місці пропуску префікс ***роз-*** (***розі-***) або ***без-*** і запишіть слова. Позначте корені й префікси.

..казати, ..шити, ..щеплений, ..кінечний, ..болісний, ..грати, ..чарований, ..сумнівний, ..питати.

263. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. Знайдіть у кожній групі одне слово, у якому на місці пропуску треба писати букву ***з***.

1. ..хованка, ..тверджувати, бе..печний.
2. По..шивати, ..каламучений, ..топтано.
3. ..худнути, ..цідити, ..купатися.
4. ..палений, ..садити, ..палахнути.

264. Утворіть від поданих слів нові за допомогою префікса ***з-*** (***с-***, ***зі-***). Запишіть утворені слова у дві колонки.

Буква ***з*** (***зі***) у префіксі	Буква ***с*** у префіксі

Ховати, формувати, гадати, хвалити, рветься, сохнути, косити, рівняти, терти, планувати, шити, цементувати.

265. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Пригадайте й запишіть три прислів'я (приказки), у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

Варіант Б. Випишіть із художніх творів чотири речення, у яких є слова з префіксами *роз-*, *без-*, *з-* (*с-*, *зі-*). Розберіть ці слова за будовою.

266. І. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву *з* (*зі*) або *с*.

Ро..хитати, бе..перервний, ..коротити, ..штовхнути, ..турбований, ..планувати, не..планований, не..проста, ..чеплений, бе..чинство, ..хибити, ..сунути, ..чистити, ..кликати, ..фальшивити, ..цементувати, ро..йтися.

ІІ. Складіть і запишіть одне речення з двома поданими словами (на вибір).

26. СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, чому випадає приголосний, коли ми творимо чи змінюємо якесь слово, а також про те, чи треба писати букву, яка позначає цей звук

267. А. Прочитайте вголос ланцюжки слів. Вимовте слова так, щоб прозвучали всі звуки, позначені буквами.

1. Щастя → щаст+ливий → щасливий.
2. Виїзд → виїзд+ний → виїзний.

Б. Яке слово в кожному ланцюжку (друге чи третє) вимовляти легше? Чому?

В. На основі спостереження зробіть висновок про суть явища спрощення в групах приголосних.

Поняття про спрощення

Іноді під час творення нового слова або його зміни виникає складний для вимови збіг приголосних звуків. Тоді в цій групі приголосних один зі звуків випадає – і вимова стає легшою.

Випадання одного зі звуків у групі приголосних називають спрощенням. НАПРИКЛАД, вимовляємо [проїзний], а не [~~проїздний~~], бо в групі [здн] звук [д] випадає.

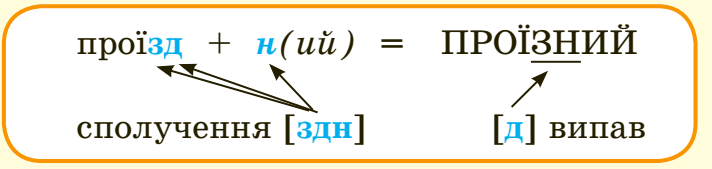

Вимова й письмо

Спрощений у вимові приголосний, як правило, **не пишемо.**

Групи, у яких відбувається спрощення	Приклади
[ждн] → [жн] [здн] → [зн] [стл] → [сл] [стн] → [сн]	тиж**д**ень – ти**ж**невий проїз**д** – прої**зн**ий щас**т**я – ща**сл**ивий радіс**т**ь – раді**сн**ий

ВИНЯТКИ

1. **Не відбувається** спрощення в таких словах: ***пес*т*ливий, хвас*т*ливий, кіс*т*лявий***

! У цих словах вимовляємо [стл]

2. Спрощення у вимові **відбувається,** проте букву ***т*** **пишемо** в таких словах: ***шіс*т*надцять, зап'яс*т*ний, контрас*т*ний, балас*т*ний, компос*т*ний, аванпос*т*ний, форпос*т*ний***

! У цих словах вимовляємо [сн]

ОРФОГРАМА
Спрощення в групах приголосних

268. І. Замініть подані словосполучення на синонімічні з прикметником (за зразком). Утворені словосполучення вимовте й запишіть. Позначте орфограму.

ЗРАЗОК. *Рідина для захисту – захисна рідина.*

Розпорядок на тиждень, документ на проїзд, слова зі злістю, вчинок заради користі (*наживи*), центр області, ремінець на зап'ястя, яма для компосту*, лінія захисту, засіб для очистки, служба на аванпостах**.

* *Компóст* – природне добриво.

** *Аванпóст (форпóст)* – передовий сторожовий пост, укріплений пункт на кордоні.

ІІ. З одним утвореним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть складне речення.

269. І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, пропущену букву. Позначте орфограми, поясніть написання.

Радіс..но, віс..ник, учас..ник, щотиж..невий, заздріс..ний, кіс..лявий, хвас..ливо, шіс..надцять, безжаліс..ний, виїз..ний, контрас..ний, швидкіс..ний, совіс..ний, **зап'яс..ний, перехрес..ний.**

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

270. І. Запишіть, уставляючи на місцях пропусків прикметники, які можна утворити від наведених у рамці іменників.

1) скористатися … дорогою
2) надягти … ремінець
3) їхати … трамваєм
4) підготувати … звіт
5) прийняти … душ
6) мій … навчальний рік

об'їзд
зап'ястя
швидкість
тиждень
контраст
щастя

ІІ. З-поміж утворених прикметників виберіть ті, які співвідносні з поданими ілюстраціями. Складіть усно речення з одним із них.

271. Запишіть слова у дві колонки.

Спрощення відбувається у вимові	Спрощення НЕ відбувається

Жалісливий, баластний, шістнадцятий, хвастливий, пристрасно, кістлявий.

272. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть та обґрунтуйте орфограми.

1. Немає на світі нічого радіс(т)нішого й приємнішого, ніж лю(д,т)ська праця *(О. Довженко)*. 2. Без праці щас(т)ливий тільки лінивий *(Нар. творчість)*. 3. У місті за добу виявили шіс(т)надцять нових випа(д,т)ків інфікування коронавірусом *(З випуску новин)*. 4. Після кількатиж(д)невих дощів, туманів та мряк уперше стало ясно *(О. Гончар)*. 5. Он на струнκій та в(е,и)сокій осичині листя пес(т)ливо тр(е,и)мтить *(М. Старицький)*.

ІІ. В останньому реченні знайдіть слова, ужиті в переносному значенні.

273. І. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Щотиж(д)невик, пес(т)ливо, пристрас(т)ний, улес(т)ливий, хвас(т)нути, хрес(т)ний, учас(т)ник, зап'яс(т)ний, **совіс(т)ний**, кіс(т)лявий, **корис(т)ний**, шіс(т)надцятий, проїз(д)ний.

ІІ. Доберіть синоніми до виділених слів.

274. Напишіть невелике висловлення (5–7 речень) на тему «Вірний приятель – то найбільший скарб», використавши щонайменше три слова з довідки.

ДОВІДКА. Чесний, совісний, безкорисливий, радісно, щасливий, улесливий, заздрісний, захисник, доблесний.

Для вас, допитливі

Як ви знаєте, крім паперових, є й електронні словники. В Україні видано лазерний диск **«Словники України»**, який об'єднує кілька словників, зокрема орфографічний, орфоепічний, фразеологічний, словники синонімів і антонімів.

Легко скористатися порталом української мови та культури «СЛОВНИК.ua» (**https://slovnyk.ua**). Тут можна перевірити написання понад 260 000 слів, наведено більш ніж 150 000 тлумачень слів. А сервіс «Звертання» містить понад 2600 імен і по батькові.

27. ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як під час творення слів чи зміни форми слів замість одного голосного з'являється інший

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке суфікс слова? 2. Який склад називають відкритим?

275. А. Прочитайте пари дієслів.

лет**і́**ти – л**і**т**а́**ти т**е́**рти – ст**и**р**а́**ти к**о**т**и́**ти – к**а**т**а́**ти

Б. Якими звуками різняться корені слів у кожній парі?
В. Простежте, чи залежить чергування в цих словах від місця наголосу та суфікса.

Поняття про чергування

Іноді під час творення слова чи зміни його форми замість одного звука з'являється інший. **НАПРИКЛАД:** *друг – дружити*; *стіл – стола*. Таку зміну звуків називають **чергуванням.**

В українській мові можливі чергування і голосних, і приголосних звуків.

Чергування голосних

Звуки, які чергуємо	Приклади
[о] – [і] [е] – [і]	*к**і**нь – к**о**ня, в**і**льний – в**о**ля, кол**е**со – кол**і**с* **Примітка.** [о], [е] маємо у відкритих складах, а [і] – у закритих
[е] – [о]	*ч**е**тверо – ч**о**тири, ш**е**сти – ш**о**стий* **Примітка.** Чергування відбувається після шиплячих приголосних
[о] – [а] в дієслівних коренях	*сх**о**пити – х**а**п**а́**ти, г**о**нити – г**а**няти* **Примітка.** [а] маємо перед суфіксом *-а-* (*-я-*)
[е] – [і] в дієслівних коренях	*п**е**кти – випік**а́**ти, ч**е**кати – оч**і**кувати* **Примітка.** [і] маємо перед суфіксами *-а-* (*-я-*), *-ува-*
[е] – [и] в дієслівних коренях	*ст**е**рти – ст**и**р**а́**ти, виб**е**ру – виб**и**р**а́**ти* **Примітка.** [и] маємо перед наголошеним суфіксом *-а-*

Зверніть увагу! Чергуємо звуки, а не букви.

276. І. Прочитайте пари слів. Визначте, які голосні звуки чергуємо в кожній парі.

Робота – робітник, **лебединий – лебідь**, вечеря – вечорі́, захопити – хапати, сплести – сплітати, завмерти – завмирати, заберу – забирати.

ІІ. Виділені слова поділіть на склади та визначте, які із цих складів відкриті, а які – закриті.

277. Доберіть до кожного з поданих слів його форму або спільнокореневе слово, щоб відбувалося чергування голосних. Запишіть слова парами, а поряд – звуки, які чергуємо.

ЗРАЗОК. *Школа – шкіл [о] – [і].*

1. Нога, сокіл, піч, Чернігова, перехід, четвертий, ломити, допомогти, замести, витерти.

2. Корінь, бджола, Тернополя, летіти, чернетка, котити, схопити, плести, здерти.

278. Запишіть, уставляючи на місці пропуску відповідне слово. Для цього змініть слово в рамці або доберіть до нього спільнокореневе так, щоб відбулося чергування голосних.

1. Я зупинився перед підземним … .
2. Екскурсія до … була цікавою.
3. Не поспішай … захисне покриття.
4. Вранці … зграя відлетіла.
5. Усе літо Інна … батькам на городі.
6. Учора Денис … подвір'я.

перехід
Тернопіль
стерти
лебідь
допомогти
замести

Зверніть увагу!

Деколи чергування [е] – [і] «приховано» на письмі буквами **є – ї**. НАПРИКЛАД: *у Київ – до Києва.*

279. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з дорослими їдете до якогось міста і треба купити квитки. Прочитайте наведене речення-прохання, уставляючи почергово на місці пропуску подані назви міст у потрібній формі. Які чергування звуків ви помітили?

Дайте, будь ласка, три квитки до … .

Харків
Миколаїв
Канів
Львів
Тетіїв
Чугуїв
Фастів
Бориспіль

ЗРАЗОК. *Дайте, будь ласка, три квитки до Бердичева.*

280. I. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску букву ***е*** або ***и***. Поясніть орфограми, покликаючись на правила написання ***е***, ***и*** в коренях слів та відомості про чергування голосних звуків.

1. Вит..рати, вит..рти, вист..лю, вист..ла́ти. 2. Сп..кти, пол..тіти, поч..пити.

II. Прокоментуйте чергування звуків у словах.

Можу – мігши, вела – вівши, Василів – Василевого, Петрів – Петрового.

281. Знайдіть в інтернеті аудіозапис однієї з указаних нижче пісень. Послухайте запис і випишіть на слух слова з можливими чергуваннями голосних звуків. Хто з вас виписав найбільше таких слів?

1. «Ой летіли дикі гуси» (муз. І. Поклада, сл. Ю. Рибчинського) у виконанні Тоні або Ніни Матвієнко.

2. «Нічкою темною» (муз. і сл. Н. Май) у виконанні Наталії Май.

282. I. Спишіть, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Вимовте звуки, які чергуємо.

1. Хочеш їсти калачі – не сиди на (піч). 2. На городі бузина, а в (Київ) дядько. 3. Від (свій) совісті не (втікати). 4. Кожна травичка на (свій корінь) росте. 5. З (вечір) пригожого аж до ранку вишивала дівчина вишиванку *(Нар. творчість)*.

II. Позначте та обґрунтуйте орфограму «Букви *е*, *и* на позначення ненаголошених голосних у коренях слів».

28. ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Про те, як під час творення слів чи зміни їхньої форми замість звуків [г], [к], [х] з'являються інші приголосні

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають спільнокореневими?

283. А. Простежте, які звукові зміни відбулися в коренях слів кожної групи.

1. Друг – друзі, дружити.
2. Молоко – у молоці, молочний.
3. Кожух – у кожусі, кожушок.

Б. Знайдіть у першій групі форму слова *друг* і спільнокореневе до нього слово.

В. Розкажіть, які можливі чергування приголосних звуків та чи пов'язано це явище зі змінюванням слів.

Чергування приголосних

Звуки, що чергуються	Приклади	
[г] – [ж], [з′]	нога – ніжка, (на) нозі	берегти – бережу, друг – друже, перемога – перемозі
[к] – [ч], [ц′]	рука – ручка, (в) руці	пекти – печу, юнак – юначе, квітка – квітці
[х] – [ш], [с′]	вухо – вушко, (у) вусі	колихати – колишу, пастух – пастуше, птах – пташеня
[г] – [з′]	дзиґа – на дзизі; Лома́ґа (прізвище) – Ломазі	
[д] – [дж͡] [зд] – [ждж͡]	ходити – ходжу їздити – їжджу	

284. Доберіть до поданих слів їхні форми або спільнокореневі слова із чергуванням приголосних. Запишіть слова групами. Вимовте звуки, які чергуємо, та підкресліть букви на позначення цих звуків.

ЗРАЗОК. *Книга – книзі, книжечка. Забігати – забіжу.*

Берег, перемога, серветка, горох, тихо, заходити, їздити.

285. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані в парах слова вважаємо спільнокореневими, хоча в їхніх коренях немає спільних звуків.

1. **Річ**ний – у **роц**і. 2. **Ног**а – **ніж**ка.

286. Простежте, чи відбувається чергування голосних або приголосних звуків під час зміни форми назви вашого населеного пункту, мікрорайону, вулиці, назви річки, озера тощо у вашій місцевості. Поділіться своїми спостереженнями.

287. I. Прочитайте гумореску Грицька Бойка. Випишіть слова, у яких можливі чергування голосних або приголосних звуків. Хто знайде чотири таких слова? А хто шість? А хто сім?

НЕКУЛЬТУРНІ ХАЗЯЇ

Із гостини по сніжку
Хлопчики вертались,
А товариш запитав:
– Як вам гостювалось?
– Та нічого, все як слід...
Тільки, бачиш, друже,
В тому домі хазяї
некультурні дуже.
Навіть з наших кожушин
Снігу не струсили...
То ми так, як увійшли,
І до столу сіли.

II. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи цю вправу (*аудіювання, читання, говоріння, письмо*).

288. I. Доберіть і запишіть форми слів чи спільнокореневі слова, щоб відбулися позначені чергування звуків.

[г] [з′] [с′] [ш] [г]

Дотримуйтеся правил доро**ж**нього ру**х**у! Бере**ж**іть себе!

ІІ. Складіть усне висловлення за схемою, доповнивши її наведеною поруч інформацією з **Правил дорожнього руху**. Що означають зображені дорожні знаки?

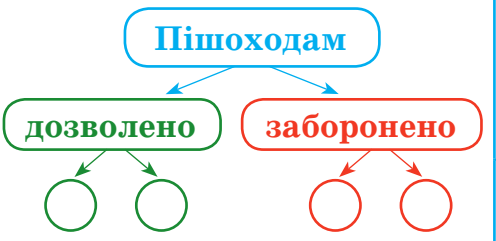

- ✓ виходити на проїзну частину, не впевнившись у відсутності небезпеки для себе та інших учасників руху
- ✓ рухатися по тротуарах і пішохідних доріжках, тримаючись правого **боку**
- ✓ переходити проїзну частину по пішохідних переходах, а в разі їх відсутності – на перехрестях по лініях тротуарів або **узбіч**
- ✓ раптово виходити, вибігати на проїзну частину, у тому числі на пішохідний перехід

ІІІ. Знайдіть у наведених правилах слова, до яких можна дібрати форми чи спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Чи є спільнокореневими виділені в таблиці слова?

289. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи любите ви кататися на велосипеді, самокаті, скейтборді? Яких правил потрібно дотримуватися, коли рухаєтеся на цих засобах по тротуарах?

290. Запишіть, уставляючи на місці пропуску потрібне слово. Для цього змініть наведене в рамці біля речення слово або доберіть до нього спільнокореневе так, щоб відбулося чергування приголосних.

1. Зайду за тобою по … .
2. Коли повернуся, … фото на гугл-диску.
3. У поході люблю їсти … картоплю.
4. Завтра я … тебе о сьомій.
5. Тепер я сама … автомобіль.
6. Люблю слухати, як грають на … .
7. Ми побачили багато цікавого в … .

дорога
зберегти
пекти
збудити
водити
сопілка
Прага

291. І. Знайдіть в інтернеті аудіозапис пісні «Духмяна ніч» (муз. П. Зіброва, сл. Ю. Рибчинського) у виконанні Катерини Бужинської. Послухайте запис і випишіть на слух слова з можливими чергуваннями приголосних звуків. Хто з вас виписав найбільше таких слів?

ІІ. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи цю вправу (*аудіювання, читання, говоріння, письмо*).

292. Укладіть невелику пам'ятку (у формі переліку порад, схеми, таблиці, малюнка тощо) про дотримання найпоширеніших чергувань приголосних звуків в українській мові.

293. І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках слова в потрібній формі. Підкресліть букви на позначення звуків, які чергуємо.

1. (Друг *у множині*) знаходить щастя, а перевіряє біда. 2. Не шукай грибів у ведмежому (барліг). 3. І короткий хвіст (муха) не подобається *(Нар. творчість)*. 4. Близько сорока нових зірок з'являється в нашій (Галактика) кожного року *(З енциклопедії)*.

ІІ. Доберіть до поданих слів спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Запишіть слова парами, позначте корені.

Допомога, смак, пекти, проїзд.

29. ЧЕРГУВАННЯ [У] – [В], [І] – [Й]

Про те, коли потрібно вживати прийменник ***у****,*
а коли – ***в****, коли послуговуємося сполучником* ***і****, а коли –* ***й****,*
а також про початкові букви ***у*** *–* ***в*** *та* ***і*** *–* ***й***

294. А. Прочитайте вголос подані парами сполучення слів.

1. Працюють **у** нас – працюють **в** нас.
2. Вітають **у**сіх – вітають **в**сіх.

Б. Простежте, сполучення слів якої колонки вимовляти легше. Чому?
В. Зробіть висновок про те, як за допомогою чергування [у] – [в] досягти милозвучності.

Засіб милозвучності

Щоб уникнути збігу приголосних звуків, що є важким для вимови, та щоб досягти **милозвучності**, в українській мові чергуємо [у] – [в], [і] – [й].

Чергування [у] – [в]

Уживаємо *У*:	**Уживаємо *В*:**
між приголосними: *вечір **у** місті; наш **у**читель*	між голосними: *живе **в** Івано-Франківську*
на початку речення перед двома чи трьома приголосними: ***У** складних обставинах.*	на початку речення перед голосним: ***В** Одесі тепло.*
перед ***в***, ***ф***, ***зв***, ***св***, ***дв***, ***тв***, ***хв***, ***гв***, ***льв*** і под.: *зайшла **у** фоє; живе **у** Львові*	після голосного перед приголосним (крім ***в***, ***ф***, ***зв***, ***св***, ***дв***, ***тв***, ***хв***, ***гв***, ***льв*** і под.): *пішла **в** садок; наші **в**чителі* *** також після голосного перед ***в*** уживаємо префікс ***в-***: *гості **ввійшли**; Оля **вважає***
після паузи (на письмі позначаємо розділовим знаком) перед приголосним: *Знаю, **у** чому секрет.*	після приголосного (у тому числі ***в***) перед голосним: *човен **в** очереті*
На початку речення перед одним приголосним переважно вживаємо ***у***: ***У** лісі багато грибів; **У**горі сяяло сонце.* Проте можна вживати також ***в*** (якщо це не суперечить іншим нормам): ***В** лісі багато грибів; **В**горі сяяло сонце.*	

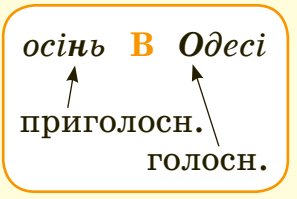

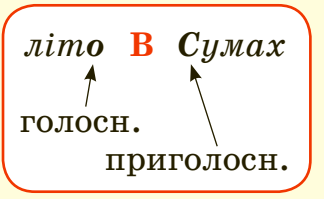

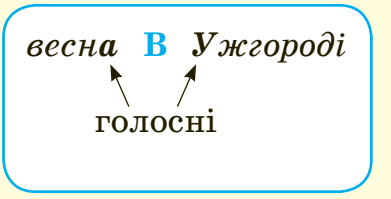

295. І. Прочитайте текст. Визначте ключові слова (словосполучення).

ВЕРБА

Майже **в** усіх народів є улюблені рослини-символи. **У** канадців, скажімо, клен, а **в** українців – верба й калина.

Верба – одне з найулюбленіших дерев у народі.

Криниці переважно копали під вербою, бо вона – природний фільтр усіляких домішок. У річці воду для пиття також брали під цим диво-деревом, а у відро клали вербову дощечку. Це дезінфікує воду, поліпшує її смакові якості.

Верби-красуні над ставом – традиційна прикмета українського села *(З посібника)*.

II. Простежте, як у тексті досягається милозвучність мовлення завдяки чергуванню [у] – [в]. Обґрунтуйте ці чергування.
III. Уявіть себе біля річки з вербами. Опишіть одним реченням, що ви бачите, використавши прийменник ***у*** або ***в***.

296. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

Відпочили (у,в) аквапарку, вихід (у,в) місто, купався (у,в)літку, читав (у,в)літку, зникли (у,в) лісі, знає (у,в)се, знав (у,в)се, світло (у,в) фоє, вода (у,в) Світязі, запис (у,в) альбомі.

Чергування [і] – [й]

Уживаємо *І*:	**Уживаємо *Й*:**
між приголосними: *прийшов і запитав; він ішов*	між голосними: *Ольга й Андрій; оце й усе*
на початку речення: ***І** на тім рушничкові...*	після голосного перед приголосним (крім *й, я, ю, є, ї*): *на траві й квітках;* *великого й малого;* *вона йшла*
перед словом, що починається на ***й, я, ю, є, ї***: *Ольга і Йосип; хто і як*	
після ***й, я, ю, є, ї***: *теорія і практика; мрії і прогнози*	
якщо зіставляємо поняття: *дні і ночі; війна і мир; просте і складне речення*	
після паузи (на письмі позначаємо розділовим знаком) перед приголосним: *Звечоріло, і пішов дощ.*	

Зверніть увагу!

У художньому тексті трапляються відхилення від правил чергування [у] – [в], [і] – [й], що спричинено вимогами ритму вірша або мовними вподобаннями автора.

297. І. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

День (і,й) ніч, Сашко (і,й) Юрко, дуби (і,й) ялини, батьки (і,й) діти, веселого (і,й) доброго, фільм (і,й)де, друзі (і,й)дуть.

ІІ. З одним сполученням слів (на вибір) складіть і запишіть питальне речення.

298. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Визначте назви соціальних мереж за логотипами. Утворіть по черзі за схемою словосполучення, використавши назву мережі та вибравши прийменник ***у*** або ***в*** (усно). Перевірте одне в одного виконання.

ДОВІДКА. Вайбер, телеграм, фейсбук, інстаграм, твіттер, ютуб.

299. Випишіть послідовно словосполучення, у яких на місці пропуску треба писати прийменник ***в*** (а не ***у***).

Банк … смартфоні, тролейбуси … Рівному, квартира … Фастові, ескімо … глазурі, морози … Європі, сидіти … вагоні, зима … Карпатах, Тарас … Сумах, айсберг … океані, зареєструвався … твіттері.

КЛЮЧ. Підкресліть у виписаних словосполученнях першу букву першого слова. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, яка протікає в Європі.

300. Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки, щоб досягти милозвучності.

1. Човен (у,в) очереті, плавав (у,в) озері, ходімо (у,в) кіно, тренуватися (у,в) спортзалі, знятися (у,в) фільмі, їду (у,в) Сваляву, добре (у,в)читися, працюють (у,в)трьох, працювати (у,в)трьох.

2. Швидко (і,й)ди, почекайте (і,й) його, почекайте (і,й) нас, я (і,й) не знав, ціна (і,й) якість, війна (і,й) мир, вишня (і,й) яблуня.

301. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть свій вибір.

1. **Садок** (у,в)же одцвівся (і,й) густо (у,в)крив землю білими пелюстками *(Г. Тютюнник)*. 2. Плачуть (і,й) моляться білі троянди *(Л. Костенко)*. 3. (У,В) своїм краї, як (у,в) раї *(Нар. творчість)*. 4. (У,В) степу ще дужче розжеврілось, (і,й) на грядках, (у,в) кого (у,в)же зорано, червоно виблискують скиби*, а (у,в) борознах, як **сніг** (у,в) проваллі, біліє опалий цвіт *(Г. Тютюнник)*. 5. Тато щось майструє (у,в) дворі (і,й) задоволено на гойдалку поглядає *(В. Чухліб)*.

---

* *Ски́ба* – шар землі, який вивертає плуг під час оранки.

II. До виділених слів доберіть їхні форми або спільнокореневі слова із чергуванням звуків. Дібрані слова запишіть.
III. Підкресліть у першому реченні іменники.

302. І. Розгляньте фото. Які рослини-символи на них зображено? Чи можете ви пригадати пісні, у яких змальовано ці рослини?
II. Складіть невелике повідомлення (5–8 речень) про рослини, які є символами українського народу, дотримуючись правил чергування [у] – [в], [і] – [й].

30. УЖИВАННЯ ПРИЙМЕННИКА *З* ТА ЙОГО ВАРІАНТІВ *ІЗ, ЗІ (ЗО)*

Про те, як під час уживання прийменника ***з*** *уникнути важкого для вимови збігу приголосних*

ПРИГАДАЙМО. Які є шиплячі приголосні?

303. А. Прочитайте виразно вголос словосполучення під ілюстраціями, звертаючи увагу на виділені прийменники.

гуляти ***З*** таксою

гуляти ***ІЗ*** чау-чау

гуляти ***ЗІ*** спанієлем

Б. Вимовте друге та третє словосполучення, уживаючи замість прийменників ***із*** та ***зі*** прийменник ***з***. Чи ускладнило це вимову? Чи зашкодило милозвучності?

В. Зробіть висновок про те, з якою метою замість прийменника ***з*** уживаємо його варіанти ***із, зі***.

Прийменник з

Збіг прийменника ***з*** із деякими іншими приголосними може ускладнювати вимову. Наприклад, важко вимовляти *прийшов* ***з*** *школи*. Тому для досягнення **милозвучності** замість прийменника ***з*** можемо використовувати його варіанти ***із, зі (зо)***.

Прийменники із, зі (зо)

ІЗ уживаємо: 1) перед одиничними звуками **[з], [с], [ц], [ж], [ч], [ш];** 2) між приголосними	*зроблено* ***із*** *золота; їде* ***із*** *села;* ***Із*** *шовку виготовили вітрила; біг* ***із*** *бар'єрами; заміс* ***із*** *тіста; лист* ***із*** *Бразилії*
ЗІ вживаємо перед сполученням кількох приголосних, якщо першим приголосним є **[з], [с], [ш],** а також деякі інші (з урахуванням милозвучності)	*вийшли* ***зі*** *школи;* *бери* ***зі*** *столу;* *разом* ***зі*** *сходом сонця;* ***Зі*** *школи йдемо разом;* *прибув* ***зі*** *Львова*

ЗО вживаємо із числівниками *два*, *три*	***зо*** *дві сотні;* ***зо*** *три години*

Примітка. Перед деякими сполученнями приголосних варіанти ***із*** та ***зі*** можуть бути взаємозамінними. ПОРІВНЯЙМО: *Устав разом* ***із*** *сходом сонця.* – *Устав разом* ***зі*** *сходом сонця.*

304. Прочитайте виразно вголос сполучення слів. Обґрунтуйте вживання прийменника ***з*** та його варіантів ***із***, ***зі*** (***зо***).

Вареники з вишнями, вареники із сиром, вареники зі сметаною, вийшли з оранжереї, зійшла з дороги, вийшли із зоопарку, дивитись із берега, дивитися з берега, пити із чашки, друг із Херсона, вітаю зі святом, боротьба зі шкідливими звичками, розмовляли зі мною, разів зо два.

305. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою колонки з назвами міст. Утворіть зі своїми словами за схемою словосполучення, вибравши ***з***, ***із*** або ***зі*** (письмово). Перевірте одне в одного виконання.

ПРИЇХАЛИ + **З ? ІЗ ? ЗІ** +

Запоріжжя	Шепетівка
Чернівці	Самбір
Одеса	Львів
Дніпро	Вінниця
Жмеринка	Цюріх
Сквира	Страсбург

306. Спишіть, уставляючи на місці пропуску ***з***, ***із***, ***зі*** або ***зо***.

Відео … ютубу, чай … лимоном, вилити … чашки, рис … Китаю, прибрати … столу, вправи … штангою, яєчня … сиром, проспали … дві години, салат … огірками, сторінка … зошита, … її приїздом, випливає … сказаного, витратив … три сотні, вийшла … метро.

307. Розкажіть, у чому полягає милозвучність української мови. Визначте з-поміж опрацьованих у цьому розділі тем ті, які пов'язані з милозвучністю мови. Які слова з теми «Спрощення в групах приголосних» «порушують» милозвучність української мови?

дзвінкі приголосні / уподібнення
чергування / спрощення

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. Букву ***и*** треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка
   А ст..хати, хв..лястий, пш..ниця
   Б чов..н, гр..міти, нев..димка
   В ш..рокий, шел..стіти, ч..ревики
   Г сх..лятися, кр..хкий, м..нулий

2. Правильну вимову відображає фонетичний запис слова
   А вузько [вýз′ко]
   Б легко [лéгко]
   В солодкий [солóткий]
   Г вернешся [верне́ишс′а]

3. Уподібнення приголосних відбувається під час вимови кожного слова в рядку
   А боротьба, милість
   Б граєшся, швидкий
   В зсунути, довідка
   Г вуздечці, клавіатура

4. Чергування приголосних можливе в разі зміни обох слів у рядку
   А сопілка, калина
   Б муха, вітер
   В веселка, допомога
   Г молоко, Полтава

5. Правильно записано всі слова в рядку
   А спитати, знести, зфальшивити
   Б зкосити, зшити, розтривожити
   В спалений, розпитати, бесхлібний
   Г спекти, зчистити, безпечний

6. Орфографічну помилку допущено в реченні
   А Орбіту літа дописав листок і ліг на стежку, що прямує в осінь *(М. Боровко)*.
   Б ...Полину в безмежному просторі, легкий, як пір'їна *(Д. Ткач)*.
   В Коли на небі зарожевіла тоненька смушка, озеро почало прокидатися *(Д. Ткач)*.
   Г То пронесеться над болотом чайка, то промайне швидкий чибіс *(А. Шиян)*.

7. Букву ***т*** треба писати на місці пропуску в обох словах рядка
   А чес..ний, контрас..ний
   Б зап'яс..ний, шіс..надцятий
   В пес..ливий, радіс..ний
   Г кіс..лявий, очис..ний

8. Прийменник ***в*** треба поставити на місці обох пропусків у рядку
   А човен ... очереті, гуляли ... саду
   Б сидіти ... вагоні, співати ... хорі
   В знімки ... фотографа, вітрина ... магазині
   Г весна ... Чернівцях, дуб ... лісі

9. Утворіть і запишіть прикметники від іменників *щастя*, *тиждень*.

10. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *боротьба*, *вечірня*.

Проєкт

Об'єднайтеся в групи й підготуйте **вікторину** з 8–10 запитань на тему «Фонетика. Графіка. Орфоепія» чи «Наголос у повсякденному житті» (на основі теоретичного матеріалу та вправ параграфів 17–30).

Проведіть вікторину для учнів інших груп.

31. ПОЗНАЧЕННЯ М'ЯКОСТІ ПРИГОЛОСНИХ НА ПИСЬМІ. ПРАВИЛА ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Про те, якими буквами позначаємо на письмі м'які приголосні звуки, коли пишемо м'який знак, а також про правильну вимову

ПРИГАДАЙМО. З якою метою використовують на письмі м'який знак?

308. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в слові *колодязні* визначаємо три м'які приголосні звуки, хоча в ньому немає жодного м'якого знака. Наведіть аналогічні приклади.

М'якість приголосних на письмі позначаємо:

- м'яким знаком (**ь**): *день* [ден′]
- буквою ***і***: *літо* [л′і́то]
- буквами ***я***, ***ю***, ***є***: *хвиля* [хви́л′а]

309. І. Прочитайте виразно вірш. Яка його головна думка?

РІДНА МОВА

Народилася я в Україні,
де річки й світанки сині-сині.
Змалку мене вчила моя мати
мову й рідне слово шанувати.

Моя рідна українська мово,
я люблю твоє співуче слово.

Я без нього – наче без родини,
бо я донька рідної Вкраїни.

Серце моє квітне, як в обнові,
коли чую українське слово.
А воно, як птах, небес сягає.
Краще мови рідної немає!

О. Довгоп'ят

II. Знайдіть слова з м'якими приголосними. Визначте, як позначено м'якість цих звуків на письмі: 1) м'яким знаком; 2) буквою *і*; 3) буквами *я, ю, є*.
III. Розгляньте ілюстрацію до вірша та складіть за нею речення, використавши щонайменше одне зі знайдених слів.

310. А. Прочитайте подані парами слова, звертаючи увагу на вживання м'якого знака.

Місцевий відмінок		*Називний відмінок*
у хатинці	–	хатинка
у скриньці	–	скринька
по стежинці	–	стежинка
по доріженьці	–	доріженька

Б. У яких словах першої колонки є м'який знак? А чи є він у цих самих словах другої колонки?
В. Зробіть висновок, як можна перевірити написання м'якого знака в словах першої колонки.

М'який знак	
пишемо:	**НЕ пишемо:**
1) у кінці слова та складу після букв, які позначають м'які приголосні: *кінь, кільце, паризький, маленький, будьте*	1) після ***н*** перед ***ж, ч, ш, щ***: *тонший, промінчик* **АЛЕ:** *нянь**ч**ити, нянь**ч**ин, нень**ч**ин, до́нь**ч**ин, бринь**ч**ати, женьшень*
2) у суфіксі *-ськ-*: *морський, людський*	2) після ***р*** у кінці складу або слова: *Харків, чотирма, вірте*

3) у дієсловах на *-ться*, *-дься*: *вчат**ь**ся*, *погод**ь**ся*	3) між буквами на позначення м'яких або напівпом'якшених приголосних (крім випадків, зазначених у пунктах 2, 3, 4 першої колонки): *волинський*, *кузня*, *промінці* Виняток: *тьмяний*, *різьбяр* і похідні від них слова
4) після *л* перед буквою на позначення м'якого приголосного: *сіль**ь**ський*, *їдаль**ь**ня*, *паль**ь**ці*	

Зверніть увагу!

Якщо м'який знак пишемо у формі **називного** відмінка (*нянька*), то **зберігаємо** м'який знак і в усіх інших відмінках (*няньці*), а також в утвореному від цього іменника прикметнику із суфіксом *-ин* (*няньчин*). ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо Ь	НЕ пишемо Ь
✓ *нень**ь**ці*, *нень**ь**чин* (бо *ненька*) ✓ *донь**ь**ці*, *донь**ь**чин* (бо *донька*) ✓ *О́лень**ь**чин* (бо *О́ленька*)	✓ *Наталці*, *Наталчин* (бо *Наталка*) ✓ *сторінці* (бо *сторінка*) ✓ *Оле́нчин* (бо *Оле́нка*)

311. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому після виділеної букви в першому слові кожної пари м'який знак пишемо, а в другому – не пишемо.

1. Цвірін**ь**кати – цвірін**ч**ати.
2. Корін**ь** – корін**ц**і.
3. Ня**нь**чин – Тетя**нч**ин.
4. Юле**нь**ці – Оле́**нц**і.
5. Тернопі**ль**ський – воли**нс**ький.
6. Умиваються – умиває**шс**я.

ОРФОГРАМА
М'який знак

Можна перевірити, змінивши слово

у СКРИНЬЦІ, бо *скринька*

у ХАТИНЦІ, бо *хатинка*

312. Поставте слова у формі давального відмінка однини, а також утворіть від них прикметники із суфіксом ***-ин***. Запишіть слова групами. Як ви перевіряли, чи треба писати м'який знак?

ЗРАЗОК. *Лялька – ляльці, ляльчин.*

Вихователька, Тетянка, яблунька, Оленька, матінка, донька.

313. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Підкресліть орфограму «М'який знак».

1. Змен..шення, промін..чик, нен..чин, цвірін..чати, брин..чання, гон..щик, камін..ці, Натал..чин, підвод..ся, черкас..кий, боїт..ся, куз..ня, різ..бяр.

2. Оле́н..чин, камін..чик, дон..чин, у жмен..ці, Оксан..ці, уман..ський, поділ..ський, з'ясует..ся, т..мяний, тон..ший, закін..чувати, промін..ці, колодяз..ний.

тонший
менший
камінчик
різьбяр
тьмяний

314. I. Спишіть речення, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Обґрунтуйте свій вибір.

1. Снігу мен..шає, чорними латами криєт..ся земля *(У. Самчук)*. 2. Степ та воля – козац..ка доля *(Нар. творчість)*. 3. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чались жита й починалася лука *(М. Коцюбинський)*. 4. Із ледве чутним щебетанням низен..ко ластівка летить *(М. Рильський)*. 5. О материн..с..ке слово, рідні очі, мені ви ніжніс..т.. і любов вливали *(В. Грінчак)*.

II. Підкресліть слова, під час вимови яких тверді приголосні змінюємо на м'які (уподібнюємо).

315. Випишіть **послідовно** спочатку слова, у яких пишемо м'який знак, а потім – у яких не пишемо.

Дібровон..ці, едел..вейс, хатин..ці, Оксан..чин, ремін..чик, Снігурон..ці, освіт..ній, нян..чити, лікар..ня, аргентинс..кий.

КЛЮЧ. Якщо ви правильно виконали завдання, то з перших букв слів кожної групи прочитаєте назви двох українських річок.

316. Запишіть, уставляючи на місцях пропусків наведені поруч у рамці слова в потрібному відмінку.

тримати в …	долонька
зберігати у …	скринька
на маленькій …	вишенька
подарувати …	Даринка
записано на …	сторінка
веселка в холодній …	бурулька

317. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен/кожна словниковий диктант із шести слів на різні правила вживання м'якого знака. Продиктуйте свої диктанти одне одному, перевірте написання.

318. I. Хто правильно визначить, скільки м'яких приголосних є в кожному слові?

1. Танцювальний. 2. Яснісінький. 3. Схвильованість.

II. Запишіть за одну хвилину якомога більше слів, у яких: 1) м'який знак пишемо в кінці слова; б) м'який знак пишемо після ***л***.

319. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви почали відвідувати гурток. Відтак надсилаєте знайомим відповідне фото й додаєте текст повідомлення. За одним із поданих фото напишіть повідомлення (3–4 речення). Використайте наведені словосполучення.

- ✓ танцювальний гурток
- ✓ знайомляться з мистецтвом
- ✓ зміцнюються фізично
- ✓ дуже подобається
- ✓ різьблення по дереву
- ✓ навчаються проєктувати
- ✓ оригінальні вироби
- ✓ захоплюються роботою

320. І. Спишіть слова, уставляючи, де потрібно, м'який знак. Підкресліть орфограму й поясніть написання.

Сяд..мо, ковал..с..кий, Хар..ків, **велетен..с..кий,** учител..чин, Марин..чин, на яблун..ці, нян..чити, **стан..ція,** різ..блення, брин..чить, мен..шен..кий, погод..ся, Хмельниц..кий, хвалит..ся, т..мяніти.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть м'які приголосні.

321. Підготуйте відеопам'ятку (постер, слайди, відеоролик, схему) для соціальних мереж про вживання м'якого знака. У роботі не обов'язково розповідати про всі правила. Можна зосередитися на певній групі слів, на одному фрагменті правил тощо.

Культура мовлення

Орфоепічний тренажер

Вимовте чітко слова, дотримуючись поданих інструкцій.

1. Вимовляйте [**л**] перед [**е**] твердо, не допускаючи пом'якшення.

Електрика, балет, білет, телефон, телевізор, волейбол, лейтенант, лебідь, лексика, легенда, легко, колесо, елегантний, календар, проблема, палець.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
ба[**л**]ет	ба[**л′**]ет
[**л**]екція	[**л′**]екція
проб[**л**]ема	проб[**л′**]ема
те[**л**]ефон	те[**л′**]ефон

2. Вимовляйте [**з**], [**с**] перед [**е**] твердо, не допускаючи пом'якшення.

Газета, зефір, розетка, зерно, озеро, лазерний, зебра, земля, сезон, семеро, село, сестра, секрет, секунда, селезень, касета, десерт.

32. СПОЛУЧЕННЯ БУКВ *ЙО, ЬО*

Про те, коли в словах пишемо буквосполучення ***йо,*** *а коли –* ***ьо,*** *а також про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. 1. Який склад називають відкритим, а який – закритим? 2. Чи можна під час переносу слова розривати буквосполучення *йо* або *ьо*?

322. А. Знайдіть на упаковках слова зі сполученнями букв ***йо***, ***ьо***.

Б. Вимовте чітко знайдені слова, поділяючи їх на склади. Яке сполучення (***йо*** чи ***ьо***) може самé бути складом?
В. Простежте, яке сполучення (***йо*** чи ***ьо***) може бути на початку складу, а яке – у кінці чи в середині складу.

Пишемо ***ЙО***	Пишемо ***ЬО***
для позначення звукосполучення [й] + [о]: ***йод, його, мільйон, район, бойовий, йогурт***	для позначення м'якості приголосного перед [о]: ***сьогодні, всього, льон, трьох, Ковальов***
ЙО може бути лише на початку складу або цілим складом: *буль-йон, ма-йо-нез*	***ЬО*** може бути лише в кінці або в середині складу: *льо-дя-ник, у-трьох*

ОРФОГРАМА
Буквосполучення ***йо***, ***ьо***

323. І. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску *йо* або *ьо*. Підкресліть орфограму.

Л..дяний, л..тчик, ма..нез, **пол..вий**, **зна..мити**, під..м, трет..го, бо..вий, бад..рий, міль..нер, шампінь..ни, га..к, син..го, кур..з, дз..бик, сер..зно, вол..вий, Корол..в, обідн..го, бад..рий, відво..ваний, безсол..вий, кол..ри, кра..вий, забр..ханий, випл..вувати.

ІІ. Виділені слова поділіть на склади та запишіть фонетичною транскрипцією.

324. СИТУАЦІЯ. Уявіть, як улітку ви гуляєте в лісі. Що відчуваєте? Що бачите? Про що думаєте? Чому треба дбати про довкілля? Розкажіть коротко про це своїм супутникам /супутницям. Використайте кілька слів із буквосполученнями *йо, ьо*. Ви можете скористатися поданими прикладами.

- ✓ знайома стежка
- ✓ майорить барвами
- ✓ курйозний випадок
- ✓ мальовничий краєвид
- ✓ бадьорий настрій
- ✓ кольоровий ліс
- ✓ тьохкає соловейко
- ✓ літнього ранку
- ✓ надвечірнього сонця

325. Об'єднайтеся в групи (за варіантами, рядами тощо). Доберіть до кожного слова спільнокореневе з буквосполученням ***йо*** або ***ьо***. Якщо хтось із вашої групи правильно добере слово, то ваша група одержить один бал.

Для першої групи. Хвилюватися, сім, гай, поле, лід, літати, знати.

Для другої групи. Працювати, три, бій, воля, колір, малюнок, діяти.

326. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. Визначте в кожному рядку одне слово, у якому на місці пропуску треба писати ***йо*** (а не ***ьо***).

1. Сер..зний, прац..витий, бад..рий.
2. Пол..вий, під..омний, т..хкати.
3. Л..довий, во..вничий, змал..ваний.
4. С..мий, с..годні, буль..н.

327. І. Спишіть речення, уставляючи на місці пропуску буквосполучення ***йо*** або ***ьо*** та розкриваючи дужки.

1. Тихо пл(е,и)ве блакитними річками л..н *(М. Коцюбинський)*. 2. Є тисячі доріг, міль..н ву(з,с)ьких ст(е,и)жинок, є тисячі ланів, але один лиш мій *(В. Симоненко)*. 3. Усе лякало нас: трава, що тихо ма..ріла, і гаю дал(ь)н..го стіна, що в заході горіла *(Леся Українка)*. 4. Над яром явір тонкостанний калині сл..зи вит(е,и)рав *(Д. Іванов)*.

ІІ. Визначте в першому реченні частини мови (запишіть скорочено над словами).

III. Знайдіть у першому реченні слово, яке вжито в переносному значенні. Складіть усно із цим словом речення.

33. УЖИВАННЯ АПОСТРОФА

*Про те, коли перед буквами **я, ю, є, ї** пишемо апостроф, а коли не пишемо, а також про правильну вимову*

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є губні приголосні? 2. У яких випадках букви ***я***, ***ю***, ***є*** позначають два звуки?

328. А. Прочитайте виразно вголос слова. У словах якої колонки є звук [й]?

бур**'я**н	бу**ря**к
в'язати	**свя**то

Б. У яких словах приголосні, позначені виділеними буквами, вимовляємо твердо? А в яких – м'яко чи напівпом'якшено?
В. На основі спостереження зробіть висновок про роль апострофа.

Апостроф ПИШЕМО перед ***я, ю, є, ї***:	
1) після букв ***б, п, в, м, ф***	*б'ється, солов'ї, рум'яний, черв'як, зв'язати*
АЛЕ якщо перед *б, п, в, м, ф* є інший приголосний (крім ***р***), що належить до **кореня**, то апостроф **НЕ пишемо**: *свято, цвях, різдвяний*	
2) після ***р***, що позначає твердий звук (у вимові чуємо [й])	*бур'ян, пір'я, міжгір'я*
АЛЕ після ***р***, що позначає м'який звук [р'], апостроф **НЕ пишемо**: *буряк, рюмсати, рябий*	
3) після **префіксів**, що закінчуються твердим приголосним	*від'їзд, роз'яснення, з'єднаний, між'ярусний*
4) після першої частини **складних слів**, яка закінчується твердим приголосним	*дит'ясла, дієт'їдальня*
5) у слові *Лук'ян* та похідних від нього словах	*Лук'яненко, Лук'янівка, Лук'янець* тощо

Зверніть увагу!

Буквами *я*, *ю*, *є*, *ї* після апострофа позначаємо два звуки – [йа], [йу], [йе], [йі]. НАПРИКЛАД: *м'ята* [мйáта].

ОРФОГРАМА
Апостроф

329. **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому перше слово кожної пари пишемо з апострофом, а друге – без апострофа. Вимовте чітко слова. Скористайтеся наведеними нижче опорними схемами.

1. Зв'язати – святкувати.
2. Торф'яний – духмяний.
3. Без'ядерний – зяблик.
4. Роз'яснення – роззява.
5. Бур'ян – буряк.
6. Дит'ясла – дитячий.

РІЗДВЯНИЙ
перед ***в*** є інший приголосний у корені

ПІДВ'ЯЗАТИ
один приголосний у префіксі й один у корені

ТОРФ'ЯНИЙ
два приголосні, але **[р] не** враховуємо

330. І. Спишіть слова, уставляючи на місці пропуску, де треба, апостроф. Обґрунтуйте написання.

Львів..янин, **уп..ятьох**, цв..яшок, з..єднати, риб..ячий, р..ясно, лл..ється, св..ятковий, дит..ясла, черв..як, відв..язати, міжгір..я, з матір..ю, під..їхати, різьб..яр, Лук..ян.

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

Апостроф

331. Спишіть речення, уставляючи на місцях пропусків прикметники, утворені від наведених поруч іменників за допомогою суфіксів ***-ян-***, ***-яч-***.

ЗРАЗОК. *Трава – трав'яний.*

1. Майстер виготовляє … капелюхи. — солома
2. … бісквіт – альтернатива кремовим тортам. — морква
3. У народній медицині використовують … мох. — торф
4. У Львові пройде фестиваль «Спалах … зірки». — Різдво
5. У Китаї є заповідник « … острів». — мавпа
6. Фірма проєктує сучасні … будинки. — дерево

332. Спишіть слова, уставляючи в усіх, крім одного, апостроф. Позначте префікси. У якому слові й чому не ставимо апостроф?

Роз..яснити, між..ярусний, об..єднати, з..їздити, з..економити, підв..язати, від..їжджати, розм..як, без..ядерний, перед..ювілейний.

333. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому НЕ пишемо апостроф.

1. Мавп(')ячий, черв(')як, об(')єднаний.
2. В(')ячеслав, Над(')ярне, духм(')яний.
3. Верхів(')я, дз(')юрчання, зв(')язківець.

334. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви забули свої речі в якомусь місці. Відтак спільно з дорослими склали оголошення, щоб розмістити його неподалік. Які слова в оголошенні ви напишете з апострофом?

10 березня на майданчику біля п(')ятого під(')їзду будинку № 3 на вул. Лук(')янівській забули лл(')яний шарф моркв(')яного кольору, а також зв(')язку ключів із дерев(')яним брелоком, на якому вирізьблено ім(')я Св(')ятослав.

Того, хто знайшов, просимо повідомити за тел. ...

Наперед вдячні.

335. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен/кожна словниковий диктант із шести слів на правила вживання апострофа. Продиктуйте диктант одне одному та перевірте написання.

336. Випишіть **послідовно** лише слова з апострофом.

Слов..янськ, кр..якати, торф..яник, рум..янець, тьм..яний, арф..ярка, солов..їний, р..юкзак, без..язикий, узгір..я, св..ячений, роз..їхатися, голуб..ятко.

КЛЮЧ. Підкресліть у виписаних словах першу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву європейського міста. У якій країні це місто?

337. І. Спишіть речення, уставляючи, де треба, апостроф. Підкресліть усі вивчені орфограми.

1. Полум..яні язики відривалися від гілок, поволі спадали до землі й кричали під ногами *(У. Самчук)*. 2. Бджоли

сонячним дощем падають на медв..яний лан *(М. Стельмах)*. 3. Сміються, плачуть солов..ї і б..ють піснями в груди *(Олександр Олесь)*. 4. Маю я св..яте синівське право з матір..ю побуть на самоті *(В. Симоненко)*. 5. І океанів тих немає, щоб вірні роз..єднать серця *(М. Рильський)*.

II. Знайдіть два слова, у кожному з яких звуків більше, ніж букв.

338. I. Випишіть спочатку слова з апострофом, а потім – без апострофа. Написання слів, щодо яких виникли сумніви, перевірте за словником.

1. Кав..ярня, зв..язок, **під..їзний**, **зап..ястний**, св..яткувати, арф..яр, без..якірний, різдв..яний, рівноправ..я, духм..яний, тьм..яніє, любов..ю, Лук..яненко, р..ясний.

2. Моркв..яний, дит..ясла, св..ященник, торф..яний, переджнив..я, мавп..ячий, Св..ятослав, розм..якшити, з..ясувати, пролл..ю, багр..яний, від..єднувати, примор..я.

святковий
духмяний
без'ядерний
під'їзд
узгір'я
любов'ю

II. Поміркуйте, які дві орфограми «заховалися» в кожному з виділених слів.

339. Складіть невеликий опис (4–5 речень) на одну з тем: «Квіти – очі природи», «Сонячний ранок», «Літні барви». Використайте якомога більше слів з довідки. Поясніть написання слів, які ви обрали.

ДОВІДКА. Різнобарв'я, рясно, духмяно, м'яко, різнотрав'я, медвяний, п'янкий, зів'ялий, надвечір'я, трав'янистий, в'ється, в'ючиться, любов'ю.

34. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗБІГУ ОДНАКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, як на межі частин слова збігаються однакові приголосні, та про позначення цих звуків двома однаковими буквами

ПРИГАДАЙМО. Що таке корінь, префікс і суфікс слова?

340. А. Прочитайте вголос слова. Зверніть увагу на вимову приголосних звуків, які позначено двома однаковими буквами.

Осі**нн**ій, со**нн**ий, о**бб**ігти, бе**зз**вучний, спе**цц**ех.

Б. На межі яких частин слова збігаються ці приголосні?
В. Зробіть висновок, де у слові може бути збіг однакових приголосних.

Подвоєння букв

Приголосні звуки в деяких випадках вимовляємо довше, ніж звичайно. На письмі такі звуки позначаємо **подвоєними буквами** (двома однаковими буквами), а в транскрипції – значком [:]. НАПРИКЛАД: *осінній* [ос′ і́н′:ій].

Збіг приголосних

Коли збігаються два однакові приголосні звуки, то пишемо дві однакові букви. **Приголосні можуть збігатися** на межі:

✓ префікса та кореня	*відділити, оббігти*
✓ кореня та суфікса	*денний, розрісся*
✓ двох суфіксів	*глибинний, письменник*
✓ частин складного слова (такі слова мають два корені)	*спорттовари, спеццех*

Зверніть увагу!

З подвоєними буквами пишемо також слова *священник, Вінниця, Ганна, ссавець, лляний.*

ОРФОГРАМА
Подвоєні букви

341. І. Запишіть слова у три колонки залежно від місця збігу приголосних. Яке слово й чому не треба виписувати? Обґрунтуйте подвоєння букв.

Збіг на межі префікса й кореня	Збіг на межі кореня і суфікса	Збіг на межі частин складного слова

Туманний, беззубий, меддопомога, віддати, законно, від'їжджати, оббитий, суперракета, стінний.

ІІ. Виділені слова розберіть за будовою.

342. І. Прочитайте мовчки текст. Чи бували ви на гірських річках? Розкажіть про свої враження.

ПІСЕННА ДУША ЧЕРЕМОШУ

Віддавна переказують, що до схід сонця злітаються найдужчі орли полоскати свої дзьоби́ і крила в бистрині Че́ре-

мо́шу. Річка ця несе водограї, щоб химерними закрутинами обіймати задумливі гуцульські гори. Шумить, вирує і піниться Черемош, оббиває беззахисні береги…

Про що шепочуть пінні хвилі? Які таємниці ховає в собі незмовкна мелодія невидимих струн зачарованої арфи? Яку пісню награє вона, де її початок і кінець?

Снує одвічну пісню швидкоплинний Черемош, а її відгомін западає в душу… (За *І. Пільгуком*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть і випишіть слова, у яких є подвоєні букви. Обґрунтуйте написання.
2. Прочитайте вголос виписані слова. Поясніть особливості вимови.
3. Доберіть синоніми до виділеного слова.
4. Перекажіть стисло двома реченнями перший абзац.

343. За допомогою префіксів із рамки утворіть від поданих слів нові з **подвоєними** буквами. Запишіть утворені слова, позначте префікси. Ви можете скористатися префіксом кілька разів.

без-	**від-**	**об-**	**воз-**	**під-**

Земельний, ділити, дзвеніти, зоряний, з'єднувати, дати, битий, бігати, бризкати, дослідний.

Написання НН

Якщо основа слова закінчується на *н* і до цього слова додаємо суфікс *-н-*, то маємо подвоєння — *нн*. НАПРИКЛАД: ***сонний*.**

У прикметниках, утворених за допомогою суфіксів *-ан-* (*-ян-*), *-ин-*, *-їн-*, букву ***н*** **не подвоюємо.** ПОРІВНЯЙМО:

Пишемо ***НН***	Пишемо ***Н***
*екраН + Н = екра**нн**ий*	*глина + ян = глиня**н**ий*
*родиНа + Н = роди**нн**ий*	*бджола + ин = бджоли**н**ий*
*глибиНа + Н = глиби**нн**ий*	*соловей + їн = солов'**ї**н**ий***

344. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні виділене слово пишемо з однією буквою ***н***, а в другому – з двома.

1. Аж ось ми помітили в небі **журавли**н**ий** ключ, що повертався з вирію.

2. Бабуся навчила нас готувати смачний і надзвичайно корисний **журавли**нн**ий** напій.

345. Утворіть і запишіть слова з **подвоєними** буквами, додаючи до поданих слів суфікс ***-н-***. Підкресліть і поясніть орфограму.

ЗРАЗОК. *Сезон – сезонний.*

Полудень, телефон, рівнина, зміна, мільйон, істина, судина, баштан.

346. І. Спишіть словосполучення, уставляючи, де потрібно, букву ***н***.

Цін..ий подарунок, осин..е гніздо, журавлин..ий клич, журавлин..ий чай, двохвилин..а затримка, Південн..ий Буг, щоден..е меню, олов'ян..ий солдатик, бджолин..а сім'я.

ІІ. З одним словосполученням складіть усно питальне речення.

347. І. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Охорон..ий, **рослин..ий**, рослин..ість, об..ризкати, в..ічливо, буквен..ий, від..авна, орлин..ий, возніс..я, гречан..ий, перед..ень, зав..ишки, без..вучно.

туман**нн**ий
туман**нн**ість
туман**нн**о
ввічливий
за**вв**ишки

ІІ. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

348. Перегляньте відеоролики за наведеними QR-кодами або посиланнями та знайдіть з-поміж них той, який стосується орфограми «Подвоєні букви». Якщо бажаєте, підготуйте подібне відео та поділіться ним з однокласниками й однокласницями.

https://cutt.ly/GYkVxB7
https://cutt.ly/lYkVE6y
https://cutt.ly/UYkVAX8
https://cutt.ly/eYkVLsj

349. І. Поясніть відмінність у вимові, написанні та значенні виділених слів кожної пари. Якими частинами мови є ці слова?

Ціна товару – **цінна** порада; **хвилина** мовчання – **хвилинна** перерва; відома **істина** – **істинна** мужність.

ІІ. З кожним словосполученням однієї пари (на вибір) складіть усно одне речення.

350. І. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву.

Дерев'ян..ий, бджолин..ий, закон..о, безсон..ий, від..алено, глибин..ий, **без..ахисний**, електрон..ий, під..аватися, годин..ик, розріс..я, від..звонити, роз..броїти, спорт..овари, закордон..ий.

ІІ. Виділене слово розберіть за будовою та запишіть фонетичною транскрипцією. Чи знайдете ви в ньому три орфограми?

35. ПОДВОЄННЯ БУКВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПОДОВЖЕНИХ ПРИГОЛОСНИХ

Про те, коли у словах подовжуємо приголосні звуки, та про позначення таких звуків на письмі

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні?

351. А. Прочитайте вголос іменники жіночого роду. Визначте їх число та відмінок.

ніччю	радістю
пам'яттю	щирістю
сіллю	любов'ю

Б. Між якими звуками (голосними чи приголосними) стоять звуки, позначені виділеними буквами?
В. Зробіть висновок про подвоєння букв в іменниках жіночого роду.

Подовження приголосних

Подовжені приголосні вимовляємо протяжніше, ніж звичайно. Такі звуки позначаємо на письмі **подвоєними буквами**. НАПРИКЛАД: *колосся* [колос′:а].

Подовжуємо приголосні [д′], [т′], [з′], [с′], [ц′], [л′], [н′], [ж’], [ч’], [ш’] **між голосними** в таких випадках:	**Приклади**
в іменниках **середнього** роду на **-*я***. Виняток: назви малих за віком тварин (*гусеня*, *вовченя*)	*гілля, знаряддя, знання, затишшя*
у деяких іменниках **чоловічого** та **жіночого** роду на **-*я***. Виняток: слово *стаття* у формі родового відмінка множини – *статей*	*суддя, Ілля, рілля, стаття*
в **орудному** відмінку (ким? чим?) однини іменників **жіночого** роду, які в називному відмінку закінчуються на приголосний	*сіль – сіллю; ніч – ніччю; мить – миттю*
у формах дієслова ***лити*** та споріднених дієсловах	*ллю, зілляти*
у прислівниках на **-*ння***, **-*нню***	*спросоння, попідтинню*

Подовження зберігаємо і в усіх похідних словах (*життя – життєвий*, *гілля – гіллячка*).

Зверніть увагу!

1. Приголосні подовжуємо, якщо вони стоять **між голосними**. НАПРИКЛАД: *миттю*, АЛЕ: *радістю*, *безсмертя*.

2. Не подовжуємо губні приголосні та [р]. НАПРИКЛАД: *любов’ю*, *матір’ю*, *глазур’ю*.

352. І. Прочитайте слова. Обґрунтуйте написання з подвоєними буквами або без подвоєння.

Запоріжжя, обличчя, почуття, почуттєвий, каченя, безсмертя, кров’ю, рілля, статей, Россю, медаллю, щедрістю, заллється, зрання.

ІІ. Чи є в місцевості, де ви проживаєте, географічні об’єкти, назви яких пишемо з подвоєними буквами?

353. І. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву.

Знаряд..я, узбіч..я, **молод..ю**, л..ється, стат..ями, стат..ей, відкрит..я, відкрит..ів, кут..я, тигрен..я, розповід..ю, ясніст..ю, гіл..ячка, перехрест..я, суд..я, спросон..я.

кутя
ллється
ви**лл**ю
гі**лл**ячка
гі**лл**ястий
узбі**чч**я

ІІ. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

354. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому перше слово в парі пишемо з подвоєними буквами, а друге – без подвоєних букв.

1. Полі**сс**я – Міжгі**р**'я. 2. Жи**тт**євий – листяний. 3. Пам'я**тт**ю – по пам'яті.

355. І. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Чим приваблює відвідувачів заповідник «Асканія-Нова»?

АСКАНІЯ-НОВА

Є на півдні України заповідник «Аска́нія-Но́ва». Щорічно його відвідують десятки тисяч людей. Хтось приїздить, щоб ознайомитися із системою збереження довкілля, вивчити природні процеси. А хтось просто насолоджується подорожжю, прямуючи до місць відпочинку на узбережжях Чорного й Азовського морів...

Неповторні краєвиди степу зі стадами екзотичних тварин, місцини з буйною рослинністю створюють дивовижне відчуття безмежжя і допомагають людині зрозуміти своє місце на планеті Земля *(Із журналу)*.

ІІ. Випишіть слова з подвоєними буквами. Поясніть вимову й написання.
ІІІ. Зіставте зміст прочитаної статті з наведеним нижче реченням. Знайдіть у цьому реченні хибну інформацію.

За інформацією зі статті «Асканія-Нова», щорічно тисячі людей відвідують заповідник «Асканія-Нова», бо там надзвичайні краєвиди, чудова природа, тому не хочуть їздити до будь-яких інших місць відпочинку в Україні.

356. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. З якою метою люди створюють заповідники та що там можна побачити? Що зображено на фото до вправи 355?

357. І. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Які два з них треба писати з апострофом?

ЗРАЗОК. *Молодь – молоддю.*

Заметіль, ніч, честь, Волинь, Січ, любов, гуаш, подорож, мідь, щедрість, глазур, паморозь.

ІІ. Вимовте записані слова, дотримуючись правил орфоепії.

358. ТРЕТЄ ЗАЙВЕ. У кожній групі слів знайдіть одне, у якому немає подвоєння букв.

1. Л..ється, передгроз..я, стат..ей.
2. Лют..ю, хитріст..ю, вугіл..я.
3. Дозвіл..я, вовчен..я, мит..ю.

359. Користуючись електронним словником, розгляньте відмінювання іменників *обличчя, узвишшя*. Чи в усіх відмінках однини зберігається подвоєння букв? А у формах множини? Розкажіть про свої спостереження. Ви можете скористатися наведеним QR-кодом або посиланнями.

https://cutt.ly/dYkVCft https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/

360. І. Спишіть речення, уставляючи, де треба, пропущену букву. Підкресліть вивчені орфограми.

1. **Істин..а** ввічливість полягає в доброзичливому ставлен..і до людей *(Ж.-Ж. Руссо)*. 2. Космічне агентство розробило супер..акету для польоту астронавтів на Місяць *(З випуску новин)*. 3. Сонце стоїть високо, сипле рясним промін..ям у відкриті юні облич..я *(О. Гончар)*. 4. Колисав мою колиску вітер **рідного** Поділ..я і зливав на сон..і її степового запах зіл..я *(Олександр Олесь)*.

ІІ. Доберіть антоніми до виділених слів.

361. І. Розподіліть подані в рамці слова до малюнків, зважаючи на лексичне значення та написання. Обґрунтуйте свій вибір.

Суд

суддів
судів
судами
суддями
судовий
суддівський

Суддя

ІІ. Складіть усно одне речення зі словами *суд* і *суддя* (форми слів можна змінювати).

362. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Позначте корені у виділених словах.

Суд..івство, нашест..я, з кут..ею, латат..я, розкіш..ю, підґрунт..я, **мит..єво**, сторіч..я, ріл..ею, на узвиш..і, розіл..ються, передгроз..я, межиріч..я.

363. І. Спишіть слова, уставляючи, де треба, пропущену букву. Обґрунтуйте написання.

Плаван..я, зі стал..і, стал..ю, Закарпат..я, зал..ється, **гіл..ястий**, любов..ю, гусен..я, Іл..я, з Іл..ею, колос..я, безсмерт..я, відкрит..я, суд..я, стат..я, стат..ей, свіжіст..ю, навман..я.

ІІ. До виділеного слова доберіть спільнокореневі з подвоєними буквами.

Проєкт

Збірник творчих робіт

Об'єднайтеся в групи (по 2–5 осіб) і колективно виконайте запропоноване творче завдання (на вибір).

Види творчих завдань:

- ✓ написати казку, оповідання чи вірш;
- ✓ скласти комікс;
- ✓ намалювати ілюстрацію, плакат чи карикатуру;
- ✓ розробити макет головної сторінки вебсайту (на аркуші паперу).

Орієнтовні теми творчих робіт: «У світі фонетики та орфоепії», «Пригода в країні Звуків», «Як подружилися голосні та приголосні звуки», «Букви в гостях у звуків», «Острів Фонетики», «Секрети орфографії», «Царівна Орфоепія», «Букви та звуки в туристичному поході».

36. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ»

364. І. Прочитайте вголос текст, дотримуючись орфоепічних правил. Визначте його тему й основну думку. Що корисного для себе ви дізналися?

СНІДАЙТЕ ВЧАСНО

Сніданок – найважливіша частина нашого щоденного меню. Від того, що ми з'їли вранці, багато в чому залежить наше самопочуття протягом дня.

Учені довели, що люди, які нехтують сніданками, більше схильні до стресів, судинних захворювань, депресії та

ослаблення імунітету. Крім того, якщо вранці ви не поїли, будьте певні, що за обідом з'їсте мінімум у два рази більше, ніж зазвичай.

Привчіть себе їсти не раніше, ніж через пів години після **пробудження.** Уставши з ліжка, випийте пів склянки **теплень-кої** води. Це активізує процеси **життєдіяльності** в організмі. Можна додати у воду кілька крапель лимонного соку. Потім займіться звичними справами: прийміть душ, одягніться, зберіть сумку. За цей час шлунок почне працювати – і ви відчуєте легкий голод. Ось тепер – снідайте *(Із журналу)*.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по одному слову з двома: а) м'якими приголосними; б) дзвінкими; в) глухими.
2. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією.
3. Знайдіть три слова, під час вимови яких приголосні уподібнюємо.
4. Знайдіть два слова, які можна змінити або до яких можна дібрати спільнокореневі слова так, щоб відбулося чергування звуків.
5. Поясніть доцільність чергування [у] – [в].
6. Випишіть п'ять слів з вивченими орфограмами, обґрунтуйте написання.
7. Виконайте фонетичний розбір слова *сніданок*.

365. **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Чому в народі кажуть, що вдома й стіни допомагають?

366. Перегляньте слайди «Наголос» за наведеним QR-кодом або посиланням. Не дивлячись на екран, запишіть ті слова, які запам'ятали, поставте в них наголоси. Перегляньте слайди ще раз і так само запишіть інші слова, які пропустили.
https://cutt.ly/gTGXFAM

367. І. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

1. Т(е,и)матичний, ож(е,и)ледиця, гря(д,т)ка, шви(д,т)кий, **тиж(д)невий**, барабан(ь)щик, вікон(ь)ця, львів(')янин, прол(л)ється, лл(')ю, незмін(н)ий, Іл(л)я, суміш(ш)ю.

2. Др(е,и)жати, моту(з,с)ка, соло(д,т)кий, пес(т)ливий, чес(т)ний, вишен(ь)ці, **різдв(')яний**, розм(')якшити, торф(')янистий, дал(л)ю, радіст(т)ю, без(з)ахисний, дозвіл(л)я.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

368. Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Уман(ь)щина, він(ь)чання, воз(з)'єднати, над Білогір(')ям, відкрит(т)ів, с(с)авці, попідвікон(н)ю, бов(в)аніти, рослин(н)ість, вишукан(н)ість, зав(в)ишки, в(в)ічливий, він(н)ичани, роз(з)ява.

369. САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія» я дізнався / дізналася багато нового. Наприклад, як...

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив / оцінила на...

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. Виділена буква позначає той самий звук в усіх словах рядка

А Тернопіль, монітор, рішення **В** купатися, Тиса, тямущий
Б сіль, Нововолинськ, сюїта **Г** дисплей, Дрогобич, Дністер

2. Апостроф треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

А різдв..яний, під..єднати, ластів..я
Б тьм..яний, суб..єктивний, з..їдати
В арф..ярка, зв..язківець, бар..єр
Г св..ященник, розв..язати, безвір..я

3. М'який знак треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

А полтавс..кий, балкон..чик, здає т..ся
Б брин..чати, сіл..ський, внучен..ці
В сім..десят, малесен..кий, зірон..ці
Г на стеблин..ці, черкас..кий, дз..обати

4. Подвоєні букви треба писати в усіх словах рядка

А гуаш..ю, радіст..ю, зустріч..ю
Б маз..ю, недбаліст..ю, заметіл..ю
В акварел..ю, подорож..ю, мит..ю
Г мід..ю, матір..ю, тін..ю

5. Букву *н* треба писати на місці пропуску в обох словах рядка
А дерев'ян..ий, щоден..ик
Б ячмін..ий, глинян..ий
В глибин..ий, бджолин..ий
Г район..ий, мільйон..ий

6. Букву *й* треба писати на місці пропуску в обох словах рядка
А сь..огодні, медаль..он
Б буль..он, міль..он
В баталь..он, ль..одовий
Г поль..овий, ма..оріти

7. Орфографічну помилку допущено в реченні
А Дерево стояло ще голе, однак на вітті його вже починалося життя *(Ю. Бедзик)*.
Б І ніч проминула, і сон не приніс забуття *(Л. Костенко)*.
В Тьмяно полискували наповнені водою колії *(О. Гончар)*.
Г Люблю довкіля степове безкрає, могутні м'язи рідної землі *(В. Стус)*.

8. Правильну вимову відображає звуковий запис слова
А зв'язок [зв'азо́к]
Б в'ється [вйе́ц′:а]
В латаття [лата́т′а]
Г каньйон [канйо́н]

9. Доберіть слово з подвоєними буквами та складіть з ним речення.

10. Запишіть іменники *любов*, *юність*, *сіль* в орудному відмінку однини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає фонетика, орфоепія та орфографія?
2. У чому полягає відмінність у творенні приголосних і голосних звуків? Наведіть приклади дзвінких і глухих, м'яких і твердих приголосних.
3. Як правильно перенести слово з рядка в рядок? Наведіть приклади.
4. Які звуки та за яких умов уподібнюємо? Наведіть приклади.
5. Що таке спрощення? У яких групах приголосних воно відбувається?
6. Які чергування голосних і приголосних характерні для української мови? Наведіть приклади.
7. Як позначають м'якість приголосних на письмі? Наведіть приклади.
8. Розкажіть про правила вживання апострофа.
9. Наведіть приклади подвоєння букв на межі різних значущих частин слова.
10. Які приголосні та за яких умов подовжуємо? Наведіть приклади.

моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЗВУКИ, ЯКІ КВАКАЮТЬ

Майже в усіх мовах світу звуки творяться шляхом видихання повітря, а в бушменських мовах (племена Південної Африки) – навпаки. Їхні звуки називаються клацаючими, або кліксами. Наприклад, є звук «квакаючий». Є звук, що нагадує бухкання корка. В одній з бушменських мов кількість кліксів становить 60 %. Мовлення такою мовою створює дивне враження якогось клацання, квакання, звуків поцілунків.

ЧИ РОЗМОВЛЯЮТЬ ТВАРИНИ?

Свою мову мають і тварини, і рослини. Бджола, наприклад, повернувшись до вулика, виконує своєрідний «танець»: він сигналізує іншим, куди потрібно летіти.

Здатність папуг досить точно наслідувати людське мовлення зовсім не означає, що вони можуть свідомо володіти людською мовою. Отже, набір звукових сигналів у тварин лише зі значними застереженнями можна назвати мовою тварин *(Із довідника)*.

ТРЕНУЙМО ВИМОВУ

СКОРОМОВКИ

1. Через грядку гріб тхір ямку.
2. Ніс Гриць пиріг через поріг, став на горіх, упав на поріг.
3. Пиляв Пилип поліна з лип, притупив пилку Пилип.

НА ДОЗВІЛЛІ

ЧАРІВНЕ КОЛЕСО

Знайдіть слова, які заховалися в колесі. Читати можна в будь-якому напрямку, але не пропускаючи букв.

ПЕРЕТВОРЕННЯ

1. Перетворіть *козу* на *вовка*. Для цього, замінюючи щоразу одну букву, утворюйте нове слово, поки не «дійдете» до слова *вовк*.
2. Так само перетворіть *море* на *поле*.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання.

1. Яке слово об'єднує 33 букви?
2. Який звук потрібно додати до слова *іду*, щоб швидше дістатися до якогось місця?
3. Що слід зробити з *кладом*, щоб знайти приміщення для його зберігання?
4. Як за допомогою звуків перетворити *козу* на знаряддя праці? А *мишку* – на посуд?

Відомості із синтаксису та пунктуації

Синтаксис (від грец. *syntaxis* – побудова, поєднання) – це розділ мовознавства, що вивчає словосполучення і речення.

Пунктуація (від лат. *punctum* – крапка) – це розділ мовознавства, що вивчає правила вживання розділових знаків.

37. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Про те, чим словосполучення відрізняється від слова й речення, а також про головне й залежне слово у словосполученні

ПРИГАДАЙМО. Які є самостійні частини мови?

370. А. Зіставте записи в колонках. Які із записів більш інформативні?

Слово	*Словосполучення*
вітер	сильний вітер
куля	повітряна куля
літати	літати високо

Б. Чи можна в кожному записі правої колонки поставити питання від одного слова до іншого?

В. Поміркуйте, чим словосполучення відрізняється від слова.

Поняття про словосполучення

Словосполучення – це щонайменше два самостійних слова, одне з яких головне, а інше – залежне. **НАПРИКЛАД:** *джерельна вода, працювати за комп'ютером, збирати гриби.*

Самостійними словами є іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники.

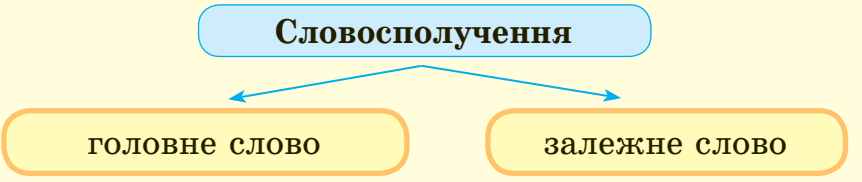

Головне і залежне слово

Головним у словосполученні називаємо слово, від якого ставимо питання.

Залежним називаємо слово, яке відповідає на поставлене питання.

НАПРИКЛАД, у словосполученні ***джерельна вода*** головне слово – *вода*, бо від нього ставимо питання (я к а?) , а залежне слово – *джерельна* (воно відповідає на питання).

Це словосполучення можна зобразити за допомогою такої схеми:

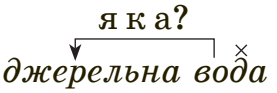

На схемах від головного слова до залежного проводимо стрілку, над якою пишемо питання. Знаком × позначаємо головне слово.

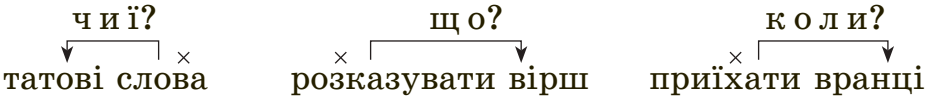

Для поєднання головного й залежного слів можна використовувати **прийменники.** НАПРИКЛАД: *пішов за братом, сиділи під деревом, росло на городі.*

Зверніть увагу!

Від **речення** словосполучення відрізняється тим, що не виражає закінченої думки.

371. І. Прочитайте словосполучення та поставте усно питання від головного слова до залежного.

ЗРАЗОК. *Їхати швидко.*

Спортивний зал, схожий на батька, бігати наввипередки, мікрохвильова піч, повернутися ввечері, посадити в саду, тлумачний словник, готуватися до жнив.

ІІ. Оберіть будь-які чотири словосполучення та запишіть їх за зразком.

372. І. Розподіліть словосполучення на дві групи й запишіть: 1) з головним словом – дієсловом; 2) з головним словом – іменником. Яке словосполучення виписувати не треба? Чому?

Добре вчитися, зустрітися з товаришем, цікаві атракціони, нетлінна краса, працелюбні мурашки, збирати полуницю, далеко від села, останній місяць, виходити з хати.

ІІ. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

373. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що дідусь і бабуся поцікавилися, як ваші однолітки проводять вільний час, чим захоплюються сучасні п'ятикласники та п'ятикласниці. Розкажіть про це (3–5 речень), використавши кілька поданих словосполучень (форми слів можна змінювати).

- ✓ відвідувати гурток
- ✓ художня вишивка
- ✓ уроки плавання
- ✓ гурток робототехніки
- ✓ дивитися фільми
- ✓ слухати музику
- ✓ займатися спортом
- ✓ розвивальні відеоігри
- ✓ танцювальна студія
- ✓ кататися на самокаті

Треба розрізняти

До словосполучень не належать:

- ✓ підмет із присудком (*мама усміхнулася*);
- ✓ іменник чи займенник із прийменником (*перед хатою*);
- ✓ однорідні члени речення (*дощ і вітер*);
- ✓ фразеологізми (*накивати п'ятами, зарубати на носі*).

374. ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому поєднання слів у першій колонці є словосполученнями, а в другій – ні.

люблю малювати	малюю і вишиваю
напишу братові	брат пише

375. Випишіть лише словосполучення. Обґрунтуйте свій вибір.

Штучний інтелект, фантазія та інтелект, інтелект дитини, дитина фантазує, на виставці, спілкуватися з ровесниками, бити байдики, сучасна техніка, позитивні емоції, обруч і стрічка, заняття на вулиці, задля успіху.

376. І. Випишіть із речень 5–6 словосполучень. Поставте питання від головного слова до залежного (за зразком).

ЗРАЗОК. *Театральні фестивалі.* (я к і?)

1. У великих і маленьких містах для дорослих і дітей організовують театральні фестивалі, книжкові **виставки.** 2. На літературних фестивалях письменники читають власні поетичні та прозові твори. 3. Книжки збільшують наш словниковий запас, розширюють світогляд.

II. Розберіть за будовою виділене слово.

377. Хто зможе за одну хвилину утворити й записати 7 словосполучень із поданих слів? А хто ще більше? Форму слів можна змінювати. Для поєднання окремих слів можна використовувати прийменники.

День, сорочка, повільно, сонячний, сонце, будинок, вечір, пізно, село, бабусин, плавати, річка, дорога, робота, вранці, клас, великий, ходить, червоний, хлопчик, веселий, мріяти

Прийменники
над, про, з, у, до, біля, за, під, на

378. Утворіть з кожної пари слів словосполучення, а потім доберіть до нього синонімічне. За потреби використовуйте прийменники.

ЗРАЗОК. *Картон, коробка – картонна коробка – коробка з картону.*

Будинок, цегла; діти, іграшки; комп'ютер, програма; економіка, розвиток; земля, Україна; сік, яблука; берег, море.

379. І. Прочитайте текст, замінюючи виділені словосполучення синонімічними. Простежте, чи допомогла така заміна посилити виразність та емоційність розповіді.

ПИСАНКА – СИМВОЛ ЖИТТЯ

Культурний набуток **народу України** давно увійшов до скарбниці **цивілізації світу.** Одне з найпочесніших місць у ньому належить писанкарству.

Музей писанки в м. Коломиї

Кожен регіон України має свої традиції у виготовленні писанок. На Наддніпрянщині переважає **орнамент із рослин;** на Поділлі використовують геометричні фігури; у Східних Карпатах малюють тонкими жовтими й білими контурами.

Писанка випромінює радість, красу, тепло **рук людини** *(За Т. Глушенком)*.

II. Складіть словосполучення зі словами *писанка*, *музей*, *орнамент*.

380. І. Поєднайте й запишіть слова правої та лівої колонок так, щоб спочатку вийшло словосполучення, а потім – фразеологізм.

заварити	кашу
	каву
народитися	восени
	в сорочці

II. Поміркуйте, що означає кожен фразеологізм.

381. Заповніть пропуски в реченнях одним із наведених у рамці слів, утворивши правильне словосполучення з виділеним словом.

1. Ти мені … **працювати.**
2. Ми вчора **ходили** на … .
3. Допоможи мені … **сорочку.**
4. Не будемо … **часу.**

мішати / заважати
рибалку / риболовлю
гладити / прасувати
марнувати / губити

382. І. Складіть словосполучення за поданими схемами й запишіть. Виконайте усно синтаксичний розбір цих словосполучень.

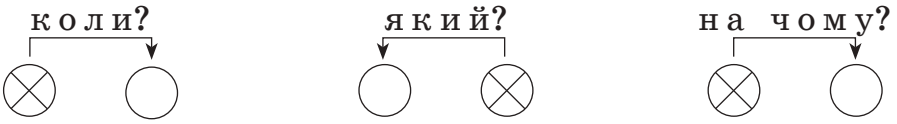

II. Складіть і запишіть речення з одним утвореним словосполученням (на вибір).

383. І. Випишіть одне словосполучення з кожним виділеним словом. Поставте питання від головного слова до залежного (письмово).

1. **Прихилилась** до шибки жоржина *(М. Луків)*. 2. **Мерзнуть** зорі в **небі** сірім *(В. Підпалий)*. 3. **Признаюсь** у любові лісам, полям, заплавам рік *(В. Крищенко)*. 4. Надворі травневе **сонце** сліпучо **виблискувало** в калюжах *(І. Цілик)*.

II. Визначте, до яких частин мови належать виділені слова.

38. ГРАМАТИЧНА ПОМИЛКА У СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Про правильний вибір форми залежного слова

384. Випишіть із кожного речення одне словосполучення з виділеним дієсловом. Поставте питання від цього слова до залежного. Зверніть увагу, у якому відмінку вжито залежне слово.

*Водій **набув** великого досвіду.*

*Брат **подякував** своїй сестрі.*

*Туристи **милувалися** краєвидом.*

*Злива **завдала** великого клопоту.*

Помилки в побудові словосполучень

Деколи під час утворення словосполучень припускаються помилок у зв'язку з тим, що вживають залежне слово в неправильній формі. **НАПРИКЛАД:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
дякувати **Максиму** милуватися **краєвидом** пам'ятник **Лесі Українці**	дякувати Максима милуватися з краєвиду пам'ятник Лесі Українки

385. І. Спишіть словосполучення. Поставте питання від головного слова до залежного.

ЗРАЗОК. *Нехтувати (чим?) правилами.*

Пробачив братові, подякував бабусі, дорікати однокласнику, кепкувати з невдахи, насміхатися з однолітка, докласти зусиль, потребує допомоги, оволодівати знаннями.

II. Виберіть із поданих два словосполучення. Складіть і запишіть по одному реченню з кожним з них.

Зверніть увагу!

Вибачати (**кому?**) сестрі	Дякувати (**кому?**) сестрі
Вибачте (**кому?**) мені!	Дякую (**кому?**) тобі!

КОМУ́?

386. Спишіть речення, ставлячи іменники, що в дужках, у потрібному відмінку. Поставте усно питання від головного слова до цього іменника.

1. Назар подякував (учителька) за допомогу. 2. Відвідувачі подякували (екскурсовод) за розповідь. 3. Маринка не змогла вибачити (подруга). 4. Сергій пробачив (кривдник). 5. Завжди дякуйте (батьки). 6. Ми всі подякували (Марина Тарасівна) за урок.

387. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ви зустрілися одне з одним. Хтось із вас хоче подякувати за допомогу, а хтось – попросити вибачення за запізнення. Складіть усно й розіграйте невеликий діалог відповідно до ситуації. Обов'язково назвіть, кому́ вибачаєте та кому́ дякуєте.

388. Утворіть із поданими словами словосполучення і запишіть. Зверніть увагу на питання, подані в дужках.

ЗРАЗОК. *Опановувати (що?) знання.*

Глузувати (з кого?) … ; дивуватися (із чого?) … ; зраджувати (кого? що?) … ; одружитися (з ким?) … ; сміятися (з кого? із чого?) … ; не чути (чого? кого?) … ; не бачити (кого? чого?) … ; радіти (із чого?) … ; оволодівати (чим?) … .

389. І. Відредагуйте словосполучення, користуючись поданою на с. 158 таблицею «Культура мовлення». Відредаговані словосполучення запишіть за зразком.

ЗРАЗОК. *Дійти (чого?) згоди.*

Милуватися з краєвиду, сподіватися уваги, нехтувати небезпеку, опановувати технікою, дякую тебе, подякувати

однокласників, вибачте мене, потребує допомогу, зраджувати мені.

II. Складіть і запишіть речення з двома словосполученнями (на вибір).

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
вибачте **мені**	вибачте мене
дякую **вам**	дякую вас
сподіватися **на краще**	сподіватися кращого
оволодівати **знаннями**	оволодівати знання
опановувати **знання**	опановувати знаннями
милуватися **природою**	милуватися з природи
нехтувати **своїм здоров'ям**	нехтувати своє здоров'я
зраджувати **друга**	зраджувати другові
потребува́ти **спокою**	потребува́ти спокій

39. РЕЧЕННЯ, ЙОГО ГРАМАТИЧНА ОСНОВА

Про підмет і присудок як головні члени речення та про речення з одним головним членом

ПРИГАДАЙМО. 1. На які питання відповідають іменники та дієслова? 2. Які є відмінки іменників?

390. А. Зіставте два перші речення. Яку думку виражає кожне з них?

1 Почав накрапати дощ.
2 Задощило.
3 Дощ накрапати.

Б. Чи можна запис у третьому рядку вважати реченням? Чому?
В. Зробіть висновок про основні ознаки речення.

Поняття про речення

Найменшою одиницею людського спілкування є речення.

Речення – це одне або кілька слів, якими виражаємо відносно закінчену думку. **НАПРИКЛАД:** *Будуть сонячні весни усміхатися людям (Д. Луценко).*

Інтонація та зв'язок слів

В усному мовленні на початок і кінець речення вказує відповідна інтонація. Одне речення від іншого відділяємо **паузою.**

Слова в реченні поєднуємо **за змістом** і **граматично.** Граматичний зв'язок здійснюємо за допомогою закінчень і службових слів (прийменників, сполучників).

ПОРІВНЯЙМО: *Посіяти, трава, футбольний, поле. – Посіяли траву **на** футбольному полі.*

391. І. Прочитайте. Чи легко вам було сприйняти інформацію? Що потрібно зробити, щоб полегшити читання та розуміння?

Летів улітку бджолиний рій, сів перепочити на гілку дуба, а тут дупло далі бджоли не полетіли, оселилися в ньому, швиденько почистили затишно стало, сухо невдовзі бджоли обжилися, меду наносили довго їм дупло за вулика правило (За *А. Давидовим*).

ІІ. Поділіть текст на речення і запишіть. Зачитайте вголос, відділяючи одне речення від іншого паузою.
ІІІ. Знайдіть у тексті спільнокореневі слова. Визначте в них корені.

392. І. Відновіть прислів'я, розташувавши слова в потрібній послідовності. Відновлені прислів'я запишіть, усно поясніть їхнє значення.

1. Криниці, водиці, схочеш, бо, не брудни.
2. Вчасно, будеш, рясно, посієш, хліб, мати.
3. Ластівка, весни, не робить, одна.
4. Кататися, возити, люби, возити, любиш, й, саночки́.

ІІ. Поясніть на прикладі одного з прислів'їв, що слова в реченні поєднано за змістом і граматично.
ІІІ. Змоделюйте усно ситуацію, за якої можна використати одне з прислів'їв (на вибір).

Граматична основа

Кожне речення має **граматичну основу**, до якої входять підмет і присудок. Підмет і присудок є **головними** членами речення.

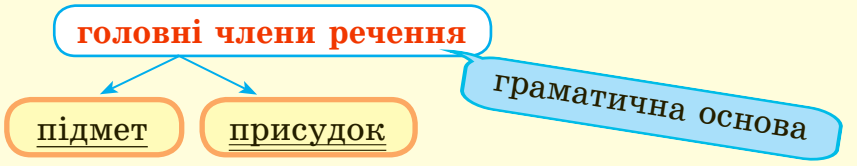

Підмет

Підмет – це головний член речення, що називає предмет, про який ідеться в реченні, і відповідає на питання хто? що?.

Підмет найчастіше виражено іменником або займенником у **називному** відмінку. НАПРИКЛАД: *1. **Вишня** губить листя на причілку хати (М. Боровко). 2. Душу й тіло **ми** положим за нашу свободу (П. Чубинський).*

Підмет підкреслюємо однією рискою: _____ .

Як визначити підмет?

З'ясовуємо, ХТО чи ЩО виконує дію.

Вітер хилить клени.
Клени хиляться від вітру.

Присудок

Присудок – це головний член речення, який називає дію, стан або ознаку, приписувану підмету, і відповідає на питання що робить підмет? що з ним робиться? який він є? хто він такий? що він таке?.

У реченні присудок найчастіше виражено дієсловом, рідше – прикметником або іменником. НАПРИКЛАД:

що робило?

*1. Травневе сонце в травах **спочивало** (В. Підпалий).*

що вона таке?

*2. Книжка – найкращий **порадник** (Нар. творчість).*

Присудок підкреслюємо двома рисками: _____.

У реченні може бути один підмет і кілька присудків до нього. **Наприклад:** *Над хатою летять і курличуть журавлі.*

А може бути один присудок і кілька підметів до нього. **Наприклад:** *Пролітають над хатою лелеки й ластівки.*

Зверніть увагу!

Є речення з одним головним членом речення. НАПРИКЛАД: *1. Зимовий вечір. 2. Після бійки кулаками не махають (Нар. творчість).*

393. І. Спишіть речення. Підкресліть граматичні основи.

1. Туристи в Карпатах насолоджуються гірськими пейзажами. 2. Досвідчені господині лісові ягоди перетирають

із цукром або висушують. 3. Узимку рибалки прорубують на річках невеликі ополонки. 4. Лікарські трави збирають у період цвітіння рослин. 5. Пасічники взимку накривають вулики снігом для зберігання тепла.

II. Визначте, якою частиною мови виражено підмет і присудок у кожному реченні.

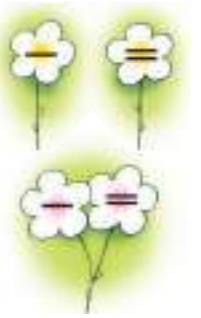

Граматичні основи

394. Розгляньте фото Софійського собору в місті Києві. Чим вас найбільше захоплює ця пам'ятка архітектури? Складіть і запишіть три речення, використавши деякі із запропонованих словосполучень. Підкресліть граматичні основи.

Софійський собор, м. Київ

Пам'ятка архітектури, Софійський собор, окраса Києва, золоті бані, давній Київ, дзвони Софії, подих століть.

395. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чому ви порадили б своїм друзям і знайомим обов'язково відвідати Київ?

396. Доведіть, що подані речення мають один головний член. Доберіть до цих речень синонімічні, щоб виділені слова стали підметами. Запишіть речення парами, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. *Замело* ***вітрами*** *стежку.* – *Замели вітри стежку.*

1. Пахло скошеною **травою.** 2. З моря повіяло **холодом.** 3. Дороги залило **дощем.** 4. Пахне зеленим **барвінком.**

397. І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте написання.

1. І ось уп(е,и)ріщив дощ, зашумів над полями, над пасікою *(В. Приходько)*. 2. На протилежному боці долини чорнів бе(с,з)листий ліс *(В. Малик)*. 3. І древні села перами тополь скорописом листи у літо пишуть *(М. Боровко)*. 4. Багряне сонце сутін(н)ю лісною у **просвіт** хмар показує кіно *(Л. Костенко)*. 5. Прил(е,и)тіли ластів(')ята, сіли край віконця…

ІІ. Підкресліть головні члени речення.
ІІІ. Доберіть синоніми до виділеного слова. Скористайтеся за потреби словником синонімів.

398. Виберіть з поданих дієслів-присудків ті, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Ви можете використати кожен із присудків лише один раз. Обґрунтуйте свій вибір.

гупають / спускаються / рясніють

1. На бур'янах … блискучими діамантами краплі нічного дощу *(С. Васильченко)*.

2. Міріади сніжинок тихо … на білі шляхи, двори, покрівлі *(В. Думанський)*.

3. Так гарно слухати симфонію літа, коли в садку … ранні яблука *(В. Думанський)*.

399. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має виписати речення з одним головним членом, а хтось – із двома. Підкресліть граматичні основи. Обміняйтеся зошитами й перевірте правильність виконання.

1. Велике дерево поволі росте. 2. З порожнього відра води не черпай. 3. Гарними розмовами гостей не наситиш. 4. Гречана каша сама себе хвалить. 5. Без першої ластівки весна не приходить. 6. Пам'ятатимеш до нових віників *(Нар. творчість)*.

400. Складіть усно розповідь (казку, оповідання) про соняшник за поданими граматичними основами.

Видніється квітка. Спить соняшник. Сходить зірниця. Пелюстки тремтять. Соняшник чекає, радіє. Сонце піднімається, пливе. Соняшник повертає. Сонце заходить. Квітка усміхається.

401. І. Прочитайте текст. Яку основну інформацію автор хотів передати в останньому реченні?

ПІДКОРЕННЯ ГОВЕРЛИ

Щоліта в Карпати приїжджають туристи. Вони підкорюють Говерлу.

У горах часто дмуть холодні вітри. Різкі зміни погоди відбуваються протягом кількох годин. Із травня до вересня температура інколи опускається до нуля градусів. Тому мандрівники беруть із собою накидки від дощу, вітрозахисні куртки. А також запасаються терпінням і гарним настроєм.

Результат сходження на найвищу красуню гуцульського краю залежить від фізичної підготовки (*З довідника*).

II. Випишіть із речень тексту граматичні основи та надпишіть над кожним головним членом, якою частиною мови він виражений.

III. Перекажіть усно прочитане за виписаними граматичними основами.

402. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, потрібно для того, щоб сходження на найвищу гору Українських Карпат було вдалим?

40. ВИДИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЮВАННЯ ТА ЕМОЦІЙНИМ ЗАБАРВЛЕННЯМ

Про роль у мові розповідних, питальних і спонукальних речень, про окличні речення, а також про інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Які розділові знаки ставимо в кінці речення?

403. А. Прочитайте речення вголос з відповідною інтонацією. Від чого вона залежить?

1. Діти читають сучасні художні твори.
2. Діти читають сучасні художні твори?
3. Діти, читайте сучасні художні твори.

Б. У якому реченні розповідають про читання, у якому – закликають читати, а в якому – запитують про читання?

В. Зробіть висновок про те, чим розповідні речення відрізняються від питальних.

Розповідне речення

Розповідним називають речення, яке містить повідомлення про якісь факти, явища, події. НАПРИКЛАД: *Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сосюра).*

У кінці розповідного речення ставимо крапку або три крапки.

Питальне речення

Питальним називають речення, яке містить питання, що спонукає співрозмовника до відповіді або до роздумів. НАПРИКЛАД: *Ти любиш дивитись на небо? (В. Симоненко).*

У кінці питального речення ставимо знак питання.

Питальні речення можемо починати словами *як, де, звідки, навіщо, відколи, хто, що, котрий, хіба, невже, чи* та ін. НАПРИКЛАД: 1. *Чим допомогти?* 2. *Що трапилося?*

Спонукальне речення

Спонукальним називають речення, яке містить спонукання до дії (наказ, прохання, пораду, заборону, вимогу, побажання тощо). НАПРИКЛАД: *Розкажи мені казку теплим голосом ночі... (Н. Одинець).*

У кінці спонукального речення ставимо крапку або три крапки.

Поняття про пунктограму

Пунктограма – це вживання того чи того розділового знака в реченні відповідно до загальноприйнятих правил.

ПУНКТОГРАМИ

- Крапка в кінці розповідного та спонукального речення
- Знак питання в кінці питального речення

404. І. Прочитайте речення мовчки. Визначте вид кожного з них за метою висловлювання. Обґрунтуйте свою думку.

1. Яким ви уявляєте автомобіль майбутнього? 2. У найближчому майбутньому люди пересуватимуться в метрокапсулі зі швидкістю звуку, а літаки та автобуси будуть безпілотними. 3. Утілюйте ідеї з фантастичних фільмів у

сучасних наукових лабораторіях та на випробувальних полігонах. 4. З кожним роком люди проєктують більш швидкі, безпечні й екологічні види транспорту. 5. Чи зможуть електромобілі розв'язати проблему забруднення повітря?

II. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.
III. Назвіть та обґрунтуйте пунктограми в кінці речень.

405. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має виписати розповідні речення, а хтось – спонукальні. Перевірте одне в одного правильність виконання. Які речення залишилися невиписаними? Чому?

1. Доцвіли й осипалися квіти в кришталевій вазі на столі *(М. Луків)*. 2. Не стелись, тумане, не шуміть, тополі *(В. Сосюра)*. 3. Слова – не просто вітру хвилі *(О. Довгоп'ят)*. 4. Чому не спить верба в прозору осінь?.. *(М. Стельмах)*. 5. Витри піт солоний і трудись *(М. Луків)*. 6. Чуєш, як шумить, як шелестить, кипить травнева злива? *(В. Мордань)*.

Речення за емоційним забарвленням

Окличні | Неокличні

Окличні речення

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть бути як окличними, так і неокличними.

Окличні речення виражають сильні емоції – радість, здивування, захоплення, біль, сум, відчай, страх, обурення тощо. НАПРИКЛАД: 1. *Яка розкішна цьогоріч зима! Стільки снігу намело!.. (Дара Корній)*. 2. *Вода?! Вода! – закричав Остап. – Дарино, вода! (Т. Поставна)*.

В усному мовленні окличні речення вимовляємо з окличною інтонацією, тон підвищуємо на початку й у кінці речення. На письмі в кінці окличного речення ставимо знак оклику.

Відсутність знака оклику та окличної інтонації свідчить про те, що речення **неокличне**.

Зверніть увагу!

У питальному окличному реченні ставимо знак питання і знак оклику. **НАПРИКЛАД:** *Ліси мої, хто вас убереже?! (О. Пахльовська).*

ПУНКТОГРАМА

Знак оклику в кінці окличного речення

406. І. Прочитайте текст, дотримуючись відповідної інтонації. Чому, на вашу думку, у кінці заголовка є знак оклику й знак питання?

НЕВЖЕ ЦЕ МОЖЛИВО?!

Якби ми були світлом, то за секунду облетіли б навколо земної кулі сім з половиною разів!

А якби ми стали звуком? То змогли б облетіти навколо Землі за 4 години!

На Юпітері наша доба становила б усього 9 годин. Добре, що на Землі доба триває 24 години, адже нам потрібно стільки всього встигнути протягом дня! *(З довідника).*

ІІ. З яким почуттям ви вимовлятимете кожне окличне речення тексту (радості, захоплення, здивування, замилування, співчуття, страху)?

ІІІ. Знайдіть у довідкових джерелах цікавий науковий факт (1–2 речення), яким можна було б здивувати ваших однолітків та доповнити прочитаний текст.

407. СИТУАЦІЯ. 1. Уявіть, що ви їдете у громадському транспорті. Вам потрібно вийти, але попереду стоять пасажири. Як ви звернетеся до них, дотримуючись гарних манер? Яким видом речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням скористаєтеся?

2. Уявіть, що ви позичили флешку своєму однокласнику. Він пообіцяв повернути її наступного тижня, але не дотримав слова. Можливо, забув? Як сказати про це однокласнику, щоб він зрозумів вас і не образився? Яким видом речення за метою висловлювання та емоційним забарвленням скористаєтеся?

408. Напишіть для вебсайту або газети вашого навчального закладу повідомлення про цікавий випадок із життя класу (6–10 речень). Використайте різні за метою висловлювання речення, а також окличне речення.

409. І. Прочитайте поради Василя Сухомлинського. Як ви їх розумієте? Чи варто, на вашу думку, їх дотримуватися? Сформулюйте усно ці поради у формі спонукальних речень.

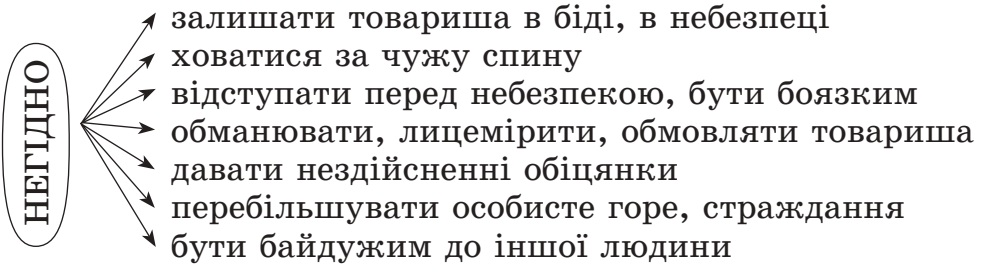

ІІ. Сформулюйте у формі спонукальних речень дві поради, яких, на вашу думку, мають дотримуватися учні/учениці.

41. ДОДАТОК

Про другорядний член речення, який називає предмет, та про способи вираження цього члена речення

ПРИГАДАЙМО. Які є відмінки іменників? Які питання кожного відмінка?

410. А. Прочитайте речення, у яких підкреслено другорядні члени речення – додатки. Поставте питання від присудків до додатків.

1. Чисте небо не боїться **грози** *(Нар. творчість)*.
2. **Мене** ліси **здоров'ям** напували *(В. Симоненко)*.

Б. Якою частиною мови виражено кожен додаток?
В. Зробіть висновок про особливості додатка.

Другорядні члени речення

У реченні, крім головних членів, можуть бути ще й **другорядні: додаток, означення, обставина.**

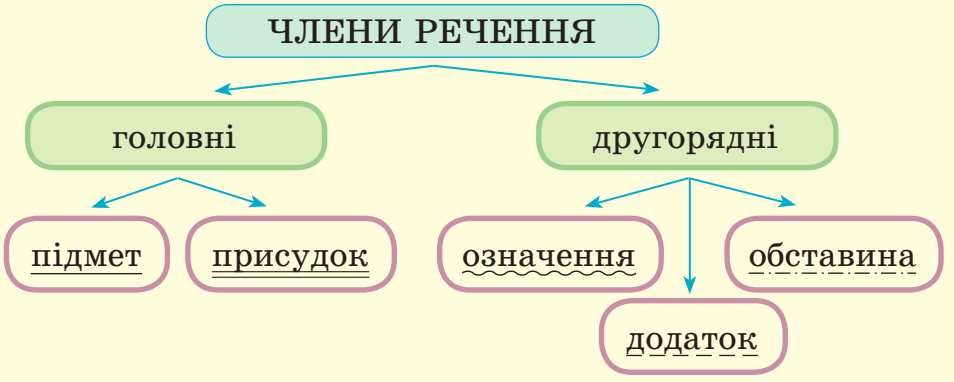

Поняття про додаток

Додаток — це другорядний член речення, який називає предмет і відповідає на питання будь-якого відмінка, крім називного: кого? чого? кому? чому? кого? що? ким? чим? на кому? на чому?. НАПРИКЛАД:

кому?

Даруйте людям радість.

що?

Додатки підкреслюємо так: _ _ _ _ _ _ _ _.

Способи вираження

Додатки найчастіше виражаємо **іменниками** або **займенниками.** НАПРИКЛАД: *Я розкажу тобі цікаву історію.*

Зверніть увагу!

До складу другорядних членів речення може входити **прийменник.** НАПРИКЛАД: *Хлопець здивовано поглянув на батька.*

411. І. Прочитайте речення. Доведіть, що підкреслені члени речення – додатки.

1. Орел мух не ловить. 2. Страх силу одбирає. 3. Вовка ноги годують. 4. За двома зайцями не ганяйся *(Нар. творчість)*.

ІІ. Доведіть, що в поданому нижче реченні два додатки.

Сові сонце очі ріже *(Нар. творчість)*.

412. Спишіть речення. Підкресліть додатки і присудки.

ЗРАЗОК. *Ту калину давно посадили батьки (М. Луків).*

1. Від доброти душа тепліє *(В. Франків)*. 2. Пісню калинову я співаю знову *(В. Сосюра)*. 3. Вітер в небі за хмарами гониться *(В. Симоненко)*. 4. Там тиша тишу лагідно колише *(О. Лозова)*. 5. Звозить осінь своє збіжжя... *(В. Мордань)*.

413. І. Прочитайте виразно вірш уголос. Поміркуйте, чим він співвідносний із картиною О. Шупляка «Клод Моне. Вітряний день».

ВІТЕР

Вітер носиться, літає,
Топче луки і поля,
Жовті трави **пригинає**,
Лист зриває із гілля.
То скирти, стоги **розносить**,
То у сурми загуде,
То в **безсиллі** заголосить
І до скелі припаде.

Олександр Олесь

О. Шупляк.
Клод Моне.
Вітряний день

ІІ. Підготуйтеся до написання вірша під диктовку. Зверніть увагу на написання виділених слів. Поясніть значення слів *скирта*, *стіг*.
ІІІ. Напишіть вірш під диктовку вчителя або однокласника / однокласниці. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть додатки.

414. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Оберіть по два іменники. Складіть і запишіть по два речення з кожним обраним іменником так, щоб в одному з них іменник був підметом, а в іншому – додатком. Форму слова можна змінювати. Перевірте одне в одного правильність виконання.

ЗРАЗОК. *Узимку яблуневий сад відпочивав. Яблуневий сад засипало снігом.*

Дніпро, Десна, автобус, літак.

415. І. Прочитайте текст. Чи є наведена інформація актуальною? Сформулюйте пораду (усно) своїм однолітками на основі прочитаного.

ЧОМУ ЛЮДИ ХВОРІЮТЬ?

Як правило, це відбувається через мікроби (мікроорганізми). Ці крихітні створіння можуть потрапити в наш організм через повітря, воду, продукти. Або ж коли ми торкаємося брудними руками свого рота чи очей.

Переважно мікроби не шкодять нам, але іноді вони перемагають – і тоді ми хворіємо. На щастя, активний відпочинок, свіже повітря, правильне харчування допомагають людині бути здоровою *(З довідника)*.

ІІ. Випишіть словосполучення «присудок + додаток» (за зразком).

ЗРАЗОК. *Посадили (що?) калину.*

416. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, означає правильно харчуватися? Які ваші улюблені страви?

417. І. Спишіть речення. Підкресліть додатки.

1. Із чистого річкового піску виготовляють скло. 2. Кондиціонери охолоджують повітря. 3. Мікрохвильова піч швидко розморозить продукти. 4. Чайні листочки заливають окропом. 5. Узимку готують вітамінні салати.

ІІ. Складіть і запишіть одне речення з іменниками *яблуко*, *сік* у ролі додатків.

42. ОЗНАЧЕННЯ

Про другорядний член речення, який називає ознаку предмета, способи вираження цього члена речення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке прикметники? На які питання вони відповідають?

418. А. Прочитайте речення, у яких підкреслено другорядні члени – означення. Визначте, що називають ці означення (предмет, ознаку предмета чи спосіб дії).

Дорожній знак попереджує про **небезпечний** поворот.

Завершено будівництво **підземного** переходу.

Б. Якою частиною мови виражено та на яке питання відповідає кожне означення?

В. Зробіть висновок про особливості означення.

Поняття про означення

Означення – це другорядний член речення, який називає ознаку предмета й відповідає на питання я к и й? ч и й? к о т р и́ й?.

НАПРИКЛАД:

якому?

*У **міському** парку ростуть троянди.*

чий?

***Мій** брат навчається в університеті.*

Означення підкреслюємо так: _____.

Способи вираження

Означення найчастіше виражаємо прикметником або займенником, рідше – іменником.

Зверніть увагу!

який?	які?	чиї?
сік з винограду	*гілки ялини*	*батькові слова*

419. Прочитайте речення. Доведіть, що підкреслені члени речення – означення. Які з них виражено прикметниками?

1. Вулиця як довга казка, яку можна оповідати без кінця *(Н. Бічуя)*. 2. Затисла груша в жовтих кулачках смачного сонця лагідні жовточки *(М. Вінграновський)*. 3. Є у цьому світі я і ти, є родина, друзі, наші діти *(Г. Дудка)*.

420. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення «підмет + означення» або «додаток + означення», ставлячи питання до означення.

ЗРАЗОК. *Зашумить українська тополя (Б. Олійник).*

Тополя (яка?) українська.

1. Щоб здобути ім'я, потрібно довгої дороги *(Ірина Вільде)*. 2. З вітром весняним сосна розмовляла *(Леся Українка)*. 3. Словами намалюю я красу, щоб в душах тиха радість оживала *(Г. Дудка)*.

421. І. Спишіть речення. Підкресліть означення. Якими частинами мови їх виражено?

1. Весна зупинилась над кручею, де плачуть останні сніги *(Л. Завіщана)*. 2. **Хизувався** дуб міцним корінням *(Г. Хорташко)*. 3. Школярі ходили різними залами музею,

продовжували охати, ойкати, липнути носами до скляних вітрин *(І. Цілик)*. 4. Скільки тепла подаровано цьому камінню!.. *(Ю. Андрухович)*.

II. Доберіть 2–3 синоніми до виділеного слова.

422. I. Доповніть кожне речення означеннями, поданими поруч у рамках, і запишіть.

1. Луна в дібровах пісня, чарує світ зореграй (За *Д. Луценком*).	дніпровський солов'їна
2. А степ уже вгортавсь у прозелень, сонно зітхав вітрисько, із-за стовпів на шляху сходив місяць *(За Г. Тютюнником)*.	круглий червоний утомлений
3. Осінь небесами вже несе плач *(За Д. Івановим)*.	розставальний жовтокрила голими / пташиний

II. Підкресліть граматичні основи та означення.

423. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам потрібно привітати з днем народження бабусю. Доповніть речення тексту вітальної листівки означеннями, щоб посилити виразність, образність.

Бабусю!

Вітаю тебе з днем народження. Бажаю щастя, здоров'я, радості. Нехай для тебе завжди усміхається сонце, щебечуть пташки, колосяться жита.

424. I. Розгляньте й порівняйте художні фото. Розкажіть, що зображено на кожному з них, які почуття домінують. Яка кольорова гама переважає? Які означення можна використати, описуючи зображене?

Н. Шарафан. Стихія

І. Маляренко. Гроза

II. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Напишіть опис (5–7 речень) на тему «Стихія». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

Варіант Б. Напишіть розповідь (5–7 речень) на тему «Гроза». Використайте епітети, підкресліть їх як члени речення.

425. Спишіть речення, уставляючи на місці пропусків самостійно дібрані означення. Підкресліть члени речення.

1. Чую шепіт … океану. 2. Прилетіли … журавлі. 3. Росли … верба, … калина і … тополя. 4. Люблю відпочивати біля … озера.

426. Виберіть із поданих у рамці означень найбільш влучні, якими можна заповнити пропуски в реченнях. Кожне означення ви можете використати лише один раз.

розлогими* / швидкими / розкішними**

1. Столичний метрополітен – це велике підземне місто із … потягами.
2. Над горами розмахувала своїми … крилами весна.
3. Ліси навколо села вигойдували своїми … кронами.

---

* *Розло́гий* – кислатий, гіллястий.

** *Розкі́шний* – тут: пишний.

427. I. Спишіть, підкресліть означення. На які питання вони відповідають?

1. І пізній ранок, і короткий день – усе зими окреслені прикмети *(В. Крищенко)*. 2. Повлягалися літні тумани на **духмяні вечірні** покоси *(В. Назарук)*. 3. Шипшина вбралась у коралове намисто, і літо бабине **вплелось** між намистин *(Є. Гуцало)*. 4. Вже вийшов місяць, і сова гукала, і тепла скирта уві сні зітхала, і дуб дрімав у срібному плащі *(Л. Скирда)*. 5. Сосновий ліс перебирає струни, рокоче тиша на глухих басах *(Л. Костенко)*.

II. Знайдіть орфограми у виділених словах, поясніть написання. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією.

43. ОБСТАВИНА

Про другорядний член речення, який указує на місце, час, причину дії, про способи вираження цього члена речення та роль у мовленні

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають прислівники?

428. А. Прочитайте речення, у яких підкреслено другорядні члени речення – обставини. Поставте питання від присудка до обставини.

1. **Улітку** гриби краще шукати **в затінку** дерев або **між пагорбами**.

2. Коли пройде дощ, гриби починають **швидко** рости.

Б. Якою частиною мови виражено виділені обставини?

В. Зробіть висновок про особливості обставини.

Поняття про обставину

Обставина – це другорядний член речення, який називає спосіб дії або її місце, час, причину, мету й відповідає на питання як? де? куди? звідки? коли? відколи? чому? для чого? з якою метою? навіщо? і под.

НАПРИКЛАД:

як?

*Осика **сонно** шелестить (П. Тичина).*

куди?

*Місячне світло влилося **в кімнату** (Л. Завіщана).*

Обставину підкреслюємо так: _____.

Способи вираження

Найчастіше обставину виражаємо **прислівником** або **іменником** із прийменником. НАПРИКЛАД: *1. Стіл київський захопив **підступно** Святополк (П. Загребельний). 2. Зерно нап'ється сонця **в полі** (В. Сосюра).*

Зверніть увагу!

Потрібно правильно ставити питання до обставини.

НАПРИКЛАД:

коли?

прийшли через день;

де?

працювали в саду;

як?

чекав із нетерпінням

429. І. Доведіть, що виділені слова – обставини. Якими частинами мови їх виражено?

1. Я так люблю, як дощ приходить **в місто** умити світ, дерева напоїть *(В. Малишко)*. 2. Через хмари вечорові ходить місяць **навпрошки** *(В. Мордань)*. 3. Чутки про подвиги Сагайдачного **невдовзі** дійшли до Польщі *(Д. Яворницький)*. 4. На хаті **спросоння** клацнув дзьобом лелека *(М. Стельмах)*.

ІІ. Доберіть до виділених прислівників синоніми. За потреби зверніться до словника синонімів.

430. Випишіть з речень словосполучення «присудок + обставина». Запишіть питання до обставини та підкресліть її (за зразком).

ЗРАЗОК. *Повертаються (куди?) додому.*

1. Велосипедисти їхали повільно. 2. Рибалки сиділи на березі. 3. Прокинулися туристи вдосвіта. 4. Готують смачно наші кухарі. 5. Шахістки у вересні поїдуть до Англії.

431. І. Відновіть прислів'я, добираючи з довідки обставини, та запишіть. Підкресліть присудки й обставини.

1. Чого … не зробиш, того … не здоженеш. 2. На рідній землі тепло і … , і … . 3. Хто … співає, той … сльози проливає. 4. … поробиш – … з'їси (*Нар. творчість*).

ДОВІДКА. Вранці – ввечері; гірко – солодко; вдень – вночі; влітку – узимку.

ІІ. Поясніть, як ви розумієте значення записаних прислів'їв.

432. І. Прочитайте текст. Визначте, чи правдивою є інформація у виділених фрагментах.

ФУТБОЛ

Футбол виник в Англії дуже давно, десь у XII столітті.

В англійських містах у футбол грали спочатку на базарних площах і навіть на кривих та вузьких вуличках. Король Едуард II заборонив гру в усьому королівстві. Порушників цього наказу суворо карали.

Але народ продовжував грати у футбол і таки відстояв свій улюблений вид спорту. Заборону було знято, а згодом **футбол увійшов до програми Олімпійських ігор.**

Сьогодні люди різного віку шаленіють від футбольних баталій (За *А. Коваль*).

II. Випишіть п'ять обставин (на вибір) разом із присудками, від яких вони залежать.
III. Уявіть, що в тексті не було б обставин, які ви виписали. Що втратив би текст? Поясніть роль обставин у мовленні.

433. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть про ваш улюблений вид спорту. Де й коли ви ним займаєтеся? Чи порекомендували б ви його своїм однокласникам і чому?

434. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. І. Хтось із вас зачитує один стійкий вислів, а хтось пробує замінити його синонімічним прислівником з довідки. Потім міняйтеся ролями.

Наче грім серед ясного неба; аж до самих хмар; за тридев'ять земель; від усієї душі; за сімома замками; просто неба; аж вікна дрижать; аби день до вечора.

ДОВІДКА. Надворі, несподівано, щиро, надійно, далеко, гучно, абияк, високо.

II. Складіть і запишіть три речення з дібраним прислівником (на вибір). Прислівник підкресліть як член речення.

435. І. Знайдіть серед питань, записаних у правій колонці, ті, на які відповідають обставини.

1. Виступили актори.	перед ким? де? які?
2. Пролунав дзвінок.	як? для кого? який?
3. Під'їхав автобус.	куди? який? за ким?
4. Підійшла вихователька.	до кого? коли? яка?

II. Оберіть два речення з лівої колонки. Доповніть кожне обране речення другорядними членами, які відповідали б на подані біля нього питання. Утворені речення запишіть. Підкресліть члени речення.

436. Складіть і запишіть речення за поданими схемами.

1. _·_·_·_ ═══ ~~~~~ ———.
2. ~~~~~ ——— _·_·_·_ ═══ _·_·_·_.
3. ——— _·_·_·_ ═══ – – – – –.

437. І. Спишіть, підкресліть члени речення.

1. Нашептав чорнявий вечір дивну казочку тобі *(С. Імашева)*. 2. Зайду в траву і ляжу горілиць* *(Д. Луценко)*.

3. Метелик білий в маки залетів *(Л. Костенко)*. 4. Ведуть дерева негучну розмову про довгу зиму і про весну пізню *(П. Розвозчик)*. 5. До мого вікна підійшла весна *(Д. Павличко)*. 6. У садочках пишно розцвітають вишні *(О. Коваленко)*.

---

* *Горілиць* – обличчям догори.

II. Від якого слова залежить і на яке питання відповідає кожна обставина?
III. Випишіть з речень слова з префіксами. Виділіть ці префікси.

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. Словосполученням є кожне поєднання слів у рядку
   А прийшов до хати, електронне табло, футбольний матч
   Б високо в горах, зелений килим, за хатою
   В зошит і книжка, комп'ютерні ігри, іду швидко
   Г падає сніг, холодна роса, живу далеко

2. Лише один головний член є в реченні
   А На незабудці бринів рудий джмелик *(Є. Шморгун)*.
   Б В'їжджає в степ червоне літо на незагнузданім коні *(В. Підпалий)*.
   В З-поміж хмар переблискує місяць *(М. Луків)*.
   Г Дерева в лісі нагинало до самої землі *(В. Іваненко)*.

3. Правильно визначено граматичну основу в реченні
   А Вітер листям вкриває холодну землю.
   Б Хмарки сльози гублять.
   В Нам життя дарує нові зустрічі.
   Г Діти матерям цілують руки.

4. Три додатки є в реченні
   А Мороз уночі намалював квіти на холодному склі.
   Б Пролетіли гуси над долиною, над калиною.
   В Вітер з моря розносив прохолоду.
   Г Дітям подарували книжки й фотоальбоми.

5. Означенням є виділене слово в реченні
   А **Теплом** дихала земля.
   Б У гаю **весело** щебетали пташки.
   В Запам'ятав **дідусеві** слова.
   Г Земля дала **мені** крила.

6. Обставина є в усіх реченнях, ОКРІМ

А Опівночі айстри в саду розцвіли... *(Олександр Олесь).*
Б На березі річки зібрався гурт людей *(Д. Гавришак).*
В А журавлі летять собі додому ключами *(Т. Шевченко).*
Г Пісні зігрівають Всесвіт *(Д. Іванов).*

7. Обставиною є виділене слово в реченні

А Десь **у полях** і лісах танули сніги *(В. Грінчак).*
Б **Добре** діло роби сміло *(Нар. творчість).*
В Трави вільно підняли свої **стебельця** вгору *(В. Грінчак).*
Г Вітри безжально рвали **тендітне** вбрання на берізці *(І. Цюпа).*

8. У реченні *«Сердитий **вітер** після зливи трусив щосили вишню й сливу» (А. Качан)* виділене слово є

А підметом
Б додатком
В означенням
Г обставиною

9. У реченні *«Художницю захоплено приймали в Парижі та Лондоні»* НЕправильно визначено синтаксичну роль слова (слів)

А приймали
Б захоплено
В Парижі, Лондоні
Г художницю

10. Підкресліть члени речення.

У небі вітер кучерявий колише темную блакить, і на землі гойдає трави, і затихає, й знов шумить *(М. Рильський)*.

44. РЕЧЕННЯ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про те, які члени речення називають однорідними, як їх поєднати в реченні, та про розділові знаки між ними

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте сполучники? Яка їхня роль у мові?

438. А. Прочитайте речення. Чи на те саме питання відповідають виділені слова?

Цього року фермер засіяв поля **пшеницею, вівсом** і **ячменем.**

Б. Визначте, чи всі виділені слова залежать від дієслова *засіяв*.
В. Зробіть висновок про особливості однорідних членів речення.

Поняття про однорідні члени

Однорідними називають члени речення, які залежать від того самого слова в реченні, відповідають на те саме питання і виконують однакову синтаксичну роль. **НАПРИКЛАД:**

що робить?

Росте *й* ***тягнеться*** *до світла липа.*

В одному реченні може бути дві та більше груп однорідних членів. **НАПРИКЛАД:**

Ростуть *і* ***тягнуться*** *до світла* ***липа***, ***ясен***, ***клен***.

перша група — друга група

Засоби зв'язку

Однорідні члени речення можна поєднати без сполучників або за допомогою сполучників (***і***, ***й***, ***та***, ***але***, ***а***, ***чи***, ***або*** та ін.). **ПОРІВНЯЙМО:**

Засоби зв'язку однорідних членів	Приклади	Схеми*
Інтонація та сполучник	*Серед* ***яблунь і вишень*** *біліє хатина (М. Луків).*	○ *і* ○
Лише інтонація (без сполучника)	***Заграв***, ***зарум'янився*** *Дніпро (О. Гончар).*	○ , ○

* На схемі однорідні члени речення позначаємо кружком: ○. Крім того, за наявності записуємо відповідні сполучники та ставимо розділові знаки між однорідними членами.

439. І. Доведіть, що виділені слова є однорідними членами. Поставте до них питання та визначте спільне слово.

1. **Головоломки, ребуси, кросворди** розвивають уважність і мислення. 2. Для гри в боулінг використовують **кеглі** й **кулі**. 3. У магазині іграшок виберемо радіокерований **гелікоптер** або **всюдихід**. 4. Інтерактивні конструктори допомагають **дітям** і **дорослим** провести час **весело, цікаво, змістовно.**

ІІ. Які з наведених однорідних членів речення поєднано сполучниками?
ІІІ. Прочитайте речення вголос, дотримуючись правильної інтонації.

440. І. Спишіть. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі (як члени речення).

1. Наталочка повернулася за лопаткою і прикопала шкуринки на дні рівчака *(З. Мензатюк)*. 2. Літо пахло м'ячем, бузиною, порічкою *(Ю. Андрухович)*. 3. Мешканці просять побудувати наземний чи підземний пішохідний перехід

через проспект *(З інтернет-джерел)*. 4. Вітер накидав сміття та сухого бадилля *(Е. Станев)*.

II. Побудуйте схеми розташування однорідних членів у реченні.

Розділові знаки

Між однорідними членами речення СТАВИМО кому:	
✓ якщо однорідні члени з'єднано без сполучників	*Прошумів **рясний, сильний** дощ.* ○, ○
✓ якщо однорідні члени з'єднано сполучником ***а, але, та*** **(=*але*)**	*Дощ **задріботів**, **а** потім **линýв** щосили.* ○, **а** ○
✓ якщо однорідні члени з'єднано повторюваними сполучниками ***і, й, та*** **(= *і*)**, ***чи, або***	*Люблю **вітер, і дощ, і сонце.*** ○, ***і*** ○, ***і*** ○ *Люблю **і вітер, і дощ.*** ***і*** ○, ***і*** ○

Якщо однорідні члени з'єднано **неповторюваним** сполучником ***і, й, та*** **(=*і*)**, ***чи, або***, то коми перед цим сполучником НЕ СТАВИМО. НАПРИКЛАД: *Люблю **вітер і дощ**.*
○ ***і*** ○

Зверніть увагу!

Перед одиничним сполучником ***та*** коми не ставимо, якщо його вжито в значенні ***і***. Якщо ж сполучник ***та*** вжито в значенні ***але***, то кому перед ним ставимо. НАПРИКЛАД: *Дощ не сильний,* ***та*** *холодний* (тут сполучник *та* = *але*).

ПУНКТОГРАМА

Кома між однорідними членами речення

441. ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в реченнях першої групи між виділеними однорідними членами ставимо кому, а в реченнях другої групи – не ставимо.

Перша група. 1. І **птахам,** і **звірятам** цікаво було дивитися на людей *(В. Бережний)*. 2. **Тече** вода в синє море, та **не витікає** *(Т. Шевченко)*.

Друга група. 1. Сосни немов **розступились** й **обгорнули** поляну *(М. Коцюбинський)*. 2. На розпутті кобзар **сидить** та на кобзі **грає** *(Т. Шевченко)*.

Сполучник повторюємо	Сполучник не повторюємо
І груші, і яблуні висадили в садку. і ○, і ○	Груші і яблуні висадили в садку. ○ і ○
Груші, і яблуні, і сливи висадили в садку. ○, і ○, і ○	Груші, яблуні і сливи висадили в садку. ○, ○ і ○

442. І. Спишіть речення, розставте пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми.

1. У другому таймі Кость і Миколка забили по голу *(С. Процюк)*. 2. Люди працювали розбирали завали розчищали майданчики й закладали підвалини нових будинків *(В. Чемерис)*. 3. Сашко розплющив очі подивився навкруги й нічого не зрозумів *(С. Гридін)*. 4. Після запуску застосунку ви або створюєте новий акаунт або користуєтеся старим *(З інструкції)*. 5. Зимою сонце світить та не гріє *(Нар. творчість)*. 6. Теплий дощ застав і птахів і людей серед поля *(В. Земляк)*.

ІІ. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

443. Виконайте тестові завдання.

1. Правильно розставлено розділові знаки в усіх реченнях, ОКРІМ

А Достигли картопля, огірки, цибуля.
Б Достигли картопля, огірки, і цибуля.
В Достигли картопля, і огірки, і цибуля.
Г Достигли і картопля, і огірки, і цибуля.

2. Кóму потрібно поставити на місці пропуску в реченні

А Діти збирали ягоди … й милувалися природою.
Б Кінь вийшов на піщану косу … й струсив із себе воду.
В Я зможу доїхати й на авто … й на потязі.
Г Вийшов зранку на поріг … і застиг від подиву.

444. І. Хто швидше знайде три групи однорідних членів, які «заховались» у реченні?

Від сивої давнини й до наших днів у радості й у горі рушники й пісня супроводили людину все життя.

ІІ. Поясніть, чому в поданому реченні не ставимо коми перед сполучниками ***й***, адже цих сполучників аж три.

445. Розгляньте схеми речень з однорідними членами. Складіть і запишіть речення за кожною з них.

1. **і** ○, **і** ○ **2.** ○ **або** ○ **3.** ○, ○ **та** ○

446. І. Складіть усно текст із поданих речень. Прокоментуйте розділові знаки між однорідними членами.

БЕРКУТ

А	Величезне гніздо будує або на обривистих скелях, або на верхівках столітніх дерев.
Б	Він має сильне й потужне тіло, а розмах його крил сягає двох метрів.
В	В Україні беркут трапляється переважно у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях.
Г	Під захистом Червоної книги перебуває один із найбільших орлів – беркут.
Д	Цей хижак нападає і на ховрахів, і на зайців, і на лисиць.

ІІ. Зіставте зміст складеного тексту з наведеними нижче реченнями. Знайдіть у цих реченнях хибну інформацію.

За інформацією з тексту «Беркут», деякі унікальні й неповторні птахи перебувають на межі повного зникнення. Усі вони гніздяться переважно у Львівській, Закарпатській та Івано-Франківській областях.

447. Виконайте завдання одного з варіантів. За потреби зверніться до додаткових джерел інформації.

Варіант А. Складіть і запишіть одне речення з однорідними членами, які є назвами тварин, занесених до Червоної книги України.

Варіант Б. Складіть і запишіть одне речення з однорідними членами, які є назвами рослин, занесених до Червоної книги України.

448. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Від яких слів залежать однорідні члени речення?

1. У людей на острові є рушниці патрони запас хліба консервів і шоколаду на два-три дні. 2. А вітер і хвилі несли й пароплав і шлюпку на прибережне каміння *(М. Трублаїні)*.

449. I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поясніть уживання розділових знаків.

1. А досвіток вже стукає в вікно навшпиньки підкрада-єт(ь)ся до лі(ж,ш)ка *(Л. Завіщана)*. 2. Сплять і лошата і корови і б(дж,ж)оли і оси *(Л. Костенко)*. 3. Пахне осінь листям грибами печеною картоплею і м(и,е)дами *(В. Грінчак)*. 4. Притулились журавлі до білокорої б(и,е)рези та й курличуть щось тихо-тихо *(В. Сухомлинський)*. 5. Зірваної квітки вода не лікує а продовжує її муки *(Ірина Вільде)*. 6. Мати дала нам і сонце і долю *(В. Крищенко)*.

II. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

45. УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНЕ СЛОВО В РЕЧЕННЯХ З ОДНОРІДНИМИ ЧЛЕНАМИ

Про слова, які своїм значенням об'єднують однорідні члени речення, а також про розділові знаки та інтонацію

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

450. А. Прочитайте речення, у яких виділено узагальнювальні слова. Знайдіть однорідні члени речення.

Даринка найбільше любить такі **квіти:** ромашки, троянди, волошки.

Денис любить різні **фрукти:** апельсини, яблука, груші.

Б. З'ясуйте, чи об'єднує узагальнювальне слово за значенням однорідні члени речення.

В. Зробіть висновок про особливості узагальнювальних слів.

Поняття про узагальнювальне слово

Біля однорідних членів речення може бути узагальнювальне слово. Таке слово за значенням об'єднує однорідні члени речення.

НАПРИКЛАД: *Викладачі навчають гри на різних* ***інструментах****: скрипці, гітарі, кларнеті, саксофоні.*

Узагальнювальне слово є тим самим членом речення, що й однорідні члени.

Узагальнювальними словами можуть бути:	
іменники	*Наловили різної* ***риби****: коропів, карасів, щук.*
займенники (*все, всі, ніхто, кожен, усякий* та ін.)	***Ніхто*** *не запізнився: ні дорослі, ні діти.*
прислівники (*всюди, скрізь, звідусіль, завжди* та ін.)	*Вазони були* ***скрізь****: у коридорі, у кімнатах, на кухні.*

Узагальнювальним може бути і словосполучення. **НАПРИКЛАД:** *Для школи закупили* ***технічні засоби****: принтер, ноутбук, проєктор, ламінатор.*

Інтонація

В усному мовленні узагальнювальне слово вимовляємо з підвищеною інтонацією, після нього робимо паузу й знижуємо голос.

Зверніть увагу!

Узагальнювальне слово може бути відокремлено від однорідних членів речення іншими словами. **НАПРИКЛАД:** *Різні* ***рослини*** *висадили в парку: дерева, кущі, квіти.*

451. І. Знайдіть у реченнях однорідні члени та узагальнювальні слова. У яких реченнях такі слова виражено іменниками, а в якому – прислівником?

1. Смартгодинник може відстежувати твою активність під час занять різними видами спорту: бігом, плаванням, боксом, футболом. 2. В Україні найбільшими за кількістю

населення є такі міста: Київ, Харків, Одеса. 3. Я хочу побувати скрізь: і на берегах Амазонки, і в Єгипті, і в Карпатах. 4. Різні птахи відлітають на зимівлю в теплі краї: ластівки, лелеки, шпаки, дрозди.

II. Зачитайте вголос речення з відповідною інтонацією.

Розділові знаки

Узагальнювальне слово може стояти перед однорідними членами речення або після них. Залежно від цього ставимо тире або двокрапку.

Якщо узагальнювальне слово стоїть ПЕРЕД однорідними членами речення, то перед ними ставимо **ДВОКРАПКУ**	*Галявина поросла лісовим **зіллям**: **папороттю**, **конвалією**, **деревієм**.* △: ○, ○, ○
Якщо узагальнювальне слово стоїть ПІСЛЯ однорідних членів речення, то після них ставимо **ТИРЕ**	***Пагорбки**, **трави**, **кущики** – **усе** оповито туманом.* ○, ○, ○ – △

На схемах узагальнювальне слово позначаємо так: △.

ПУНКТОГРАМА

Двокрапка й тире в реченнях з однорідними членами та узагальнювальними словами

452. **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні біля виділених однорідних членів ставимо тире, у другому – двокрапку, а в третьому не ставимо ні тире, ні двокрапки.

1. І з **саду**, і з **лісу** – звідусіль линуть пташині голоси *(І. Ярмульська)*.

2. До віночка вплітають різні квіти: **ромашки, волошки, незабудки, чорнобривці** *(О. Кириченко)*.

3. Я спішу до **землі**, до зеленого **дива**, до свого **джерела**, до живої **води** *(П. Перебийніс)*.

453. І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте вживання тире або двокрапки.

1. У наших лісах ростуть хвойні дерева ялини сосни кедри смереки тис *(О. Шуша)*. 2. Ніколи не повертаються на-

зад три речі час слово можливість *(Англійське прислів'я)*. 3. Вишні у цвіту журлива річка й запашний луг усе це пов'язано з образом матері *(І. Вихованець)*. 4. Просинаюсь я і чую пісню звідусіль з неба, з повітря, із землі *(О. Довгоп'ят)*. 5. Жито пшениця й овес усе разом поспіло й присохло *(І. Нечуй-Левицький)*.

II. Підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

454. Спишіть речення, уставляючи на місці пропусків наведені в рамці узагальнювальні слова та розставляючи розділові знаки.

усе це / ранніх овочах / різні твори / канцтовари

1. Підвищений уміст нітратів спостерігаємо в … зеленій цибулі, редьці, буряку.

2. Магазин пропонує … ручки, маркери, стікери, теки, блокноти.

3. Абрикос, магнолію, помідори, картоплю … колись було завезено в Україну.

4. У 5 класі вивчають … міфи, легенди, казки, оповідання, вірші.

455. Складіть і запишіть речення за кожною схемою. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. △: ○, ○, ○ 2. ○, ○, ○ – △

456. I. Прочитайте текст (деякі розділові знаки пропущено). Що нового для себе ви дізналися?

МУЗЕЙ МОДЕЛЕЙ ТРАНСПОРТУ

Перший в Україні Музей моделей транспорту відкрито у Вінниці. У ньому ви можете побачити мінікопії транспортних засобів автомобілів, автобусів, літаків, танків, кораблів і потягів.

Засновник музею Олександр Вдовиченко збирав колекцію більше як 45 років. Експонати привозив із різних країн світу Німеччини, Іспанії, Італії, США. Частину моделей подарували друзі та знайомі. А перший свій колекційний автомобіль Олександр купив ще в дитинстві.

У Музеї є навіть моделі автівок із відомих кінофільмів «Назад у майбутнє», «Форсаж», «Бетмен» *(З інтернет-джерел)*.

Фрагмент експозиції Музею моделей транспорту, м. Вінниця

II. Випишіть речення з узагальнювальними словами та розставте пропущені розділові знаки.
III. Випишіть із тексту спільнокореневі слова до дієслів *літати*, *заснувати*, *дружити*. Позначте корені.

457. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Розкажіть, які музеї ви відвідували, а в яких хотіли б побувати.

458. Виберіть розділовий знак, який можна поставити на місці пропуску в реченні. Кожен розділовий знак можна використати лише раз.

кома / двокрапка / тире

1. Луки, гори, пишні сади … усе зелене й принишкле *(І. Нечуй-Левицький)*.

2. Синє все … озера, річка, в синяві намоклий ліс *(В. Малишко)*.

3. Над селом … над полями та горами розмахнула своїми крильми зима *(Ю. Станинець)*.

459. З'ясуйте, який розділовий знак і де саме потрібно поставити, щоб змінився зміст речення. Відповідь обґрунтуйте.

Диктант національної єдності запропонували написати всім учням, студентам, учителям.

460. Перебудуйте речення так, щоб узагальнювальні слова були перед однорідними членами речення. Перебудовані речення запишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Чи залишиться тире?

1. І родина і школа і мисливці – усі повинні піклуватися про охорону нашої чарівної природи *(Остап Вишня)*. 2. Рід-

ні місця знайомі хатки садки доріжки – усе те миготить в очах, у голові думки будить... *(Панас Мирний)*. 3. І на столі і на полицях – скрізь були папери *(М. Коцюбинський)*. 4. Карі очі чорні брови – усе в неї сміється *(П. Куліш)*.

461. Прочитайте речення. Знайдіть у них логічні помилки. Поясніть суть допущених помилок.

1. Тато помив весь посуд, тарілки, чашки, виделки. 2. На пероні вокзалу були жінки, чоловіки, дівчатка та хлопчики, діти. 3. У саду ростуть різні дерева: вишні, троянди, горіхи. 4. На уроках ми читали твори поетів і письменників. 5. У зоопарку ми не побачили багатьох тварин і бегемотів. 6. Навесні зазеленіли поля, луки, гаї та цибуля.

462. СИТУАЦІЯ. Уявіть, що, на жаль, застудився хтось із ваших знайомих. Ви маєте з кимось із дорослих купити медикаменти за рецептом лікаря. Складіть два речення, за допомогою яких ви могли б звернутися до аптекарки, використавши узагальнювальне слово та назви деяких ліків як однорідні члени речення.

- ✓ сироп від кашлю
- ✓ противірусні засоби
- ✓ вітамін С
- ✓ аерозоль
- ✓ краплі в ніс
- ✓ засіб від нежитю
- ✓ розчин для інгаляцій

463. Складіть висловлення (4–6 речень) на одну з поданих тем із використанням узагальнювальних слів та однорідних членів речення.

Теми: «Квіти в саду», «Мій улюблений вид спорту», «Що ми побачили в лісі», «Моя улюблена відеогра».

464. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть узагальнювальні слова та однорідні члени речення відповідно до їхньої синтаксичної ролі.

1. Стежка озеро стіжок все у падолисті *(В. Скомаровський)*. 2. Діти кинулися один перед одним рвати чудові квіти рожеві **гвоздички** лілові **дзвіночки** *(Н. Кобринська)*. 3. Земля і вода і повітря усе поснуло *(М. Коцюбинський)*. 4. Усміхнися всім навколо небу сонцю квітам людям *(А. Костецький)*.

ІІ. Визначте у виділених словах дзвінкі приголосні.

46. ЗВЕРТАННЯ

Про слова, які називають того, до кого звертаємося, а також про те, як ці слова виділяємо

ПРИГАДАЙМО. Коли використовуємо іменник у кличному відмінку?

465. А. Визначте, до кого звертаються в кожному реченні.

1. **Шановні пасажири,** не забувайте своїх речей.
2. Сідайте, будь ласка, **бабусю.**
3. **Олексію,** наступна зупинка наша?

Б. З одного чи з кількох слів складаються виділені звертання? Чи є в складі звертань іменник?

В. Зробіть висновок про особливості звертання та його роль у мовленні.

Поняття про звертання

Звертання — це слово або сполучення слів, що називає того, до кого звертаються. НАПРИКЛАД: 1. ***Сергію,*** *візьми яблуко.* 2. ***Сестричко,*** *підійди до вікна.*

Звертання виражаємо іменником у формі **кличного** відмінка. Біля цього іменника можуть бути також прикметники чи займенники *мій, наш.* НАПРИКЛАД: 1. ***Любий дідусю,*** *вітаю тебе!* 2. ***Моя донечко,*** *вітаю зі святом!*

Види звертань за будовою

Непоширені
(виражені одним словом)
Україно! *Слався нивами, слався рідними людьми!*
(Т. Масенко).

Поширені
(виражені кількома словами)
Рідна Україно, *ти мене до серця пригорни!*
(П. Перебийніс)

Звертання **не є членом речення.**

Інтонація та розділові знаки

В усному мовленні звертання виділяємо паузами.

На письмі звертання виділяємо **комами.** Звертання, яке стоїть у середині речення, виділяємо **комами з обох боків.** НАПРИКЛАД: 1. ***Мамо,*** *я допоможу тобі приготувати обід.* 2. *Я допоможу тобі,* ***мамо,*** *приготувати обід.*

Після звертання, яке вимовляємо з окличною інтонацією, ставимо **знак оклику**, а наступне слово пишемо з великої букви. НАПРИКЛАД: ***Діти!*** *Завтра зустрічаємося біля школи.*

Зверніть увагу!

Займенники ***ти***, ***ви*** не бувають звертаннями й до складу звертань не входять. НАПРИКЛАД: *Через усе моє життя ти, **Дніпре**, протікаєш (М. Луків).*

ПУНКТОГРАМА
Кома та знак оклику в реченні із звертанням

466. І. Знайдіть звертання. Поширеними чи непоширеними вони є? Обґрунтуйте пунктограму «Кома та знак оклику в реченні із звертанням».

Яке чудове твоє вологе повітря, березнева ноче! Неначе здоров'я ллється в груди, очищає розбухлу голову од нестерпного болю і спеки. Яка чудодійна ти, водо студена! Ніколи в житті ти не була такою доброю і живущою *(М. Стельмах)*.

ІІ. Прочитайте текст уголос, дотримуючись правильної інтонації.

467. І. Спишіть речення, виділяючи звертання розділовими знаками. Чи є звертаннями виділені слова? Чому?

1. Скажи ж мені Дніпре які вітровії все кличуть тебе крізь степи і гаї!.. *(М. Вінграновський)*. 2. **Ти** ж дивися Тарасику не бігай від діда *(О. Іваненко)*. 3. Не плачте мамо не треба, і **ви** не журіться тату *(А. Малишко)*. 4. Не стелись тумане не шуміть тополі *(В. Сосюра)*. 5. Розпрягайте хлопці коней та лягайте спочивать *(Нар. творчість)*. 6. Кораблі Шикуйтесь до походу! *(В. Симоненко)*.

ІІ. Визначте вид речень за метою висловлення (розповідні, питальні, спонукальні).
ІІІ. Підкресліть члени речення в останньому реченні.

468. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Уявіть, що ви зустрілися зі своїм однокласником / однокласницею після канікул. Складіть разом і розіграйте за особами діалог на тему «Зустріч після канікул». Використайте в діалозі щонайменше два звертання.

469. Складіть і запишіть текст привітання (4–6 речень) з нагоди Дня матері або Дня захисників і захисниць України. Використайте в тексті 2 звертання. За потреби скористайтеся довідкою.

ДОВІДКА. Мамо, дорога матусю, рідна нене, люба моя; шановні українці, захисники та захисниці України, мужні охоронці, наші воїни, дорогі співвітчизники та співвітчизниці, воїни-захисники, дорогі краяни.

470. І. Перебудуйте речення, замінюючи підмети звертаннями. Запишіть, підкресліть граматичні основи.

ЗРАЗОК. *Українці змалечку вивчають рідну мову. – Українці, змалечку вивчайте рідну мову.*

1. Денис допомагає своїй бабусі. 2. Вітер розганяє хмари. 3. Ольга Павлівна підійшла ближче. 4. Музика рідного краю летить хвилями Дніпра.

ІІ. Порівняйте подані й перебудовані речення за такими ознаками: 1) вид за метою висловлювання; 2) склад граматичної основи; 3) розділові знаки.

471. І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми.

1. Слухай Лілі я прочитаю тобі вірші... Хочеш? *(Н. Бічуя)*. 2. Привіт тобі зелений саду! *(Олександр Олесь)*. 3. Рідна земле моя ти даєш мені сонце і квіти *(Д. Луценко)*. 4. Горнусь до тебе Україно *(М. Бакай)*. 5. Понеси мене на крилах радосте моя *(В. Симоненко)*. 6. Спасибі землі за твої щедроти! *(Л. Костенко)*.

ІІ. Складіть і запишіть спонукальне речення з поширеним звертанням.

472. Спишіть подані речення, ускладнюючи їх наведеними звертаннями. Кожне звертання можна використати лише один раз. Розставте розділові знаки.

шановні мешканці / діти й дорослі / мамо
шановні покупці / пасажири / водії

1. Попереду небезпечна ділянка шляху. 2. Покажи мені, як правильно надсилати фото. 3. Бережіть лісові насадження від пожеж! 4. Проходьте швидше до вагонів. 5. Дотримуйтеся чистоти біля своїх будинків. 6. Магазин зачиняємо через тридцять хвилин.

473. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три речення, у яких ви запитуєте про що-небудь знайомих, повідомляєте про щось або спонукаєте до виконання певної дії. Використайте звертання і слова ввічливості.

Варіант Б. Складіть і запишіть текст повідомлення для бабусі або дідуся (вони живуть в іншому місті) про те, що ваша молодша сестра їде до них на канікули. Використайте звертання і слова ввічливості.

47. НАЙБІЛЬШ УЖИВАНІ ВСТАВНІ СЛОВА ТА СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ

Про слова, за допомогою яких мовець виражає ставлення до висловленого, а також про те, як ці слова виділяємо

474. А. Прочитайте виразно вголос речення, у яких виділено вставні слова. Які розділові знаки використано?

1. **Здається,** минулого тижня стало холодніше.
2. Скоро, **мабуть,** будуть сильні снігопади.

Б. Прочитайте речення без виділених слів. Що втратили речення від цього?
В. Зробіть висновок про роль вставних слів у мовленні та як їх виділяють в усному мовленні й на письмі.

Поняття про вставні слова

Вставними називають слова (сполучення слів), за допомогою яких виражають ставлення мовця до висловленого.
НАПРИКЛАД: 1. *Діти,* ***безперечно,*** *люблять морозиво.* 2. ***На жаль,*** *зустріч скасували.*

Найуживаніші вставні слова (сполучення слів)

Групи	Приклади
Виражають упевненість, невпевненість	*звичайно, безумовно, безперечно, щоправда, здається, мабуть, може, можливо, очевидно*
Виражають різні почуття (радість, жаль, тривогу, здивування тощо)	*на щастя, на радість, на жаль, як на біду, як навмисне, на диво*
Указують на джерело повідомлення	*на мою думку, по-моєму, по-твоєму*
Указують на зв'язок думок	*отже, таким чином, до речі, наприклад*

Вставні слова (сполучення слів) **не є членами речення,** до них не можна поставити питання.

Інтонація та розділові знаки

В усному мовленні перед вставними словами й після них робимо невелику паузу, а самі слова читаємо трохи швидше й більш низьким голосом.

На письмі вставні слова завжди виділяємо **комами.** НАПРИКЛАД: 1. *Крізь ці кущі,* ***здається****, ніхто не проберетьcя (Н. Забіла).* 2. ***Можливо****, буде віхола, замети вкриють путь (С. Пушик).*

Зверніть увагу!

Слова *навіть*, *майже*, *усе-таки*, *мовби*, *начебто*, *ніби*, *особливо* вставними не бувають.

ПУНКТОГРАМА

Кома в реченнях зі вставними словами (сполученнями слів)

475. І. Прочитайте виразно речення вголос. Доведіть, що виділені слова (сполучення слів) – вставні.

1. Дивлюсь на зорі опівночі. **На жаль,** вони також не вічні *(М. Луків).* 2. Не знайти, **мабуть,** на земній кулі людей, яких би не чарувала світла музика квітів *(С. Приходько).* 3. **До речі,** можу підказати, де зараз дістати прекрасних стиглих черешень *(М. Павленко).* 4. Це, **може,** навіть і не вірші, а квіти, кинуті тобі *(Л. Костенко).* 5. Десь, **правда,** була ще така прикольна фотка *(М. Павленко).*

ІІ. З'ясуйте, що виражає або на що вказує кожне вставне слово (сполучення слів).

476. І. Спишіть речення, виділяючи розділовими знаками вставні слова (сполучення слів).

1. На щастя тихий вечір йде *(Б. Лепкий).* 2. Можливо вдома дощик не вщухає *(Д. Луценко).* 3. **Літо бабине** вгорі, отже осінь на порі *(О. Пархоменко).* 4. Ця байка вам в пригоді може стане *(Л. Глібов).* 5. На жаль тварин деяких видів залишилося мало *(Із журналу).*

ІІ. Підкресліть члени речення у двох перших реченнях.

ІІІ. Поясніть значення виділеного сполучення слів. За потреби скористайтеся додатковими джерелами.

477. І. Складіть текст із поданих речень і вставних слів. Речення і вставні слова можна розміщувати так, як це, на вашу думку, буде найкраще.

А	У Києві є місце для неймовірних пригод – Музей науки.
Б	За допомогою інтерактивної пісочниці можна побудувати вулкан чи врятувати місто від затоплення.
В	Ніхто не оминає велосипедів із квадратними колесами, на яких неважко їздити по спеціальній кривій доріжці.
Г	Якщо ви мрієте про справжні дослідження, то Музей науки чекає на вас.
Д	Один із найулюбленіших експонатів – загартоване скло, яке гості намагаються розбити величезним маятником.

безумовно

наприклад

мабуть

отже

ІІ. Уявіть, що ваш текст про Музей науки опублікували в журналі. Яке значення матиме для читачів наведена в тексті інформація? До чого вона спонукатиме?

478. Уявіть, що вас попросили висловити своє ставлення до прізвиськ, які учні та учениці дають одне одному. Якими вставними словами (сполученнями слів) ви висловите впевненість у тому, про що будете говорити? А якими наголосите на тому, що висловлюєте саме свою думку? Складіть усно невеликий текст-відповідь (3–5 речень).

Треба розрізняти

Залежно від змісту речення слова ***може***, ***здається***, ***на щастя***, ***на радість*** та деякі інші можуть бути або не бути

вставними. Щоб переконатися, що слово є вставним, спробуйте вилучити його з речення. Якщо при цьому речення не втратить первинного змісту, то слово є вставним. **ПОРІВНЯЙМО:**

Речення без вставного слова	Речення зі вставним словом
Він **може** грати на гітарі.	**Може,** зіграєш нам на гітарі?

479. Виконайте тестові завдання.

1. Сполучення слів *на радість* потрібно виділити комами в реченні

А Удень на радість дітлахам виглянуло сонце.
Б Учора на радість я набрав найбільше балів.
В Артисти виступали на радість глядачам.
Г Квіти посадили на радість мешканцям будинку.

2. Правильно розставлено розділові знаки в реченні

А Навіть, до хати не запросили.
Б Морозиво, здається, насолодою.
В Може, зламатись автомобіль.
Г Може, поїдемо в Карпати?

480. Складіть і запишіть по два речення зі словами *може*, *здається* так, щоб у першому реченні слово було вставним, а в другому – членом речення.

481. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має доповнити подані речення вставними словами (сполученнями слів), які виражали б певне почуття, а хтось – вставними словами (сполученнями слів), які виражали б упевненість або невпевненість. Утворені речення запишіть, перевірте одне в одного правильність виконання завдання.

1. Усю ніч ішов сильний дощ.
2. Сергійку вдалося знайти на подарунок цікаву книжку.
3. Автобус затримується через затори на дорогах.

482. Прочитайте речення. Які помилки у вживанні вставних слів (сполучень слів) ви помітили? Запишіть, виправляючи помилки. За потреби скористайтеся поданою на с. 196 рубрикою «Культура мовлення».

1. Завтра, кажеться, буде погана погода. 2. Навєрно, я не встигну завершити гру. 3. Таким образом, результати нашого дослідження були найбільш достовірними.

483. І. Прочитайте подані запитання. Поміркуйте над можливими відповідями.

1. Чому не можна спалювати суху траву й листя?

2. Що робити, якщо ви побачили на вулиці підозрілий або вибухонебезпечний предмет?

3. Чому потрібно надавати перевагу паперовим пакетам, а не пластиковим?

4. Як правильно перейти дорогу, якщо немає світлофора?

ІІ. Оберіть одне запитання. Напишіть коротку відповідь (3–4 речення). Використайте щонайменше два вставні слова (сполучення слів).

Культура мовлення

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
мабуть здається таким чином, отже	навєрно кажеться таким образом

48. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Про речення, яке має кілька граматичних основ, та про засоби зв'язку частин такого речення

ПРИГАДАЙМО. Із чого складається граматична основа речення?

484. А. Зіставте зміст поданих речень. У якому з них ідеться не про одну, а про кілька подій?

Просте речення	*Складне речення*
Футболіст забив м'яч у ворота суперників.	Футболіст забив м'яч у ворота суперників, але суддя не зарахував гола.

Б. Знайдіть граматичні основи та визначте їхню кількість у кожному реченні.

В. Зробіть висновок, чим прості речення відрізняються від складних.

Поняття про складне речення

Складним називають речення, яке має дві або більше граматичних основ. НАПРИКЛАД:

Синіє *ласкаве* ***небо****,* *і знов* ***курличуть*** ***журавлі****.*

1-ша частина *2-га частина*

Зв'язок частин

Частини складного речення подібні до простих речень. Ці частини можна поєднати різними видами зв'язку.

Види зв'язку частин складного речення	
безсполучниковий (за допомогою тільки інтонації, без сполучників)	**сполучниковий** (за допомогою сполучників чи сполучних слів та інтонації)
На гнізда повернулися лелеки, птахів зігріла рідна сторона (Д. Луценко).	*Весна зупинилась над кручею, і плачуть останні сніги (Л. Завіщана).*

Найуживаніші сполучники та сполучні слова ***і, й, та, чи, або, а, але, щоб, якби, бо, мов, як, наче, тому що, що, хто, який, коли, де*** та ін.

Інтонація

Між частинами складного речення в усному мовленні робимо невелику паузу. У кінці кожної частини, крім останньої, голос підвищуємо. У кінці речення голос понижуємо.

485. І. Доведіть, що подані речення є складними. Прочитайте вголос два речення (на вибір), дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ще трималися по садках пізні сливи, як раптово пішов сніг *(Є. Гуцало)*. 2. Шелестить пожовкла кукурудза, ніжиться під вересневим сонцем озимина *(І. Цюпа)*. 3. Малу павутиночку вітер відносить, за неї чіпляється сивий бур'ян *(М. Луків)*. 4. Туман над лугом колихався, кричали у гаю сичі *(М. Луків)*.

ІІ. Випишіть речення із сполучниковим зв'язком. Підкресліть граматичні основи.

Складні речення

486. І. Поєднайте частини складних речень із правої та лівої колонок так, щоб утворилися прислів'я. Запишіть утворені прислів'я. Усно поясніть, як ви їх розумієте.

Хто в четвер скаче,	а чоловік із чоловіком
Верба водою живе,	сходяться.
Там правда мовчить,	а журавлеві перепадає.
Синиця шкоду робить,	але ніхто не запрошує.
Пішов би в гості,	верба воду і береже.
Гора з горою не зійдеться,	де сила панує.
	той у п'ятницю плаче.

ІІ. Підкресліть члени речення у перших двох реченнях.

487. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Хтось із вас має знайти й виписати складне речення з трьома граматичними основами, а хтось – із чотирма. Підкресліть граматичні основи. Перевірте одне в одного виконання.

1. Вільний і щасливий степ розлігся довкруг, а високо в небі літає самотній шуліка *(Є. Гуцало)*. 2. Достигають яблука ранети*, рання осінь листя золотить, гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості прилетить *(Л. Костенко)*. 3. Вітер з моря море розгойдав, хвилями здійнялися простори *(М. Луків)*. 4. Струмок дзюрчить, роса блищить, і вогнище палає, і ліс гілками верховіть у небесах витає *(М. Луків)*.

---

* *Ране́т* – сорт яблук.

488. І. Прочитайте текст. Що нового для себе ви дізналися? Чи актуальною є наведена інформація?

ВСТИГНУТИ ЗА ПРОГРЕСОМ

Технічний прогрес рухається так швидко, що ми інколи не встигаємо за ним. Смартфони, планшети, GPS-навігатори, дрони, гіроборди – невід'ємні атрибути сучасного життя. Малюки сприймають їх лише як іграшку, діти старшого віку використовують під час навчання та активного відпочинку.

Смартбраслет стежить за станом організму людини, вебкамера передає зображення в реальному часі, планшет

зберігає безліч інформації. Дрони допомагають науковцям, військовим, пожежникам, екологам, тележурналістам. За допомогою квадрокоптера можна зняти незабутнє відео свого міста чи села з висоти пташиного польоту.

Гаджети, безумовно, полегшують наше життя *(З інтернет-джерел)*.

II. Випишіть спочатку сполучникові складні речення, а потім – безсполучникові. Підкресліть граматичні основи.

489. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Як ви думаєте, сучасні гаджети більше допомагають чи шкодять навчанню? Обґрунтуйте свою відповідь.

490. І. Спишіть, поєднуючи частини складних речень одним із поданих у рамці сполучників. Кожен сполучник можна використати лише один раз.

бо / щоб / і / а / що

1. Молоденькому вітру здалося, … всі хмари він прожене *(М. Доленго)*. 2. Для того є муха на світі, … ледарі не спали *(Нар. творчість)*. 3. І хоч січень січе, … мені за плечем журавлі журавлять *(Б. Олійник)*. 4. Дуби гойдались, … тремтіли клени *(М. Вінграновський)*. 5. Не плюй у криницю, … прийдеш по водицю *(Нар. творчість)*.

II. Підкресліть граматичні основи.

49. КОМА МІЖ ЧАСТИНАМИ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

Про те, як розділити на письмі частини складного речення та як будувати такі речення

ПРИГАДАЙМО. Коли між однорідними членами речення ставимо ко́му?

491. А. Прочитайте речення. Чи є кома між частинами складних речень? А між однорідними членами?

Складні речення	*Речення з однорідними членами*
1. У селах гніздяться лелеки, і зеленіє на полях озимина. 2. Сонце піднялося над полями, і вітер колише пагінці кукурудзи.	1. Ми вже посадили картоплю і посіяли буряки. 2. Фермер переорав поле й посіяв озимину.

Б. Що з'єднує сполучник ***і (й)*** у кожному реченні (однорідні члени речення чи частини складного речення)?
В. Зробіть висновок, коли перед **одиничним** сполучником ***і (й)*** ставимо кому, а коли коми не ставимо.

Розділові знаки

Між частинами складного речення ставимо кому. НАПРИКЛАД:

1. Прилинув вітер, і в нічній хатині він про весняну волю заспівав (Леся Українка).

2. Материнське серце горе закрива, материнське серце щастя наверта (М. Гірник).

Зверніть увагу!

Перед неповторюваними сполучниками ***і, й, та (=і), чи, або*** **ставимо кому,** якщо ці сполучники з'єднують частини складного речення. Якщо неповторюваний сполучник ***і, й, та (=і), чи, або*** з'єднує однорідні члени, то **коми не ставимо.** ПОРІВНЯЙМО:

Частини складного речення	Однорідні члени речення
Ревіло море, і пароплав здригався від ударів хвиль.	*Шторм збивав пароплав із курсу й відносив до берега.*

ПУНКТОГРАМА
Кома між частинами складного речення

492. ЧОМУ ТАК? Прочитайте речення. Поясніть, чому в одних випадках перед сполучником ***і*** є кома, а в інших – коми немає.

1. Вишні на причілку теж стояли чорні, і над ними гули бджоли *(В. Чемерис)*. 2. Умите сонце перекинуло свої золоті коси на поля, і вони укрилися пахучою парою *(М. Стельмах)*. 3. Ось вперіщив дощ і зашумів над полями, над пасікою *(В. Приходько)*. 4. Дорослі чайки ширяли над озером і час від часу приносили пташенятам смачну рибу *(В. Данилов)*.

493. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть й обґрунтуйте пунктограму *«Кома між частинами складного речення»*.

1. Місяць в травах росяних купався по степу світилась ковила *(Б. Мозолевський)*. 2. Джмелями літаки собі гудуть і джміль до них гуде собі спросоння *(І. Драч)*. 3. Папірус білий ліг на цілий світ і пишеться історія зимова *(Г. Дудка)*. 4. Учені виявили що в далекому минулому територію нашої країни покривав лід *(П. Клушанцев)*. 5. Шлях часом відходив від річки або річка огинала природні пагорби землі й відходила від шляху *(І. Ле)*.

ІІ. Як з'єднано частини кожного складного речення?
ІІІ. Підкресліть головні й другорядні члени у двох перших реченнях.

494. І. Утворіть із кожної пари простих речень одне складне й запишіть. Для зв'язку частин використайте запропоновані сполучники. Кожен сполучник можна використати лише один раз.

але / або / а / що / якщо

ЗРАЗОК. *Зі шхуни спустили шлюпку. Матроси попливли до берега. – Зі шхуни спустили шлюпку, і матроси попливли до берега.*

1. Пасажири перечекають негоду в аеропорту. Їм запропонують місця в готелі. 2. Судно готове було залишити порт. Море весь день штормило. 3. У Черкасах ішов дощ. Над Львовом світило сонце. 4. Гелікоптер не зможе злетіти. Зранку буде сильний туман. 5. Метеорологи попередили авіадиспетчерів. Очікується заметіль.

ІІ. Обґрунтуйте вживання розділових знаків у реченнях, які ви записали.

495. Виконайте завдання одного з варіантів.

Варіант А. Складіть і запишіть три складні речення про історію вашого міста (села). Два з них мають бути із сполучниковим зв'язком.

Варіант Б. Пригадайте й запишіть невелику розповідь (5–7 речень) про історію вашого міста (села) чи про походження його назви. Використайте щонайменше два складні речення.

496. Виконайте тестові завдання.

1. Ко́му перед сполучником ***і*** треба поставити в реченні

А Тут мене з дитинства пам'ятають і стрічають радо земляки *(М. Луків)*.

Б Наче вчора бігав я до школи і садив ті вишеньки малі *(В. Симоненко)*.

В Гуляє вітер і співає симфонію дощ *(Ю. Григорук)*.

Г Тимко взяв косу і хотів шаркнути нею по траві *(Г. Тютюнник)*.

2. Правильно розставлено розділові знаки в реченні

А За човном бігли темні береги, тихо зітхала, і охкала вода *(М. Стельмах)*.

Б Зима вдяглася в білий кожушок, і вийшла в парк стежками прогулятись *(О. Довгоп'ят)*.

В Вечірні сутінки на землю раптом сіли, і засмутили воду голубу *(С. Жуковський)*.

Г Море ряхтіло сонячними зблисками, і гаряче проміння обсушувало шкіру *(З. Мензатюк)*.

497. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи.

1. Віти дерев легенько тремтіли і від цього трепету зайнялося і небо і сонячне сяйво і трави *(Ірина Вільде)*. 2. Було після дощу і громовиці плодів солодких в пелену збереш й смакуєш їх, солодких і духмяних а яблука вигупують в саду... *(Г. Дудка)*.

ІІ. Знайдіть метафори.

498. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Оркестр **дощу** над **Моршином** замовк і ноти листям сохнуть на бере́зі *(М. Боровко)*. 2. Уже зовсім завесніло уже жайворонки виспівували в полі *(Ю. Збанацький)*. 3. Я б не повірив ніколи що хвиля може піднятися так високо *(Е. По)*. 4. Українці, захистімо себе щоби світ вважав нас українцями *(А. Бортняк)*. 5. На зеленій траві білі чайки сидять білі свічі горять на тарелях латать *(Д. Павличко)*. 6. Море лютувало але сила хвиль ще відставала від сили вітру *(М. Трублаїні)*.

ІІ. Перебудуйте усно перше речення на два прості.
ІІІ. Доберіть усно спільнокореневі прикметники до виділених слів.

499. Випишіть лише складні речення. Розставте пропущені розділові знаки та підкресліть граматичні основи.

1. Кричали десь над Ніжином сичі і небо в сад обтрушувало зорі *(Б. Мозолевський)*. 2. Прийшла весна шумить

Десна та хвилі розганяє *(М. Кононенко)*. 3. Ось налетить вітер і почне безжально зривати осінню красу зажуреного клена *(О. Копиленко)*. 4. У бур'янах блукає літо картопля квола там росте *(В. Сосюра)*. 5. Мене водило в безвісти життя та я вертався на свої пороги *(Д. Павличко)*. 6. Щогли соснові гойдають зимові вітри і небо засніжене все напинає вітрила *(Г. Дудка)*.

50. РЕЧЕННЯ З ПРЯМОЮ МОВОЮ

Про те, як в усному мовленні та на письмі відтворити висловлення певної особи

500. А. Прочитайте речення, у кожному з яких виділено пряму мову. Інша частина речення – слова автора.

1. Марко весело запропонував: **«А тепер берімося до діла».**

2. **«А тепер берімося до діла»,** – весело запропонував Марко.

Б. Визначте, де в реченнях стоять слова автора (перед прямою мовою чи після неї).

В. На основі спостереження зробіть висновок про особливості будови речень із прямою мовою.

Пряма мова та слова автора

Пряма мова – це точно відтворене висловлення певної особи, передане від її імені.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова, називають **словами автора.** НАПРИКЛАД:

Максим Рильський писав: ***«Усі слова – співучі струни, коли під майстровим смичком».***

Інтонація

В усному мовленні пряму мову вимовляємо повільніше й вищим тоном, ніж слова автора. Між словами автора й прямою мовою робимо паузу.

501. І. Знайдіть у реченнях слова автора й пряму мову. Визначте, де стоять слова автора – перед чи після прямої мови.

1. «Дідусю, відпочиньте вже», – сказав Андрійко *(Л. Вишневецький)*. 2. У кожній родині змалечку казали дитині: «Не кидайся хлібом, він – святий» *(Із журналу)*. 3. Промовила конвалія: «Прощай, гаю милий!» *(Леся Українка)*.

4. Іду та людей питаю: «Де тут дорога до рідного краю?» *(В. Симоненко)*.

II. Прочитайте виразно речення вголос, правильно їх інтонуючи.

Розділові знаки

На письмі пряму мову завжди беремо **в лапки,** а перше слово пишемо з **великої букви.**

Якщо слова автора стоять ПЕРЕД прямою мовою, то після них ставимо **ДВОКРАПКУ**	*Онук похвалився дідусеві:* ***«Я навчився плавати».*** *Бабуся питає:* ***«А хто допоможе мені води принести?»***
Якщо слова автора стоять ПІСЛЯ прямої мови, то перед ними ставимо **КОМУ** (знак питання або знак оклику) й **ТИРЕ.** Слова автора після прямої мови починаємо з малої букви	***«Я навчився плавати»,*** *– похвалився онук дідусеві.* ***«А хто допоможе мені води принести?»*** *– питає бабуся.*

Речення з прямою мовою можна зобразити за допомогою таких схем:

1. А: «П».
2. А: «П!»
3. «П», – а.
4. «П?!» – а.

(***П*** – пряма мова; *А*, *а* – слова автора)

ПУНКТОГРАМА
Розділові знаки в реченні з прямою мовою

502. І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Укажіть пряму мову. Обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Шепоче хвиля хвилі На берег подивись, це знову ночі білі в Одесі почались *(А. Качан)*. 2. Я крикнув журавлю Візьми мою журу! *(Л. Горлач)*. 3. Вовк у лося запитав Ти чому рогатий став *(Є. Гуцало)*. 4. Соловей щебече в лузі Добрий ранок всім вам, друзі *(В. Забава)*. 5. Буде добра каша каже бабця наша *(А. Камінчук)*.

II. Накресліть схеми речень із прямою мовою.

503. І. Перебудуйте речення так, щоб слова автора стояли після прямої мови, і запишіть. Порівняйте вживання розділових знаків у поданих і в перебудованих реченнях.

1. Усміхнувшись, гукнув подорожній: «Здоровенькі були, пастушки!» *(В. Скомаровський)*. 2. **Кожен** кущик і **стежка** мов говорять мені: «Ти у рідному домі, у своїй стороні» *(А. Камінчук)*. 3. Поле каже: «Я **зеленію**, бо засіває мене праця людська» *(В. Сухомлинський)*. 4. Ми спитали соловейка навесні: «Ти для кого так виспівуєш пісні?» *(Н. Мельниченко)*.

ІІ. Обґрунтуйте орфограми у виділених словах.

504. Складіть і запишіть два речення з прямою мовою на тему шкільного життя. Побудуйте схеми цих речень.

І ТАКЕ БУВАЄ

Хто зможе записати подані речення так, щоб дванадцять балів отримав Сергій, а не Світлана, змінюючи при цьому лише розділові знаки? Змінювати форму слів, міняти їх місцями, а також додавати нові слова не можна.

Учителька сказала: «Світлані ставлю дванадцять балів. Сергію, а тобі потрібно ще раз повторити тему».

505. Перебудуйте подані речення на синонімічні з прямою мовою і запишіть. Накресліть схеми двох речень із прямою мовою (на вибір).

ЗРАЗОК. *Хвалилася калина, що вона з медом солодка. – Хвалилася калина: «Я з медом солодка».*

1. Давня мудрість учить, що не потрібно робити іншому того, чого не хочеш, щоб робили тобі. 2. Обіцяв горщик, що розіб'є казана. 3. Юрко радісно вигукнув, що його мама найкраща.

506. Складіть і запишіть невелику розповідь (5–7 речень) на одну з поданих тем. Використайте 2 речення з прямою мовою.

Теми: «Як ми їздили відпочивати», «Мій вихідний», «Як ми готувалися до свята», «Чого навчила мене моя тренерка», «Чого навчив мене мій тренер».

507. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. У яких реченнях є звертання?

1. Готові, капітане? ледь чутно запитав помічник *(М. Кідрук)*. 2. Ромка захоплено вигукнув От спасибі, що вряту-

вали! *(В. Нестайко)*. 3. Дружній череді вовк не страшний часто говорив батько *(М. Номис)*. 4. Я нахилився до Тусі й запитав Слухай, а ти собак боїшся? *(В. Нестайко)*. 5. Я сказав Сонце, сонце! Уділи мені живущої води... *(В. Свідзинський)*.

51. ДІАЛОГ

Про розмову двох або кількох осіб та про вживання розділових знаків

508. Прочитайте текст. Хто бере участь у розмові? Простежте, як передано на письмі слова кожного учасника спілкування, які розділові знаки вжито.

ТІКА́Є

Прогулюючись біля річки, Олесь із Галинкою, мабуть, уперше побачили тренувальний катер зі спортсменом на водних лижах.

– Поглянь, катер мчить, як вихор! – вигукнула, дивуючись, дівчинка.

– Бо ж тіка́є, – переконливо пояснив Олесь.

– Від кого?

– А від того дядька, що женеться за ним на лижах...

Поняття про діалог

Різновидом прямої мови є діалог.

Діалог – це розмова між двома або кількома особами.

Діалогічне мовлення складається з окремих реплік і може супроводжуватися словами автора.

Репліка – це фраза (слова) кожного учасника діалогу.

Розділові знаки

На письмі кожну репліку пишемо з **нового рядка.** Перед нею ставимо **тире.** Якщо є слова автора, то ставимо ті самі розділові знаки, що й у реченні з прямою мовою, але **без лапок.** НАПРИКЛАД:

– *Дядьку Іване! Ось подивіться, що я купив,* – показує Борис сусідові новий футбольний м'яч.

Почухав потилицю сусід та й каже:

– *Що ж, треба, виходить, і мені терміново купувати.*

– *Теж м'яч?*

– *Та ні, треба купити скло на запасні шибки для вікон.*

ПУНКТОГРАМА
Розділові знаки в діалозі

509. І. Прочитайте діалог. З'ясуйте, чиї судження, твердження містять суперечливу інформацію*. У чому це виявляється? Свідомо чи випадково, на вашу думку, хлопчик про те саме говорить протилежне?

Олег: – Яка чудова зима! Як гарно сипле сніг! Це моя улюблена пора року.

Ігор: – Так, стільки багато снігу! А ось і Мирослава. Ходімо разом кататися на санчатах.

Олег: – Та я вже замерз: дві години на вулиці. Узимку ж довго не погуляєш. Не те що влітку. Літо я люблю найбільше.

Ігор: – Гаразд, до зустрічі.

Олег: – Побачимося завтра в школі.

ІІ. Укажіть у діалозі репліки. Чи кожну з них подано з нового рядка? Який розділовий знак указує на початок реплік?

ІІІ. Визначте, які види речень за метою висловлювання та інтонаційним забарвленням ужито в діалозі.

---

* *Суперечливість інформації* – це наявність в інформації тверджень, суджень, фактів, які заперечують якісь інші твердження, судження, факти.

510. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте діалог-розпитування (5–6 реплік), можливий в одній з поданих ситуацій. Пам'ятайте, що найбільш повною і самостійною є перша репліка. Наступні доповнюють одна одну.

Ситуація А. Ви хочете з'ясувати, як виконати домашнє завдання з математики.

Ситуація Б. Ви хочете дізнатися, як зробити селфі й зберегти фото в телефоні.

Ситуація В. Ви хочете дізнатися, як спекти торт.

Ситуація Г. Ви хочете дізнатися, як обрати морозиво в магазині.

511. І. Спишіть, розставляючи пропущені розділові знаки в діалозі (діалог виділено курсивом).

А ЩО ТАМ ЗА ЛІСОМ?

Мені пригадується весняний день. Переді мною – зелені лани. На обрії – ліс.

А що там за лісом? – питаю старшого брата.

Поля, села. А там знову ліс – каже брат.

А за тим аж лісом – що там?

Дніпро. Велика наша ріка Дніпро.

А за Дніпром що?

Знову поля, села, ліси.

Це було для мене найбільше відкриття світу... Мене зворушило, що така велика, багата Україна *(В. Сухомлинський)*.

ІІ. Визначте зачин, основну частину й кінцівку тексту. Яка його основна думка?

ІІІ. Прочитайте вголос діалог, дотримуючися правильної інтонації.

512. І. Розгляньте фото. Опишіть мовленнєву ситуацію, зображену на кожному з них.

ІІ. Складіть і запишіть невеликий діалог, можливий в одній із зображених на фото ситуацій (на вибір).

513. Напишіть невелике оповідання або казку (8–10 речень) за поданим початком, увівши діалог.

Василь і Таня пішли в ліс по ягоди. І хоч їм здавалося, що вони трошки походили, але незчулися, як почало вечо-

ріти. Тільки тоді діти побачили, що вже блукають у незнайомому місці...

52. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З РОЗДІЛУ «ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ»

514. Розгляньте репродукцію картини «Казкове місто». Чому вона має таку назву? Складіть і запишіть за картиною чотири речення: 1) з однорідними членами та узагальнювальним словом; 2) зі вставним словом; 3) складне; 4) із прямою мовою.

В. Рекуненко. Казкове місто

515. І. Розгляньте діаграму. Чи відповідає загалом наведена інформація вашому розподілу часу за добу?

Розподіл часу учнів та учениць за видами діяльності за добу

ІІ. На основі інформації, наведеної на діаграмі, та власного досвіду складіть усне висловлення (3–5 речень) про розподіл часу учнів та учениць за добу. Використайте щонайменше одне складне речення.

516. І. Відновіть текст, уставивши на місці пропусків слова, подані в рамці. Кожне слово можна використати лише один раз.

склянок / спортом / питний / дієтологи
розрахувала / лимонад / неквапливими / людина

ПИТНИЙ РЕЖИМ

Відомо, що … в середньому на 75 % складається з води. Саме тому дуже важливо підтримувати нормальний … режим.

Всесвітня організація охорони здоров'я … , що здоровій людині необхідно випивати щонайменше 8–10 … води щодня. Якщо ж ти займаєшся … , потрібно пити ще більше.

До речі, … радять починати пити воду натщесерце*. За двадцять хвилин до сніданку … ковтками випий склянку води.

Пам'ятай, що компот, молоко, … , сік не мають властивостей звичайної питної води *(З інтернет-джерел)*.

---

* *Натщесе́рце* – не поївши, на порожній шлунок.

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Розкажіть, що нового для себе ви дізналися з тексту. Чи актуальною є ця інформація?
2. Поясніть, чому так важливо дотримуватися питного режиму.
3. Визначте синтаксичну роль слів, якими ви доповнили речення тексту.
4. Знайдіть речення з однорідними членами та речення із вставним сполученням слів.
5. Які речення за метою висловлювання вжито?

517. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Що, на вашу думку, значить правильно харчуватися? Чи важливо, які овочі, фрукти, цукерки, напої споживаємо?

518. САМООЦІНЮВАННЯ. І. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Відомості із синтаксису та пунктуації» я дізнався / дізналася багато нового. Наприклад, як …

2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було …

3. Свої знання з теми я б оцінив / оцінила на …

Готуємося до тематичного оцінювання

Виконайте завдання. Перевірте виконання, користуючись відповідями на форзаці.

1. Звертання є в реченні
   - **А** Настали осінні, тихі та смутні дні... *(С. Васильченко).*
   - **Б** Замело снігами полтавські села та хутори *(І. Цюпа).*
   - **В** Намалюй, зимова нічко, білосніжні сни *(З. Мороз).*
   - **Г** Хтось, може, винен перед ними *(Л. Костенко).*

2. Однорідні члени є в реченні
   - **А** Десь там матуся в обіймах втоми виходить зустрічать мене на шлях *(О. Довгоп'ят).*
   - **Б** Схилились вишні в розпачі німім і ронять цвіт весільний у калюжу *(Л. Ґудзь).*
   - **В** Дзвенить у зорях небо чисте, палає синім льодом шлях *(Д. Павличко).*
   - **Г** Повітря склом виблискує ламким, і тиша ніжно дзвонить над полями *(М. Рильський).*

3. Складним є речення
   - **А** Засинає місто після праці під нічною ковдрою *(М. Боровко).*
   - **Б** І земля, і вода, і повітря – все поснуло *(М. Коцюбинський).*
   - **В** І сходило сонце, і місяць вставав... *(Л. Костенко).*
   - **Г** Падала водяна лавина, розплющувалася об асфальт *(Є. Шморгун).*

4. Пунктуаційну помилку допущено в реченні
   - **А** Осінь ходить по краю, та виганяє птиць із гаю *(Нар. творчість).*
   - **Б** Сміються в сонці золотому річки, і села, і поля *(Олександр Олесь).*
   - **В** Осінній сад ще яблучка глядить, листочок-два гойдає на гілляках *(Л. Костенко).*
   - **Г** Здрастуй, моя прадідівська хато *(О. Білаш).*

5. Вставне слово (сполучення слів) є в кожному реченні, ОКРІМ (розділові знаки пропущено)
   - **А** Напевно всім доводилося спостерігати за красою неба.
   - **Б** Мабуть на центральних вулицях міста знову будуть затори.
   - **В** Погода за вікном говорить, що настала холодна осінь.
   - **Г** На жаль на центральних дорогах бувають затори.

6. Ко́му потрібно поставити перед виділеним сполучником у реченні
   - **А** На вечірньому небі потьмяніли **й** щезли сріблясті зірки *(М. Стельмах).*
   - **Б** Роман прислухається і до пісні **і** до народження чогось нового *(О. Гончар).*

В Любив дід гарну бесіду **й** добре слово *(О. Довженко)*.

Г Для письменника все має вагу: рядок народної пісні **чи** сторінка літопису... *(О. Гончар)*.

7. Уявіть, що хтось із ваших рідних, знайомих щойно повернувся з магазину. Складіть і запишіть діалог відповідно до цієї ситуації (4–6 реплік).

8. Перебудуйте подане речення на речення з прямою мовою.

Бабуся попросила Богдана принести води з криниці.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке словосполучення? Чим словосполучення відрізняється від речення?
2. Які є види речень за метою висловлювання? Наведіть приклади.
3. Що таке підмет і присудок? Чи бувають речення з одним головним членом?
4. Які є другорядні члени речення? Складіть речення, у якому були б усі другорядні члени.
5. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях з однорідними членами.
6. Які групи вставних слів (сполучень слів) за значенням ви знаєте? Наведіть приклад речення із вставним словом.
7. Розкажіть про вживання розділових знаків у реченнях зі зверненнями та вставними словами (сполученнями слів).
8. Чим складне речення відрізняється від простого? Наведіть приклад складного сполучникового речення.
9. Що таке пряма мова? Як її виділяємо на письмі?
10. Що називають діалогом? Розкажіть про вживання тире в діалозі.

Проєкт

Учні та учениці вашого класу мають підготувати **гру «Найрозумніший»**.

Тема гри *«Синтаксис і пунктуація»*.

Об'єднайтеся в такі групи:

- ✓ *мовознавці* (добирають для гравців запитання і завдання з теми);
- ✓ *гравці* (2–3 команди);
- ✓ *ведучий/ведуча* (проводить гру відповідно до правил);
- ✓ *журі* (оцінює відповіді команд, визначає переможців);
- ✓ *актори* (готують та озвучують цікаві повідомлення про мову під час рекламних пауз, розігрують гумористичні діалоги).

Проведіть гру у вільний від уроків час. Запросіть учнів інших класів, учителів, батьків.

Моя сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ!

З БІОГРАФІЇ РОЗДІЛОВИХ ЗНАКІВ

Кома й крапка – найдавніші розділові знаки. Вони з'явилися в друкованих книжках шістнадцятого століття.

Кома – слово з латинської мови. У латинській мові воно мало таке значення: «б'ю, відсікаю, відрубую, відділяю». *Type* – слово французьке. Означало воно у французькій мові – «тягти».

УСМІХНІМОСЯ

– Васильку, – звернувся вчитель до учня, – як буде минулий час від дієслова *прокидатися*?

– Спати, – відповідає учень.

І ТАКЕ БУВАЄ

ЩО КРАЙ, ТО ЗВИЧАЙ

У Японії та Австрії за давньою традицією вчать дітей писати і правою, і лівою рукою. У більшості країн учать писати зліва направо. Проте справа наліво пишуть учні арабських країн. А в Давній Греції вчили писати перший рядок справа наліво, а другий – навпаки.

В Іспанії з давніх часів утвердилося правило знаки оклику та знаки питання ставити на початку і в кінці речення. Іспанські педагоги вважають, що ця традиція допомагає учням заздалегідь зорієнтуватися, з якою інтонацією вимовляти речення під час читання.

ОЦЕ ТАК РЕЧЕННЯ!

Багато років тому наші предки, коли щось писали, не робили проміжків між словами в реченні. Тому воно було схоже на одне велике слово. Ось приблизно таким могло бути речення:

Вітерзгаємграєтьсяажсторожхитається.

Чи зрозуміли ви, про що в ньому йдеться?

НА ДОЗВІЛЛІ

ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте питальні речення, виділяючи більшою силою голосу виділені слова. Чи вплинула зміна інтонації на зміст висловлення? Поставте ці питання одне одному та дайте повні відповіді на кожне з них.

1. **Сашко** приніс тобі книжку?
2. Сашко **приніс** тобі книжку?
3. Сашко приніс **тобі** книжку?
4. Сашко приніс тобі **книжку**?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

ТЕМА 1. МОВЛЕННЯ І СПІЛКУВАННЯ

519. І. Поміркуйте, що таке спілкування. Для чого воно потрібне людям?

ІІ. Розгляньте меми. Які думки вони доносять до нас?

Дозвольте собі найбільшу розкіш у житті – спілкування зі мною!

Що ж робити, якщо я не можу відірватися від спілкування з тобою?

Мовлення – це використання мовних засобів (слів, речень тощо) для спілкування.

Спілкування – передавання інформації від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу.

Спілкування може бути **усним** і **писемним**.

Завдяки спілкуванню людина розширює загальний світогляд, мислення, розвивається як особистість.

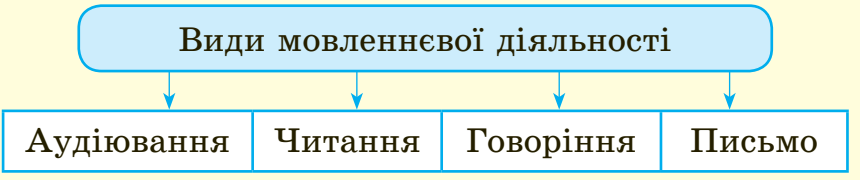

Зверніть увагу!

Аудіювання потрібно відрізняти від слухання. **Аудіювання** – це процес одночасного слухання та розуміння мовлення людини.

520. І. Поміркуйте, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдаєтеся, коли:

- ✓ перебуваєте в музеї;
- ✓ граєте у футбол чи волейбол;
- ✓ переглядаєте кінофільм;
- ✓ надсилаєте повідомлення в соцмережі;
- ✓ шукаєте інформацію в інтернеті.

ІІ. Розгляньте малюнок. Розкажіть, для якого виду мовленнєвої діяльності може знадобитися кожен із предметів.
ІІІ. Доведіть, що смартфон є універсальним засобом, за використання якого можливі всі види мовленнєвої діяльності.

521. І. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Хтось із вас має прочитати гумореску вголос, а хтось – послухати й переказати її. Поміркуйте, про який недолік під час спілкування йдеться в цьому тексті.

– Здоров, Андрію! Як поживаєш? Що робить сестра? Куди це ти поспішаєш? Котра година? Ти читав новий номер «Однокласника»? Як зіграли «Шахтар» – «Динамо»?

– Дякую. Добре. Вишиває. Додому. Десята тридцять. Не читав. 2:2.

ІІ. До якого різновиду мовленнєвого спілкування (усного чи писемного) вдався той, хто прочитав гумореску? А той, хто її слухав? Той, хто переказав її зміст? Той, хто записав її зміст із пам'яті?
ІІІ. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Ситуація спілкування

Будь-яке спілкування відбувається за певних умов. Із цих умов складається ситуація спілкування.

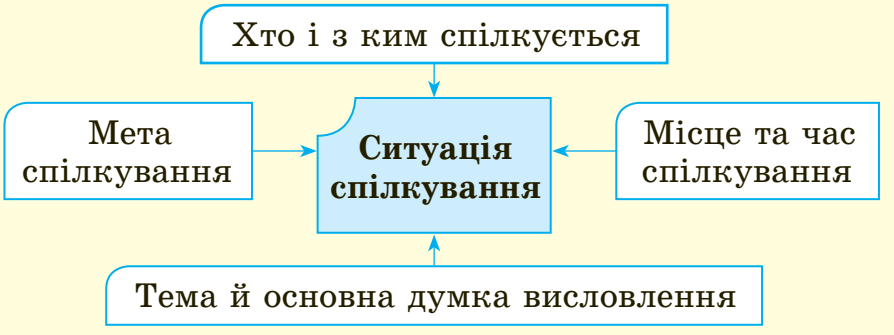

Того, до кого звертаються під час спілкування, називають **адресатом.**

Мета спілкування – це те, чого ви прагнете (про щось повідомити, щось з'ясувати, до чогось спонукати, висловити почуття тощо).

522. Поміркуйте, хто може стати адресатом вашого висловлення, коли ви завітаєте до музичної школи, бібліотеки, аквапарку, поліклініки, магазину, театру.

523. І. Розгляньте малюнки. Усно опишіть ситуацію спілкування, зображену на кожному з них: 1) коли й де відбувається спілкування; 2) хто спілкується; 3) про що можуть говорити; 4) з якою метою.

ІІ. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (4–6 реплік), можливий в одній із зображених ситуацій.

524. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

І ТАКЕ БУВАЄ П'ятикласниця Маринка намалювала листівку, щоб привітати свою маму з днем народження. Листівка була яскрава, красива. Мама дуже зраділа такому подарунку й одразу ж прочитала:

Мамо! Користуючись нагодою, висловлюю тобі привітання з днем народження. Бажаю нових досягнень у праці, успіхів в особистому житті.

З повагою – Марина

Мама засмутилася, з її обличчя зійшла радість.

Поясніть, чому засмутилася мама. Як би ви написали листівку?

ТЕМА 2. ПРАВИЛА СПІЛКУВАННЯ. МОНОЛОГІЧНЕ ТА ДІАЛОГІЧНЕ СПІЛКУВАННЯ. СКЛАДАННЯ ДІАЛОГІВ

525. Ознайомтеся з основними правилами спілкування. Поясніть, чому їх потрібно дотримуватися.

Правила спілкування

- ✓ Бути ввічливими, привітними й доброзичливими.
- ✓ Уважно, не перебиваючи, слухати співрозмовника.
- ✓ Заохочувати співрозмовника до висловлення власної думки.
- ✓ Уміти доброзичливо висловити незгоду з позицією співрозмовника.
- ✓ Не розмовляти без потреби голосно.
- ✓ Не використовувати грубих слів.

Спілкування може бути монологічним і діалогічним.

Монолог – це висловлення однієї особи.

Діалог – це спілкування між двома або кількома особами. Висловлення учасника діалогу називають **реплікою**.

526. Прочитайте висловлення. Яке з них є діалогом, а яке – монологом? Відповідь обґрунтуйте. Прочитайте діалог за особами.

1. – Умикай телевізор, наші грають!
– Не можу. Ще не вивчив уроків.
– Залиш свої уроки, пропустимо перший тайм.
– Вибач мені, Володю, але не можу. Вибач.
– Ех ти, а ще називається друг *(А. Федь)*.

2. Яким транспортом вам найбільше подобається подорожувати? Машиною, автобусом, потягом, літаком чи навіть повітряною кулею? Юна авторка-фантастка Ліза Куліш знає ще про один спосіб – телепортацію в надзвичайній диво-машині. Так мандрують не лише світом, а й галактиками, іншими планетами герої її твору «Диво-машина» – дідусь Петро та його онука Ліза *(З інтернет-джерел)*.

527. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–7 реплік) на одну із запропонованих тем: «Зустріч із першою вчителькою», «Зустріч із колишнім однокласником», «Подяка за допомогу», «У художній майстерні», «Прощання на вокзалі», «У магазині». Використовуйте подані на с. 218 слова ввічливості.

Доброго ранку! Добрий день! Привіт! Радий бачити тебе.

* * *

До побачення! На все добре! Гарного дня! Бувайте здорові! До зустрічі!

Бажаю успіхів! Хай щастить! Рада була зустрітися.

* * *

Вибачте. Пробачте. Прошу вибачити (пробачити).

Даруйте. Перепрошую. Вибачте, що турбую.

* * *

Дякую. Щиро дякую. Я тобі дуже вдячний. Будь ласка. Нема за що.

528. І. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Уявіть, що хтось із вас опинився в чужому місті і йому необхідно з'ясувати, де розміщено стадіон (цирк чи театр). А хтось із вас живе в цьому місті. Складіть і розіграйте за особами діалог (5–6 реплік), можливий у цій ситуації. Уживайте слова ввічливості.

ІІ. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

529. Складіть діалог (5–6 реплік), який відображає уникнення небажаного й небезпечного спілкування, відповідно до однієї із ситуацій:

1) маловідома вам людина, яку ви щойно додали в друзі в соцмережі, почала цікавитися розкладом роботи ваших батьків, просити вислати ваші фото тощо;

2) невідома особа телефоном просить вас підійти до певного місця біля школи, щоб вирішити якесь важливе питання.

530. Складіть діалог (5–6 реплік) за одним з поданих малюнків. У діалог уведіть звертання та слова, які виявляють вихованість, ввічливість, тактовність.

ТЕМА 3. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

531. І. Прочитайте текст мовчки. Що нового ви дізналися з прочитаного? У чому полягає цінність цієї інформації?

СПІЛКУВАННЯ ІЗ ЗАДОВОЛЕННЯМ

Що можна робити в соцмережах? Ділитися фотками, жартувати, спілкуватися з друзями. Та як зробити це спілкування веселим і безтурботним, уникнути кібербулінгу й не потрапити на гачок шахраїв? Розповідаємо!

Зберігай приватність

Десять... ні-ні, разів сто ти чув від дорослих: «Не розмовляй із незнайомцями!» Це правило діє і в інтернеті. Де працюють батьки, коли вони повертаються додому, яка в тебе адреса або пароль від сторінки – теми табу* в соцмережах.

Навіть просте родинне фото з аеропорту в соцмережі може стати приводом для пограбування. Тому **уважно слідкуй, кого додаєш у друзі в соцмережах і якою інформацією ділишся.** Ніколи не надсилай своїх фото незнайомцям!

Та навіть якщо ти спілкуєшся з хлопцем чи дівчиною із сусіднього будинку, не варто пліткувати, переказувати розмови батьків або друзів без їхньої згоди, розповідати про стан здоров'я близьких. Це порушує чужі особисті кордони.

Способи захисту

Якщо в інтернеті тебе атакує незнайомець, ти можеш захиститися від його дій: видалити з друзів, поскаржитися модератору, внести до чорного списку або забанити в соцмережах.

Не варто встрягати в словесну перепалку. Навіть серед дітей є тролі, які прагнуть привернути до себе увагу негативним способом. Це можуть бути не тільки лайки із зображенням сміху чи роздратування, але й нескінченні скарги, звинувачення, провокування опонентів, безцільні суперечки («Як ти можеш любити собак, коли є котики?»).

Навчись користуватися смайликами

Аби уникнути непорозумінь із друзями, з'ясуй значення смайликів та емодзі, які плануєш використовувати в лис-

туванні. Смайлик може сподобатися тобі візуально, однак знівелювати або спотворити зміст твоїх слів. Тому твоє повідомлення можуть сприйняти неоднозначно.

Почувайся безпечно в інтернет-просторі та спілкуйся із задоволенням! (За матеріалами сайту *https://pustunchik.ua*)

---

* *Табу́* – тут: заборона.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Текст дає відповідь на запитання
   - **А** Яке значення має мова в житті людини?
   - **Б** Чому потрібно дотримуватися правил спілкування?
   - **В** Як безпечно спілкуватися в інтернеті?
   - **Г** Де знайти цікаві смайлики та емодзі?

2. У частині «Навчись користуватися смайликами» висловлено думку про те, що
   - **А** не треба надсилати багато смайликів, бо вони забирають час
   - **Б** не треба надсилати багато смайликів, бо це дитячі забавки
   - **В** треба з'ясовувати значення смайликів і розповідати про це своїм друзям
   - **Г** треба з'ясовувати значення смайликів, щоб не спотворити зміст слів

3. Цей текст найдоцільніше опублікувати на сайті в розділі
   А «Творчість» **Б** «Кінозал» **В** «Ігри» **Г** «Поради»

4. Знайдіть у тексті поради (на вибір), щоб доповнити подану схему.

Хочеш безпечно спілкуватися в інтернеті?

Тобі допоможуть ці поради

1. _____
2. _____
3. _____

5. Що треба робити, якщо в інтернеті вас атакує незнайомець? Знайдіть відповідь у тексті.

6. Скількома зірочками ви б оцінили цей текст (*від 1 до 5, де 1 – не сподобався текст; 5 – дуже сподобався текст*)? Обґрунтуйте свою оцінку одним реченням.

7. Поясніть, чому розміщена в соцмережі особиста інформація чи фото з відпочинку може стати приводом для пограбування, вимагання грошей тощо.

ТЕМА 4. ІСТОТНІ ОЗНАКИ ТЕКСТУ. ПЛАН ТЕКСТУ

Поняття про текст

Текст – це група речень, об'єднаних між собою темою, основною думкою та граматично.

Істотні ознаки тексту:

- наявність теми й основної думки
- наявність двох і більше речень
- пов'язаність речень за змістом
- послідовність та завершеність викладу
- граматичний зв'язок між реченнями

Тема й основна думка

Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.

Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться.

Тему тексту розкривають за допомогою мікротем. **Мікротема** – це частина загальної теми.

Мікротему розкривають, як правило, кількома реченнями тексту, з-поміж яких є одне найбільш значуще – тематичне.

Тематичним називають речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротеми.

Ключові слова

У мікротемах є слова, які мають істотне смислове навантаження. Такі слова називають **ключовими**.

Абзац

Групу речень, які розкривають мікротему, на письмі здебільшого оформляють як окремий абзац.

Абзац – це частина тексту, об'єднана однією мікротемою. Кожен абзац пишуть з нового рядка.

532. І. Прочитайте уривок.

ДІОКЛЕТІАНОВА КАПУСТА

З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі властивості капусти. Лікарі радили давати капустяний сік дітям, аби ті швидше виростали, радили вживати цілющу капусту при запаленнях та свіжих ранах.

Ми розкажемо тобі дивну історію про римського імператора Діоклетіана Августа. 305 року Діоклетіан зрікся престолу й виїхав до міста Салони. **Там, на превеликий подив колишніх підданих, імператор почав вирощувати капусту.** Чим можна було пояснити цей дивний і незбагненний вчинок?

Кілька років тому Діоклетіана мучив глухий біль у животі. Йому вже не лише вночі, а й удень дошкуляли болі. Діоклетіан уже почав думати про смерть.

Ось тут і нагодився старий грек. Він повів імператора на горо́д і показав на капусту: «Ось у ній – твоє здоров'я». **І справді, вилікував Діоклетіана свіжим капустяним соком.**

…Здається, ще вчора імператор свято вірив, що кожен його крок – це сторінка історії. **Нині ця віра розвіялася, мов туман** (За *Є. Шморгуном*).

ІІ. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що це текст, користуючись схемою «Істотні ознаки тексту». Свою відповідь розпочніть так: «Прочитаний уривок є текстом, тому що в ньому можна визначити тему й основну думку...»
2. Визначте тему й основну думку тексту. Що відображає заголовок до тексту – тему чи основну думку?
3. Визначте мікротеми тексту та звірте свою відповідь з поданою нижче таблицею.
4. Доведіть, що виділені в тексті речення є тематичними. Які слова в мікротемах є ключовими? Доповніть усно таблицю.

Мікротеми	Тематичні речення	Ключові слова
1. Цілющі властивості капусти	З давніх-давен люди оцінили поживні й цілющі якості капусти.	Поживні, цілющі, капуста
2. Діоклетіан проміняв престол на капусту		
3. Хвороба імператора		
4. Капуста допомогла		
5. Імператор змінює свої переконання		

5. Знайдіть абзацні відступи. Простежте, чи збігається поділ тексту на абзаци з визначеними мікротемами.

Структура тексту

У тексті є зачин (вступ), основна частина й кінцівка.

Зачин готує нас до сприйняття того, про що йтиметься в тексті. **В основній частині** розкривають основний зміст тексту. **Кінцівка** – це підсумок усього сказаного.

План

Для того щоб виділити в змісті тексту найбільш важливе й зазначити послідовність викладу думок, складають план.

План – це короткий послідовний перелік основних питань або мікротем тексту.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти простий план тексту

1. Уважно прочитати текст.
2. Визначити тему й основну думку тексту.
3. Визначити мікротеми, стисло й чітко їх сформулювати. Це і є пункти плану.
4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

533. I. Визначте структуру тексту «Діоклетіанова капуста» (зачин, основну частину, кінцівку).
II. Складіть і запишіть план тексту «Діоклетіанова капуста». Ви можете скористатися таблицею на с. 222.

ТЕМА 5. ТИПИ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

Особливості текстів

Розповідь – це висловлення про події, що відбулися (відбуваються чи відбуватимуться) у певній послідовності.

До тексту-розповіді можна поставити загальне питання «Що сталося (відбулося)?».

Опис – це висловлення про певні ознаки, властивості особи, тварини, предмета чи явища.

До тексту-опису можна поставити загальне питання «Який?».

Роздум – це висловлення, у якому доводиться правильність чи неправильність певного твердження шляхом міркування та за допомогою аргументів.

До тексту-роздуму можна поставити загальне питання «Чому?».

534. Розгляньте схеми. Розкажіть за ними про те, з яких частин складається розповідь, опис і роздум.

РОЗПОВІДЬ

ОПИС

РОЗДУМ

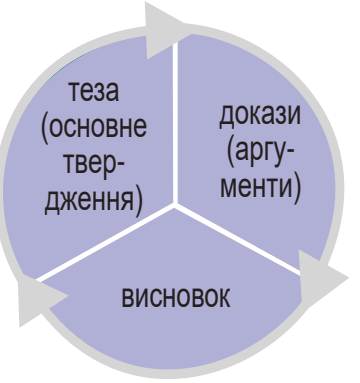

535. I. Прочитайте текст. Доведіть, що це висловлення є розповіддю. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

БІЛКА-ПАРАШУТИСТКА

Рятуючись від куниці, вище й вище по гілках лапатої ялини забирається білка. Куниця ось-ось наздожене руду. І раптом... білка розпластує лапки, розправляє хвоста й кидається вниз із самісінького вершечка високої ялини. Хвіст діє як парашут, і тварина плавно приземляється на галявині. У куниці хвіст не може правити за парашут. І поки вона спускається з дерева, білка вже знаходить безпечний куточок *(З довідника)*.

II. Визначте тему тексту та розкажіть про особливості його будови за схемою «Розповідь» до вправи 534.

Міркуймо. У висловленні йдеться про кілька дій, виконаних куницею та білкою. Ці дії виконуються одна за одною, послідовно. До тексту можна поставити загальне питання «Що відбувається?». Отже, це висловлення є розповіддю.

536. І. Прочитайте текст. Визначте його тип мовлення. Свою відповідь звірте з міркуванням, поданим нижче.

КУЛЬБАБА

Кульбаба – це багаторічна трав'яниста рослина.

Стебло в неї безлисте, світле, усередині порожнє. На верхівці стебла красується одна велика жовта квітка, схожа на кошик. Увечері її пелюстки згортаються, а вранці розкриваються. Листочки цієї рослини видовжені, зубчасті. Ростуть вони від самого кореня.

Кульбаба належить до лікарських рослин і є дуже корисною *(З енциклопедії)*.

ІІ. Знайдіть у тексті й зачитайте, як описано стебло, квітку та листя кульбаби.

ІІІ. Розкажіть про особливості будови цього тексту за схемою «Опис» до вправи 534.

IV. Визначте зачин, основну частину й кінцівку тексту.

Міркуймо. У тексті вказано загальні ознаки кульбаби. Крім того, названо ознаки частин цієї рослини – стебла, квітки, листків. До висловлення можна поставити загальне питання «Яка?». Отже, цей текст є описом.

537. Складіть невеликий усний роздум (3–5 речень), розпочавши його одним із наведених фрагментів. В останньому реченні сформулюйте висновок.

- ✓ Я люблю займатися спортом (малювати, читати), тому що …
- ✓ Українські пісні відомі у світі, тому що …
- ✓ Природу треба охороняти, тому що …

ТЕМА 6. ОПИС ПРЕДМЕТА. УСНИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРЕДМЕТА

Опис предмета

Опис предмета – це його словесне зображення.

Описати предмет означає назвати ознаки всього предмета, а також ознаки його частин. Опис предмета передає такі його ознаки, як розмір, форма, колір, запах, гучність та ін.

НАПРИКЛАД:

Ознаки для опису велосипеда

Ознаки всього велосипеда	Ознаки частин велосипеда				
	колеса	рама	руль	сідло	багажник
двоколісний та ін.	*міцні* та ін.	*червона* та ін.	*стильний* та ін.	*широке* та ін.	*великий* та ін.

538. І. Прочитайте уривок із детектива «Суперагент 000» Лесі Воронини.

СУПЕРАГЕНТ І ЙОГО «ФЕРАРІ»

Суперагент 000 Гриць Мамай сидів у позі лотоса на розлогій гілці крислатого евкаліпта. У такий спосіб славетний рятівник світу гартував свою і без того крицеву волю. Як тільки Суперагент поринув у стан цілковитого спокою, різнобарвні папужки з пронизливими криками накинулися на нього й почали люто дзьобати в найменш захищені частини тіла.

Гриць тут-таки мобілізував усі внутрішні сили свого тренованого організму. Кількома стрибками він досяг свого улюбленого автомобіля, який, немов стиглий помідор, червонів у затінку густих заростей. Машина мала двоє дверей і верхній люк. Диски на колесах виблискували під гарячим сонцем. Надпотужні фари були прикриті захисними решітками. Суперагент натис на педаль газу – і слухняна машина із шаленою швидкістю зірвалася з місця та полетіла геть від оскаженілої зграї папуг. Дерева, які траплялися на шляху «ферарі», не могли зупинити нестримного руху унікальної машини.

Річ у тім, що Гриць мав видатні здібності винахідника й зробив просте, але водночас геніальне відкриття. Для того щоб автомобіль не потрапляв у дорожні пригоди, не розбивався та не калічив водія і пасажирів, «ферарі» було виготовлено зі спеціальної надміцної та пружної… гуми! Отож тепер, ударяючись у велетенські стовбури дерев, наїжджаючи на гігантські кам'яні брили та падаючи в глибокі вирви, автомобіль, немов м'ячик, підстрибував, відлітав в інший бік і, неушкоджений, продовжував їхати вперед.

Урешті, пересвідчившись, що птахи його більше не переслідують, Гриць натис на гальма й зупинився (За *Л. Вороніною*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть уривок про те, як саме Суперагент тікав від зграї папужок. Який технічний засіб допоміг йому?
2. Знайдіть у тексті елементи опису автомобіля (у другому й третьому абзацах). Яким зображено авто?
3. Складіть колективно план частини тексту, де описано автомобіль та йдеться про те, як саме Суперагент тікав від папужок.
4. Прочитайте текст удруге. За планом усно перекажіть указану частину.

ТЕМА 7. ОПИС ТВАРИНИ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ РОЗПОВІДНОГО ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ТВАРИНИ

Опис тварини

Опис тварини – це її словесне зображення.

Описати тварину означає назвати її ознаки, а також ознаки частин її тіла. Опис тварини передає такі її ознаки, як розмір, форма, забарвлення та ін.

539. І. Прослухайте текст із голосу вчителя чи однокласника/однокласниці. Чому кріт спочатку був сердитий, а потім повеселішав?

КРІТ

Ранньої весни ворухнулася раптом суха бур'янина, похиталась і впала. А на тому місці, де вона стояла, зробилася нора. У норі хтось важко посапував і сердито бурмотів. А трохи згодом з-під землі виткнувся гострий писок, за ним – сердитющі настовбурчені вуса, а за вусами – уся го-

лова й короткі лапи з довгими кігтями. Велика голова була припорошена пилом, з маленькими ямочками замість вух. Кріт понюхав туман і прислухався.

У бур'янах було тихо. Тоді підземельник повільно, неспішно підняв угору дві заслінки побіля вух, і з-під них вигулькнуло на світ двоє маленьких очей. «Гм, де ж це я опинився?» – подумав кріт сердито, бо йому дуже хотілося їсти, і вибрався з нори весь.

Він був кволий, безсилий після зимового сну, тому ледве переставляв ноги. Наткнувшись на якийсь курінь, він покуштував язиком вологий мох і став швидко його лизати.

Ах, як прохолодно стало йому в грудях, скільки сили прибуло одразу! І кріт повеселішав (За *Г. Тютюнником*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте, які типи мовлення поєднано в тексті.
2. Знайдіть опис крота й заповніть у зошиті таблицю.

Частини тіла крота	Ознаки частин тіла
писок	гострий
вуса	…
лапи	…
кігті	…
голова	…
очі	…

3. Випишіть: 1) антоніми, ужиті для опису крота; 2) із другого й третього абзаців – синоніми.
4. Складіть колективно й запишіть план тексту.
5. Послухайте текст удруге. Користуючись планом і виписаними словами, перекажіть докладно текст (усно).
6. Поясніть, якими видами мовленнєвої діяльності ви скористалися, виконуючи вправу.

ТЕМА 8. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРЕДМЕТА В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

540. Чи є у вашій кімнаті, на подвір'ї будинку або в школі найбільш красивий чи улюблений вами предмет? Як би ви могли його описати?

Структура твору-опису предмета

Частини твору	Про що пишемо (на вибір)
Зачин	Загальне враження від предмета, уявлення про нього; АБО як цей предмет з'явився в мене; АБО для чого використовують предмет тощо
Основна частина	Опис усього предмета та його частин (колір, форма, розмір, матеріал тощо)
Кінцівка	Моє ставлення до предмета; АБО місце предмета в моєму житті тощо

Художній опис

Художній опис відображає предмети в яскравій, образній формі з метою емоційного впливу на читача. У такому описі використовуємо художні засоби (порівняння, епітети та ін.).

541. І. Виберіть один з предметів, який є у вашому портфелі (будинку, квартирі, дворі, класі). Уважно роздивіться предмет, його частини, назвіть ознаки.

ІІ. Складіть план твору-опису цього предмета. За планом письмово опишіть предмет у художньому стилі. Використайте слова із суфіксами, що надають тексту емоційного забарвлення та виразності. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план твору-опису предмета (рюкзака)

1. Мій новий рюкзак.
2. Опис рюкзака*.
3. Мій рюкзак дуже зручний і красивий.

* Описуючи рюкзак, можна сказати про його розмір і форму; колір, оздоблення; матеріал, з якого зроблено; частини рюкзака, їхні розміри, форму, колір.

542. Пригадайте якийсь із фантастичних предметів, які згадано в казках, мультфільмах чи кінофільмах (чарівну паличку, шапку-невидимку, меч тощо). Складіть художній твір-опис цього предмета. Якщо маєте бажання, намалюйте цей предмет (на окремому аркуші).

ТЕМА 9. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ТВАРИНИ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Яка мета художнього опису?

543. ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи є у вас чи у ваших рідних якась тварина? Розкажіть про неї (якої вона масті; які в неї лапи, очі, вуха; які в неї звички; зла вона чи добра; що вона любить, а що – ні). Як ви ставитеся до своєї тварини? А як ставляться до тварини ваші рідні?

Структура твору-опису тварини

Частини твору	Про що пишемо (на вибір)
Зачин	Загальне враження від тварини, уявлення про неї; АБО де живе тварина, де її бачили тощо
Основна частина	Опис тварини загалом та частин її тіла (забарвлення, розмір, форма тощо)
Кінцівка	Моє ставлення до тварини

Зверніть увагу!

Опис тварини має викликати в читача інтерес до неї.

544. І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення.

ЛИСЕНЯ

Одного разу я побачила в лісі лисенятко.

Воно було невеличке, як кішка. Лапки здавалися міцними, але тулуб був маленьким та худеньким. Велика голова, з гострим носом і нашорошеними вухами, веселі круглі, як ґудзики, оченята й рухливий кінчик носа робили лисеня дуже кумедним. Хутро рудувато-сіреньке з темнуватими плямами, а щічки та живіт були білими.

Я із задоволенням спостерігала за лисеням.

ІІ. Простежте, як розгортається думка в тексті. Для цього визначте: 1) яку тварину описано; 2) що нового ми дізнаємося про неї з кожного наступного речення.

ІІІ. Знайдіть використані в описі художні засоби (епітети, порівняння), антонімічні пари слів.

545. Складіть план твору-опису вашої улюбленої тварини. За планом опишіть тварину в художньому стилі (письмово). Використайте слова

із суфіксами, що надають емоційного забарвлення та виразності. Скористайтеся орієнтовним планом, поданим нижче.

Орієнтовний план твору-опису тварини

1. Де живе тварина.
2. Опис тварини*.
3. Я люблю спостерігати за твариною.

---

* Описуючи тварину, можемо звернути увагу на її розмір (зріст), масть (забарвлення), шерсть; голову, очі, вуха, лапи, хвіст; силу (спритність, енергійність, витривалість).

ТЕМА 10. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-РОЗПОВІДЬ НА ОСНОВІ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які особливості розповіді?

Твір-розповідь – це повідомлення про якісь події в житті людини, родини, класу, школи, навчального закладу, міста тощо.

546. І. Прочитайте розповідь. Виділіть її складові (початок, розгортання та завершення дії). Доберіть заголовок. Чи сподобалося вам це висловлення?

Якось в одного тигра у звіринці заломився кіготь і вріс у лапу. Це завдавало йому нестерпних мук. Треба було випиляти пазур. Операція виявилася важкою, але мужній лікар усе-таки скінчив її.

Минув рік, і той самий тигр загнав у лапу колючку. Цього разу він сам простягнув лікарю крізь ґрати зранену лапу й терпляче чекав, поки той порався біля неї. Після цього тигр став стрибати по клітці, виказуючи радість і вдячність лікареві-рятівнику (За *О. Губком*).

ІІ. Укажіть слова, які передають послідовність дій.

547. Напишіть твір-розповідь (0,5–1 сторінка) у художньому стилі на одну з поданих тем. Попередньо визначте основну думку висловлення та складіть його план. Доберіть заголовок.

Теми:

- Сім днів повної свободи, або Як я провів (провела) канікули;

- Зупинися, мить, або Одна година мого життя;
- Усе за планом, або Мій робочий день;
- Один за всіх, або Мої друзі в школі;
- Поки всі вдома, або Вихідний у нашій сім'ї.

ТЕМА 11. ЕСЕ

Особливості есе

Есе (*франц.* essai – спроба, проба, нарис) – невеликий за обсягом твір, який має довільну побудову та в якому автор / авторка висловлює власні враження і думки.

Створюючи есе:
- можна довільно будувати текст;
- не варто всебічно описувати предмет, явище, подію тощо;
- можна лише частково, як у розмові, торкатися якихось питань;
- можна висловлювати спірні міркування;
- можна використовувати образні слова, порівняння тощо.

Зверніть увагу!

Якщо есе створено у формі **опису**, то цей опис має бути дуже яскравим, захоплюючим і викликати важливі й цікаві думки.

548. Прочитайте зразок есе. Чи сподобалося воно вам?

ТРАНСПОРТНИЙ ЗАСІБ МАЙБУТНЬОГО

Пройдуть роки, і наука досягне небувалих результатів. Винайдуть такі транспортні засоби, які дадуть змогу людині пересуватися з одного місця в інше надзвичайно швидко.

Це будуть літальні апарати, які за зовнішнім виглядом нагадуватимуть комфортабельні машини, але рухатимуться вони зі швидкістю космічних ракет. Зареєстрував у Міжнародній прикордонній службі маршрут – і вперед до Африки чи Північного полюса (За *Л. Томащук*).

549. Напишіть невелике есе на одну з тем: «Краса й милозвучність української мови», «Транспорт майбутнього», «Вода в природі», «Зазирнуло сонце до мене у віконце».

ТЕМА 12. БУДОВА ЕЛЕМЕНТАРНОГО РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є типи мовлення? 2. Що таке роздум?

550. Прочитайте текст. Доведіть, що це роздум. Чи актуальною є наведена інформація?

Я вважаю, що всі повинні знаходити час для фізкультури. Насамперед фізичні вправи допомагають укріплювати здоров'я, бути в хорошій формі, виховувати силу волі. Навіть проста зарядка вранці під улюблену музику заряджає енергією на весь день.

Ось чому фізкультура така важлива й необхідна.

Частини роздуму

Елементарний роздум складається з таких трьох частин: теза, доказ, висновок.

Теза – це твердження, яке потрібно довести.

Докази (аргументи, обґрунтування) – це думка на підтвердження правильності висловленого твердження (тези).

Щоб дібрати якісні докази, спробуйте знайти відповідь на таке питання: *Чому я вважаю, що моя теза (ідея, погляд на проблему) правильна?*

Висновок – це логічний підсумок, остаточна думка.

Схема елементарного роздуму

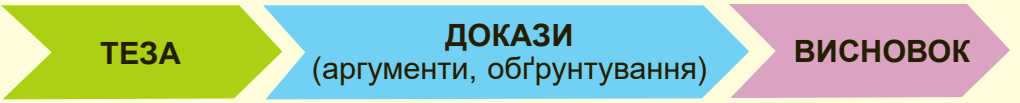

Формулюючи тезу, можна скористатися такими словами і виразами:	*Я думаю, що...; На мою думку...; Я впевнений (впевнена), що...; Як на мене, то...*
Докази (аргументи) можна розпочати за допомогою таких слів і виразів:	*Насамперед...; Через те, що...; Доказом може бути...; По-перше...; По-друге...*
Висновок часто приєднують за допомогою таких слів і виразів:	*Отже...; Ось чому...; Ми переконалися в тому, що...; Можна зробити висновок...*

Наведені вище слова допомагають побудувати роздум, однак вони не є обов'язковими. **НАПРИКЛАД:**

Текст-роздум

Теза
Докази
Висновок

Вода – дорогоцінне джерело життя.

Це пояснюється тим, що без води людина може прожити не більше 2–3 днів. Якщо влітку довго немає дощу, жовкне трава, в'януть квіти. Організми людей, тварин і рослин містять велику кількість води.

Отже, без води на землі не було б нічого живого.

551. Прочитайте тези та доберіть усно докази на підтвердження кожної з них і висновки ймовірного роздуму.

1. *Теза*: На мою думку, найкращий день тижня – субота.
Доказ: ...
Висновок: ...

2. *Теза*: Ніколи не треба обманювати.
Доказ: ...
Висновок: ...

552. Доберіть тезу й доказ до одного з поданих висновків (на вибір). На основі цього матеріалу напишіть невеликий текст-роздум (5–7 речень). Доберіть до висловлення заголовок.

1. *Теза*: ...
Доказ: ...
Висновок: Ось чому зима – улюблена пора року багатьох дітей.

2. *Теза*: ...
Доказ: ...
Висновок: Отже, одна голова добре, а дві – краще.

Проєкт

Лист у майбутнє

Якими ви себе бачите в майбутньому? Напишіть листа собі в майбутнє – випускнику/випускниці школи, гімназії чи ліцею.

Розкажіть про себе, свої бажання, плани на майбутнє тощо. Покладіть листи в конверти, підпишіть і здайте на зберігання вчителеві. Попросіть, щоб ці листи вручили вам на випускному балі.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СЛОВНИЧОК СИНОНІМІВ

БЛИЗЬКО, недалеко, поблизу, неподалік, під носом, рукою подати, не за гора́ми.

БОЯЗКИЙ, несміливий, полохливий, лякливий, легкодухий, *розм*. страхопудний.

ВВІЧЛИВИЙ, чемний, вихований, коректний, тактовний, ґречний.

ГОВОРИТИ (*передавати словами думки, повідомляти*), казати, промовляти, проказувати, балакати, мовити, повідати, *поет.* ректи, *розм*. ціди́ти.

ГОРИЗОНТ, обрій, круговид, виднокруг, виднокрай, крайнебо, овид, небосхил, небокрай.

ДОРОГА, шлях, путь, шосе, траса, автострада, *розм*. гостинець, путівець.

ДУМАТИ, мислити, розмірковувати, роздумувати, міркувати, мати на думці, *розм*. кумекати, *розм*. метикувати, *розм*. мізкувати.

ЗАВЖДИ, повсякчас, завше, постійно, день і ніч, будь-коли, доки світ стоїть, хоч коли.

ЗАВІРЮХА, хуртовина, метелиця, віхола, заметіль, хуга, завія, сніговій, *розм*. хурделиця, *розм*. хвища, *розм*. хуртеча.

ІТИ, простувати, прямувати, ступати, *розм*. топати, *розм*. тупцювати; крокувати; *розм*. чимчикувати, *розм*. теліпа́тися.

КМІТЛИВИЙ, тямущий, тямовитий, *розм*. метикуватий, *розм*. метикований, здогадливий, бистрий на розум.

ЛАСКАВИЙ (*який виявляє ласку*), ніжний, лагідний, пестливий, голубливий, *розм*. ла́дний.

ЛЕЛЕКА, чорногуз, бусол, бузько́.

ПЛАКАТИ, *розм*. рюмсати, лити сльози, нюнити, скиглити, хлипати, ревти, сміятися на кутні, заходитися плачем, вмиватися слізьми; голосити, ридати.

ПОВІЛЬНО, поволі, звільна, нешвидко, неспішно, потихеньку, неквапно, повагом, без поспіху, *розм*. неква́пом, *розм*. пово́леньки.

РАДІСНИЙ, веселий, життєрадісний, сонцелюбний, сонцеликий.

РАПТОМ, зненацька, ураз, несподівано, раптово, як сніг на голову, як грім з ясного неба, блискавично.

СКАЗАТИ, мовити, промовити, проговорити, проказати, вимовити, висловити, повідати, випалити, зронити, *розм*. пролепетіти.

СМІЛИВИЙ, відважний, хоробрий, мужній, безстрашний, відчайдушний, небоязкий.

СПОКОНВІКУ, з діда-прадіда, справіку, з правіків, одвічно, з давніх-давен, відколи світ.

ЧУДОВИЙ, прекрасний, прегарний, розкішний, божественний, захоплюючий.

ШВИДКО, стрімко, стрімливо, хутко, скоро, бистро, прудко, мерщій, стрілою, ви́хорем, прожогом, стрімголов.

СЛОВНИЧОК ПАРОНІМІВ

Військовий // воєнний

Військовий – який стосується війська. *Військовий лікар, військова техніка, форма.*

Воєнний – який стосується війни. *Воєнний час.*

Дружний // дружній

Дружний – який відбувається одночасно, злагоджено, спільно; пов'язаний дружбою і згодою. *Дружний колектив.*

Дружній – який ґрунтується на дружбі, прихильності, взаємно доброзичливий. *Дружній погляд.*

Економічний // економний

Економічний – який стосується економіки. *Економічний спад.*

Економний – ощадливий, який бережливо витрачає гроші, сили; оснований на економії. *Економна людина.*

Лікувати // лічити

Лікувати – застосовувати ліки та інші засоби припинення болю, захворювання. *Лікувати хворого, лікувати травами*.

Лічити – називати числа в послідовному порядку, рахувати. *Лічити дні, лічити вголос*.

Людний // людяний

Людний – багатолюдний. *Людне місто, людний заклад.*

Людяний – гуманний, доброзичливий, чуйний до інших. *Людяний вчинок, бути людяним.*

Музичний // музикальний

Музикальний – обдарований здатністю тонко сприймати музику, виконувати музичні твори; мелодійний. *Музикальний слух.*

Музичний – який стосується музики як виду мистецтва. *Музична школа, музичний фільм.*

Освітлений // освічений

Освітлений – якого видно, бо на нього падає світло. *Освітлена вулиця, освітлені вікна*.

Освічений – який має освіту. *Освічений робітник, освічене суспільство*.

Сердечний // сердешний // серцевий

Сердечний – сповнений доброзичливості, чуйності; добрий, щирий, вірний. *Сердечна людина.*

Сердешний – який викликає співчуття; бідолашний, нещасний. *Сердешна жінка.*

Серцевий – який стосується серця, його діяльності; пов'язаний з хворобами серця, їх лікуванням. *Серцевий ритм.*

Тактичний // тактовний

Тактичний – який стосується тактики як сукупності прийомів та способів для досягнення мети (у політиці, спорті) або здійснення певної бойової операції. *Тактичний хід, тактична перевага.*

Тактовний – який володіє почуттям міри, вміє поводитися, дотримується відповідних норм. *Тактовна людина, бути тактовним.*

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абúхто
алфа́вíт

Б

близькúй
борючúсь
босóніж
б'ючú

В

верба́
веретéно
везтú
вестú
вúгадка
визна́ння
вимóва
вимóга
вúнагородити
вúпадок
вúпрягти
вира́зність
виставкóвий
вичéрпний
возз'éднання
вóїнський

Г

гетьма́нський
горобúна
городúти
горошúна
грушéвий

Д

далечина́
дворóвий
дециméтр
дúхання
діалóг
дíдів
дíточкú
дíтьми
довестú
довíдник
дóнька
допíзна
досхочý
дочка́
дóщечка
дощовúй

Ж

жалúти
жалюзí
жаркúй
живóпис
житлó

З

завда́ння
завдóвжки
заздалегíдь
за́йнятий
запита́ння
застрéлити
зібра́ння
злéгка
зóвсім
зрýчний

І

ідучú
íскра

Ї

їстівнúй

К

ка́жучи
кúдати
кілоméтр
книжкóвий
кóвзатися
кóлесо
кóрúсний
кропива́
кóсий

Л

легкúй
листопа́д
літóпис
льодовúй
лялькóвий

М

медикаме́нт
мере́жа
местú
мілíме́тр
моро́чити

Н

навíки
навкóло
навча́ння
наса́мперед
нена́видіти
нена́висть
нестú
новúй
нудúй

О

обра́ння
обрýч
одина́дцять
одноразóвий
óлень
оле́нячий
острівнúй

П

поблизý
пóдруга
позаóчі
поле́жати
пóмúлка
порядкóвий
посúдіти
прúязний
прóстúй

Р

ра́зом
річковúй
розв'яза́ння
розповíстú
русло́

С

сантиме́тр
све́рдло
сере́дина
спúна

Т

тóвпитися
товстúй
тонкúй
торф'янúй

У

украї́нець
украї́нський
урочúстий

Ц

це́нтнер

Ч

чарівнúй
черговúй
черствúй
чита́ння
чорнóзем
чотирна́дцять

Ш

швидкúй
шовкóвий

ЗМІСТ

Дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці! 3

ВСТУП

Значення мови в житті людини та суспільства.
Українська мова – державна мова України 4

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

1. Текст. Речення. Слово 9

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

2. Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова 17
3. Пряме і переносне значення слова. 21
4. Синоніми 24
5. Антоніми 27
6. Омоніми 30
7. Пароніми 34
8. Правильне вживання слів 37
9. Узагальнення вивченого з розділу «Лексикологія» 41

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

10. Основа слова та закінчення. Змінні і незмінні слова 45
11. Корінь слова. Спільнокореневі слова та форми слова. . . . 50
12. Префікс 54
13. Суфікс 57
14. Правопис значущих частин слова (повторення). Орфограма 60
15. Написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-* 62
16. Узагальнення вивченого з розділу «Будова слова. Орфографія» 66

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

17. Звуки мови і звуки мовлення. Звуки голосні і приголосні 71
18. Приголосні тверді та м'які 75
19. Приголосні дзвінкі та глухі 79
20. Позначення звуків на письмі. Алфавіт. 82
21. Склад. Правила переносу слова з рядка в рядок 86

22. Наголос 90
23. Вимова голосних. Позначення на письмі ненаголошених [е], [и] в коренях слів 96
24. Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних 101
25. Правопис префіксів *з- (с-, зі-), роз- (розі-), без-* 106
26. Спрощення в групах приголосних 109
27. Чергування голосних звуків 113
28. Чергування приголосних звуків 116
29. Чергування [у] – [в], [і] – [й] 119
30. Уживання прийменника *з* та його варіантів *із, зі (зо)* . . 124
31. Позначення м'якості приголосних на письмі. Правила вживання м'якого знака 127
32. Сполучення букв *йо, ьо* 132
33. Уживання апострофа 135
34. Подвоєння букв на позначення збігу однакових приголосних 138
35. Подвоєння букв на позначення подовжених приголосних 142
36. Узагальнення вивченого з розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія» 146

ВІДОМОСТІ ІЗ СИНТАКСИСУ ТА ПУНКТУАЦІЇ

37. Словосполучення 151
38. Граматична помилка у словосполученнях 156
39. Речення, його граматична основа 158
40. Види речень за метою висловлювання та емоційним забарвленням 163
41. Додаток 167
42. Означення 170
43. Обставина 173
44. Речення з однорідними членами 178
45. Узагальнювальне слово в реченнях з однорідними членами 183
46. Звертання 189
47. Найбільш уживані вставні слова та сполучення слів . . . 192
48. Складне речення 196
49. Кома між частинами складного речення 199
50. Речення з прямою мовою 203
51. Діалог 206
52. Узагальнення вивченого з розділу «Відомості із синтаксису та пунктуації» 209

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. Мовлення і спілкування 214
Тема 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування. Складання діалогів 217
Тема 3. Читання мовчки 219
Тема 4. Істотні ознаки тексту. План тексту 221
Тема 5. Типи мовлення 223
Тема 6. Опис предмета. Усний вибірковий переказ художнього тексту, що містить опис предмета . . . 225
Тема 7. Опис тварини. Усний докладний переказ розповідного тексту художнього стилю з елементами опису тварини. 227
Тема 8. Письмовий твір-опис предмета в художньому стилі 228
Тема 9. Письмовий твір-опис тварини в художньому стилі 230
Тема 10. Письмовий твір-розповідь на основі власного досвіду в художньому стилі 231
Тема 11. Есе 232
Тема 12. Будова елементарного роздуму 233

Додатки
Словничок синонімів 235
Словничок паронімів 236
Словничок наголосів 237

Електронний додаток до підручника

https://cutt.ly/UZPy66X

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

С. 42. 1В, 2А, 3В, 4Б, 5Г, 6В, 7А, 8.1Б, 8.2В.
С. 68. 1А, 2Б, 3В, 4Б, 5Г, 6Б, 7Г, 8В, 9В, 10Б.
С. 95. 1А, 2Б, 3Б, 4В, 5Г, 6А, 7Г, 8В.
С. 126. 1Г, 2А, 3А, 4В, 5Г, 6В, 7Б, 8А.
С. 148. 1Б, 2В, 3Б, 4В, 5Г, 6Б, 7Г, 8Б.
С. 177. 1А, 2Г, 3Г, 4Г, 5В, 6Г, 7А, 8Г, 9Б.
С. 211. 1В, 2Б, 3В, 4А, 5В, 6Б.

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Відповідальна за випуск *Наталія Заблоцька.*
Редактор *Ірина Коваленко.* Обкладинка *Марії Круковської.* Малюнки *Вікторії Дунаєвої.* Макет, художнє оформлення, комп'ютерна обробка ілюстрацій *Марії Круковської, Олени Мамаєвої.* Комп'ютерна верстка *Наталії Музиченко.* Коректор *Олена Симонова.*

У підручнику використано малюнки та фото з відкритих джерел інтернету: vecteezy.com, depositphotos.com як ілюстрації у виданні навчального характеру відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк. .
Тираж . Вид. № . Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 5088 від 27.04.2016.

Частини мови

Самостійні		
Іменник	*сонце*	хто? що?
Прикметник	*сонячний, мамин*	який? чий?
Числівник	*три, третій*	скільки? котрий?
Займенник	*я, ти, він*	хто? що?
Дієслово	*сидіти*	що робити? що зробити?
Прислівник	*сонячно, восени*	як? де? коли? куди?
Службові		
Прийменник	*на, в, з, до*	Не відповідають на питання
Сполучник	*і, й, та, але*	
Частка	*не, б, хай*	

Види речень

За метою висловлювання	*За емоційним забарвленням*	*За будовою*
розповідне	окличне	просте
питальне	неокличне	складне
спонукальне		

Члени речення

Головні		Другорядні		
Підмет	Присудок	Означення	Обставина	Додаток
хто? що?	що робить? що зробить?	який? чий?	як? де? коли? *та ін.*	кого? чого? кому? чому? *та ін.*

Лексикологія

Слова:	Значення слова:	Слова:
• однозначні • багатозначні	• пряме • переносне	• загальновживані • стилістично забарвлені

Синоніми *думати, мислити*
Антоніми *високий, низький*
Омоніми *коса (дівоча), коса (знаряддя)*

Значущі частини слова

Основа			
Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
при	*мор*	*ськ*	*ий*

Стилі мовлення

Розмовний	Науковий	Художній	Публіцистичний	Офіційно-діловий

Типи мовлення

Розповідь	Опис	Роздум